

SADRZAJ

[Predgovor](#)

[Beleska o piscu](#)

[Mladost](#)

[Na Velikoj skoli](#)

[U Radikalnoj stranci](#)

[Pogledi na spoljnu politiku i nacionalna pitanja](#)

[Opet u sedlu](#)

[Poslanik u Rimu](#)

[U ministarstvu spoljnih poslova](#)

[Aneksiona kriza](#)

[Od Aneksije do Balkanskog saveza](#)

[Balkanski savez](#)

[Politcar diplomat i drzavnik](#)
[Beleska](#)
[Vojvoda Radomir Putnik](#)

Istorik srpskog ustanka
[Vuk Karadzic](#)

Naucnici u politici
[Stojan Novakovic](#)
[Slobodan Jovanovic](#)

Stranacki vodji
[Ljubomir Davidovic](#)
[Jovan Jovanovic Pizon](#)
[Andra Nikolic](#)

Mucenici
[O Kralju Aleksandru na godisnjicu ubistva](#)
[Prota Bozidar Lukic](#)

Predgovor

U burnoj istoriji Srbije i zivotima njenih znamenitih licnosti sledeca pokolenja nalaze nadahnuce i podsticaj. Postignuca proslih generacija su putokaz u izazovima danasnjice i sutrasnjice.

U stvaranju drzave i njenom razvoju Srbi su se sukobljavali sa sobom i sa svetom. U tome previranju u kome je nastajalo novo drustvo isticali su se pojedinci koji su prosvecivali narod i otvarali mu nove vidike ili ukazivali na vec osvojene. Dinamican razvoj mladog naroda, koji je na putu svoga ujedinjenja rusio dva okolna carstva, izazvao je otpor sila koje su se medjusobno sukobljavale na balkanskim prostorima. Otuda se i srpska istorija 19. i 20. veka razvijala u naizmenicnom napadu i odbrani, uspehu i porazu. Tako se i dinamika srpskog naroda morala podsticati i sputavati, usmeravati i ogranicavati. Ovu ulogu odigrali su njegovi istaknuti predstavnici.

Biografija izuzetnih licnosti je ziva, otelotvorena istorija. Biograf zivi zivot licnosti koju opisuje. On pokusava ne samo da njegovu delatnost utka u tokove politicke i drustvene sredine u kojoj je stvarao, vec da prodre u njegovu misao, da sa njim deli tugu i radost, gorginu poraza i sladost pobede. Biograf je talac svoga junaka, njegov alter ego. Ova uloga je neophodna i opasna. Neophodna, jer navodi citaoca da zivi zajedno sa biografom i njegovim junakom. Opasna, jer licnost zasenjuje biografa i time mu ogranicava nepristrasnost suda.

Portreti licnosti izneti na stranicama ove knjige delimicno su izbor njihovog biografa, delimicno okolnosti koje su mu bile odredjene. Politicari, vojnici, vladari, javni radnici i naucnici imali su zivot ispunjen presudnim dogadjajima. Putnik i Milovanovic, tvorci pobeade 1912. i 1918, nisu doziveli plodove svoga rada. Kralj Aleksandar je bio zrtva sopstvene pobeade. Vuk Karayic je kroz patnju poznao svoj narod. Stojan Novakovic i Slobodan Jovanovic ostavili su vise traga kao naucnici, manje kao politicari. Ljuba Davidovic, Jovan

Jovanovic i Andra Nikolic borili su se za demokratiju koju su kratkotrajno doziveli i koja je jos uvek ostala zamagljena u njihovoj otaybini. Prota Lukic stradao je kao zrtva svoje vere od jednog surovog rezima.

Ovaj izbor licnosti, istovremeno raznovrstan i jedinstven jer odslikava noviju istoriju Srbije, bio je uslovljen prilikama i okolnostima u kojima je njihov biograf ziveo.

Biografiju Milovana Milovanovica napisao sam 1958. godine radeci naporedo na doktorskoj disertaciji o carinskom ratu sa Austro-Ugarskom 1906--1911. Podneo sam rukopis izdavackom preduzeцу "Nolit" za njegovu Istoriju biblioteku, ali me je odbio tadasni urednik (nomina sunt odiosa) sa napomenom da je doticni Milovanovic njemu nepoznat. Zauzimanjem pokojnog Vasilija Djerica odneo sam rukopis "Prosveti". Cekao je cetiri godine i konacno bio objavljen. Danas izlazi u svom drugom izdanju, posle trideset i cetiri godine.

Ostali eseji iz ove knjige objavljeni su na engleskom jeziku i bili su pisani u posebnim prilikama.

Na Bruklinskem univerzitetu u Njujorku obrazovana je pocetkom osamdesetih godina grupa istoricara koji su se u Americi bavili Istocnom Evropom radi proucavanja teme Njar and Society in East and Central Europe od 18. do 20. veka. Prihvatio sam ljubazan poziv da im se pridruzim i ucestvovao u nizu konferencija koje je ova grupa istoricara organizovala u Evropi i Americi. Tako sam 1983. godine na konferenciji u Rokfelerovom istrazivackom centru u Beladju na jezeru Komo u Italiji, podneo rad "Vojvoda Putnik, the Serbian High Command and Strategy in 1914" koji je objavljen u East European Monographs, vol. XIV, Boulder 1985 (Columbia University Press), str. 569--589. Tri godine kasnije, 1986, odrzana je na Sorboni konferencija o ratnim vodjama u Prvom svetskom ratu, sto mi je pruzilo priliku da se vratim nasem vojvodi. Rad "Vojvoda Radomir Putnik", koji je obuhvatio njegov ukupni život, objavljen je u istoj seriji monografija Istocne i Srednje Evrope, knj. XIV, 1988. godine, str. 223--248. Srpski prevod objavio sam u *Zborniku Filozofskog fakulteta* posvećenom mome dragom Radovanu Samaryicu, u Beogradu 1994, str. 311--330. Esej o Putniku zasnovan je najvecim delom na izvanrednoj i obimnoj dvotomnoj biografiji Vojvode koju je objavio Savo Skoko, kao i na radovima Petra Opacica i ostalih brojnih Putnikovih biografa, zatim Zivka Pavlovica, Jeremije Stanojevića, austrijskih i srpskih izvora o ratu 1914.

Esej o Vuku Karadžiću kao istoricaru Prvog srpskog ustanka podneo sam na medjunarodnoj konferenciji na Univerzitetu Illinois u Čikagu 19--22. maja 1987. godine, odrzanoj povodom dvestogodisnjice Vukova rođenja. Nesto proširen referat o Vuku kao istoricaru izložio sam 28. maja u Centru za ruske i istocnoevropske studije univerziteta u Stanfordu pod naslovom "In Commemoration of the Bicentennial: Vuk Stefanović Karadžić". Rad je objavljen u posmrtnoj Spomenici posvećenoj Miloradu Draskoviću, izdanje St. Martens Press, Nenj York 1997, str. 37--50.

Studiju o Stojanu Novakoviću podneo sam na konferenciji odrzanoj u Londonu u institutu Slavonic and East European Studies 11--14. jula 1983. godine, u kojoj je učestvovalo trideset i sest pozvanih istoricara iz Zapadne i Istocne Evrope, Engleske i Amerike. Od podnetih referata jedanaest je izdvojeno za objavljanje, među njima i rad o Stojanu Novakoviću. Objavljen je 1988. godine, posle smrti Šitona--Vatsona 1984. godine, u njegov spomen, u knjizi pod naslovom "Historians and Nation Builders - Central and South Eastern Europe", ed. by Dennis Deletant and Harry Hanak, London, Mac Millan Press, str. 11--69. U medjuvremenu, rad o Stojanu Novakoviću sam objavio u časopisu *Serbian Studies*, organu North American Serbian Studies Society, Chicago, 1985-6, vol. 3-4, str. 39--57. Rad je takođe procitan na sastanku Udruženja srpskih pisaca u inostranstvu, u Londonu. Naravno,

posle studija Slobodana Jovanovica, Radovana Samaryica, Sime Cirkovica i nije bilo moguce nesto znatnije doprineti znanju o Novakovicu, sem da se naglasi njegov znacaj istoricarima naseg područja na Zapadu.

Esej o Slobodanu Jovanovicu, kao istoricaru u politici, napisan je na poziv profesora Valtera Lakvera, direktora Instituta za savremenu istoriju u Londonu, i objavljen je 1973. godine u casopisu *Journal of Contemporary History*, vol. 8, # 1, str. 21--39. Ponovo je prestampan 1974. godine u posebnoj knjizi *Historians in Politics*, ed. by Njalter Laljueur, izdanje Sage Publication, London, str. 253--272. Bio je to jedan od prvih radova o Jovanovicu pre no sto je priznat u zemlji, gde je dobio zasluzene ocene nasih vrsnih istoricara. Esej sam napisao na osnovu raspolozivih Jovanovicevih predratnih i posleratnih radova koji tada jos nisu bili pristupaci u zemlji. Koristio sam kazivanja moga rođaka, istoricara Koste Pavlovica, kao i Slobodanove clanke u "Poruci" koje mi je Kosta stavio na raspolaganje. Rad o Slobodanu, pisan 1972. godine, nisam menjao ni dopunjavao za ovo izdanje. Isecak iz ovoga rada procitan je na simpozijumu o Slobodanu Jovanovicu odrzanom u SANU februara 1997. godine i objavljen u *Knjizevnim novinama* u Beogradu.

Februara i jula 1992. dobio sam od danas pokojnog Milana Djokovica poziv da se ukljucim u rad na zbirci portreta nasih znacajnih licnosti 1903--1918. koju je pripremala Srpska knjizevna zadruga. Predlozio mi je da napisem "pristupacnim stilom, pitko jer se namenjuju sitem krugu citalaca" kratke biografije Ljube Davidovica, Andre Nikolica, Milovana Milovanovica i Jovana Jovanovica Pizona. Iako je postavljeni rok bio kratak, poziv na saradnju sa Srpskom knjizevnom zadrugom bio je suvise primamljiv da bih ga otklonio. Rukopise sam poslao na vreme, ali su smrt Milana Djokovica kao i dejstvo sankcija sprecili ostvarenje ovog poduhvata. Stoga ove kratke eseje prilazem ovoj zbirci portreta.

Prigodan i kratak osvrt na sezdesetogodisnjicu smrti kralja Aleksandra objavio sam u *Knjizevnim novinama* 15. novembra 1994. godine, na poziv moga prijatelja profesora Bate Vitanovica, clana Krunskog saveta u Beogradu.

Konacno, zivotni put i udes protojereja Bozidara Lukica, koji na neki nacin olicava sudbinu Srpske pravoslavne crkve u sudbonosnim danima kroz koje je prosao srpski narod, obradio sam na osnovu podataka iz Ministarstva vera Kraljevine Jugoslavije koje mi je dobavio advokat Zivota Lazic, kazivanja protine porodice i sapatnika iz zarobljenickih logora kao i licnih uspomena i uspomena drugova sa robije koju smo zajedno izdrzavali u Zabeli i Mitrovici 1946. i 1947. godine.

Izvori i gradja korisceni za ove biografske eseje izostavljeni su da ne bi opterecivali citaoca. Oni se mogu naci u tekstovima na engleskom jeziku. Prevodi tekstova u ovoj zbirci su moji.

Santa Barbara, Kalifornija,

maja 1996. godine

BELESKA O PISCU

Dimitrije Djordjevic rodjen je u Beogradu 1922. godine. Po završenoj gimnaziji upisao se na Pravni fakultet, ali mu je rat omeo studije. Godine 1947. nastavio je sa pravnim studijama, da bi, po odsluzenju vojnog roka, presao 1950. na Filozofski fakultet - Katedra za istoriju. Diplomirao je sa najvisom ocenom 1954. Doktorirao je 1962. godine na Filozofskom

fakultetu u Beogradu. Posle diplomiranja radio je jedno vreme u Arhivu SANU; 1958. bio je izabran za asistenta, potom naucnog saradnika i savetnika u Istoriskom institutu i Balkanologskom institutu SANU. Godine 1970. postaje redovni profesor Kalifornijskog univerziteta u Santa Barbari (SAD) po pozivu.

Djordjevicevi naucni radovi obuhvataju istoriju Balkana, Jugoslavije i Srbije, kao i njihove odnose sa Srednjom Evropom i Osmanskim carstvom u 19. veku. Na univerzitetu u Santa Barbari predavao je istoriju Balkana, Istocnog pitanja, Istocne Evrope, Jugoslavije i drzao kurs iz istorije moderne Evrope.

U okviru razmene izmedju Jugoslavije i Grcke, Djordjevic je proveo godinu dana u Institutu za balkanske studije u Solunu (1963-1964), predavao je 1966, po pozivu, na slavistickoj katedri Univerziteta u Kembriju i kao pitomac Jugoslovensko-americke Fulbrajtove komisije na americkim univerzitetima. Godine 1967. bio je predavac na univerzitetima Savezne Republike Nemacke, a 1970. pocasni gost Drustva americkih slavista. Po prelasku u Ameriku, pored rada na Kalifornijskom univerzitetu, predavao je na brojnim univerzitetima u SAD i Evropi.

Od 1962. do 1970. Djordjevic je obavqao duznost clana i sekretara Jugoslovenskog nacionalnog komiteta za istorijske nauke, a od 1965. do 1970. vrsio je istu duznost u Jugoslovenskom nacionalnom komitetu za balkanologiju. U tom svojstvu organizovao je ucesce jugoslovenskih naucnika na svetskim kongresima istoricara i balkanologa u Becu (1965) i Moskvi (1970), zatim Sofiji (1966) i Atini (1970). Po prelasku u Kaliforniju organizovao je u Santa Barbari tri medjunarodne konferencije uz ucesce americkih i balkanskih (jugoslovenskih) istoricara, kao i veci broj naucnih sekcija na godiswim skupovima americkih istoricara i slavista.

Na Kalifornijskom univerzitetu u Santa Barbari Djordjevic je osnivac i rukovodilac (Chairman) programa za balkanske studije, od 1976. do 1982. bio je Chairman Russian Area Studies i delegat Univerziteta pri International Research and Exchange Board (IREH). Bio je biran za clana izvrsnog odbora Americke konferencije za slavisticke i istocnoevropske studije (1976-1978), a 1984-1985. za wenog predsednika. Ucestvovao je u uredjivackim odborima casopisa Balcanica (SANU, 1970), Austrian Historu Yearbook (Rice Universitu, 1974-1978), Southeastern Europe (Pitsburg, 1974), East European Quarterlu (Boulder, Kolorado, od 1970), Historical Abstract (Santa Barbara - Oksford, od 1972), Serbian Studies (Cikago, od 1980).

Djordjevic je clan Americkog istorijskog drustva, Udruzebja americkih slavista, Drustva za studije jugoistocene Evrope, Drustva za studije moderne Grcke, Bugarske studijske grupe, Severnoamerickog drustva za srpske studije (1986. biran je za predsednika), Upravnog odbora Drustva Nikole Tesle, Drustva Ujediwenih nacija u Santa Barbari itd. Biografija Dimitrija Djordjevica ukljucena je u Who`s who in America (Marquis Publ. 1982-1986) i International Who`s Who in Education (Kembridz, Engleska, drugo izdanje 1981).

Redovni je clan Srpske akademije nauka i umetnosti.

Pored velikog broja clanaka, studija, rasprava, objavio je sledece knjige: "Izlazak Srbije na Jadransko more i konferencija ambasadora u Londonu 1912", "Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906-1911", "Milovan Milovanovic", "Revolutions nationales des peuples balkaniques 1804-1918", "Historu tis Servias 1804-1918", "The Creation of Yugoslavia, The Balkan Revolutionaru Tradition", Srbija od Berlinskog kongresa do ujedinjenja 1878-1918" (u knjizi

"Istoriya srpskog naroda", SKZ), "East Central European Society and the Balkan Wars", "Ogledi iz novije balkanske istorije" i ""Migrations in Balkan History".

Graditelji pobeđe

Milovan Milovanović

Mladost

Vojnik koji ne racuna da bude general, nije dobar vojnik.

Napoleon

Prema Milicevicu, Milovanovići vode poreklo iz srca Sumadije, sela Zabara kraj Topole, u neposrednoj blizini Karadjordjeva rodnog mesta. Sumadijska pitomina, senoviti lugovi i obli brezuljci istopili su dinarsku ostrinu doseljenika u ove krajeve. Kod retkih pojedinaca, kao kod Karadjordja, sacuvala se vasojevicka, brdjanska naglost; kod ostalih, ona je omeksala i upila sokove nove, pitome sredine. Milovanovići su sasvim prilegli uz novo podneblje, oni su prava deca Sumadije. Stari Djordje Milovanović, zvani Djosa, otac Milovanov i rodonačelnik porodice, rođen je tragicne 1813. godine. Osnovnu školu završio je kao pitomac Jovana Obrenovića i kao bistar i vredan djak poslat je na vojne nauke u Rusiju. Diplomom kneza Milosa mladi Djordje je 1836. godine unapredjen za konjickog potporučnika u knezevoj gardi, zbog "ispravnosti i revnosne službe". Veran svojim dobroćiniteljima i okretan, Djordje je uskoro postao adjutant kneza Mihaila i pratilo ga je na put u Carigrad 1840. godine. Ko zna kakva bi vojnicka karijera cekala Djordja da se stari buntovnik Vučić nije digao na kneza i primorao ga da 1842. napusti Srbiju. U istom čamcu sa knezem presao je u Austriju i njegov adjutant, u izgnanici život i bespuće. Hleb u tudjini bio je Djordju svise gorak; posle godinu dana potucanja vratio se u Srbiju. Sa vojnickom službom bilo je svršeno. Uostalom, Milovanovići nisu nikada imali mnogo vojnicke zice. Bivši adjutant bivseg kneza ostao je jedno vreme bez službe, a kada je prasina pokrila proslost, presao je u sudsku struku. Iz Gurgusovca otisao je sa službom u Jagodinu i dospeo 1854. godine do položaja predsednika Okružnog suda u Zajecaru.

Djordje Milovanović bi svakako završio karijeru kao ugledni sudija u nekoj srpskoj palanci da se 1858. godine nisu vratili u Srbiju stari knez Milos i dinastija Obrenovića. Djordje je učestvovao u radu znamenite Svetozarevske skupštine i bio član deputacije koja je upucena u Bukurešt u susret ponovo izabranom knezu. S Milošem je podelio trijumf njegovog povratka na presto. Milovanovićeva zvezda naglo se penje: član kasacije, potom državni savetnik i konacno popecitelj unutrasnjih dela, do smrti knezeve. Knez Mihailo ukazivao je takođe veliko poverenje svome nekadasnjem adjutantu. Djordje je učestvovao u ponistenju presude Vrhovnog suda u zaveri Antonija Majstorovića. Godinu dana kasnije vesto je izvršio delikatnu misiju na Četinju, gde je u ime kneza krstio Nikolinu kćer, vodeći pri tom mnoge razgovore o nasledju zajednickog prestola posle nameravanog ujedinjenja Srbije s Crnom Gorom. Jos jednom je Djordje ponudio dinastiji svoje usluge, kao ministar pravde u kratkotrajnoj vlasti Đura Stefanovića, čiji je cilj bio stisavanje uzburkanih političkih strasti u zemlji. Ali, novo doba nosilo je sobom i nove ljude -- Djordje Milovanović povukao se u Državni savet u kome je proveo svoje poslednje dane.

Po svom politickom uverenju, Djordje je bio konzervativac i obrenovicevac. Pitomac Jovana, adjutant Mihaila, popecitelj Milosa -- svoju karijeru dugovao je Obrenovicima. On je bio predstavnik one generacije prvih skolovanih ljudi u Srbiji koji su izgradili birokratski i drzavni aparat gradjanske drzave. Od seljaceta, Djordje je postao cinovnik i gospodin, s kucom u Resavskoj ulici snabdevenom gradjanskim namestajem i ispunjenom varoskom atmosferom, dotada nepoznatom u Srbiji.

Krupan, stasit, crnomanjast i lep, Djordje Milovanovic zenio se dva puta. Prva zena Jelena, unuka kneza Pavla Sretenovica, jednog od vodja srpskog ustanka, podarila mu je dva sina, Dimitrija i Atanasija. Po njenoj smrti Djordje se ponovo ozenio Katarinom Mijovic, iz ugledne advokatske porodice u Belom Polju. Iz drugog braka rodjeno je cetrovo dece: tri sina, Vesa, Milovan i Mihailo, i jedna kcer, Ljubica. Skolovan na strani, Djordje je obratio veliku paznju na vaspitanje i skolovanje svoje dece. Skoro sve sinove skolovao je na strani, sto je u ono vreme bio ne samo napor vec i dokaz naprednih shvatanja. Dimitrije je zavrsio prava u Hajdelbergu, Milovan i Vesa studirali su u Parizu, Mihailo u Minhenu.

Milovan Milovanovic rodjen je 17. februara 1863. godine, kao drugi sin iz oceva drugog braka. Rastuci u cinovnickoj kuci srednjeg, cak imucnog stanja, Milovan nije u detinjstvu trpeo nikakve oskudice. Bio je pravo "gospodsko dete", i ta zica izvesnog mekustva, stecena u detinjstvu, ostace u njemu do kraja zivota. Milovan nije imao prilike da od mladosti prodje kroz surovu skolu zivota, da krene od dna ka vrhu. Bistar i okretan, skolu je otaljavao kao od sale i vec u najranijim godinama ispoljio je jaku sklonost ka citanju i ucenju. U Beogradskoj gimnaziji, u koju ga je otac upisao 1873. godine, prvo Milovanovo obrazovanje bilo je pretrpano klasicizmom. Njegov prvi dodir s kulturom i naukom dosao je preko Horacija i Starog zaveta. Godine 1873. reformisana je nastava u Beogradskoj gimnaziji: skolovanje je produzeno na sedam godina i uveden je ispit zrelosti. Direktor gimnazije Djordje Maletic, knjizevnik i kriticar, pristalica klasicizma i konzervativac, bio je sa djacima vrlo strog. Poznat je njegov sukob s Perom Todorovicem, koji je vec u skoli nosio u sebi klicu buduceg bunyije. Izmedju starog direktora i Pere doslo je cak do gusanja u kome je stradao direktorov sat, a Pera je pobegao u Zemun i napustio skolovanje. Istoriju je Milovanovicu predavao stari romanticar Zecevic, cija su predavanja djaci pratili urnebesnim klicanjem i pljeskanjem. Kosmati div, zarastao u bradu i brkove, profesor matematike Jevta Djordjevic bio je strah i trepet djaka. Stoga su oni cesto negodovali, a generacija Bogdana Popovica, godinu dana mlađa od Milovanoviceve, organizovala jednom citavu pobunu, odbijajući da dodje u skolu i je lepeci po varosi plakate o "terorizmu u Beogradskoj gimnaziji".

Djake pobune i sukobi bili su posledica novog duha koji je sedamdesetih godina prostrujao Srbijom. Pojava Svetozara Markovica i socijalistickog pokreta deluju kao magnet na omladinu koja odusevljeno prihvata socijalizam i radikalizam. Socijalisticke ideje Cernisevskog i Pisareva dopunjaju se citanjem revolucionara prirodnih nauka -- Darvina i Hekela. Romantizam nestaje da bi ustupio mesto realizmu, darvinizmu i opozicionarstvu. U djackoj literarnoj druzini "Nada" neguje se Zola i realisticko-naturalisticki pravac u knjizevnosti. Djaci aktivno i zistro politiziraju, sastaju se po kruzocima, u privatnim stanovima i djackim kafanama.

Uporedo s idejama socijalnog reformatorstva, nov podstrek dobija ideja nacionalizma. Nije cudo, jer se tih godina dovrsvava italijansko i ostvaruje nemacko ujedinjenje a Srbija vodi dva rata s Turском. Za vreme rata nastava je obustavljena i Milovanoviceva generacija gubi citavu godinu. U skolskoj zgradi smesten je Crveni krst.

Milovanovic je kroz celu gimnaziju bio odlican ucenik. Nemirno i zivo dete, bistrog duha, izvlacio je zbog svojih nestasluka grdne batine, sve do petog razreda gimnazije, kada se

jednog dana pobunio. Posle toga majka ga vise nije tukla, ali je porodica bila uverena da od njega nece biti bogzna sta. Tako je mali Milovan odrastao na poljancicima malog Kalemegdana, gde se igralo mete, sor-kape i klisa. Kada je poodrastao, poljance je zamenila djacka kafana, gde se potajno igralo bilijara i kuglalo, krisom od "skolskog nadziratelja", cija je duznost bila da vodi racuna o ponasanju djaka van skole. U to vreme vec se u njegovu karakteru javlja zica humora s izvesnom bezocnoscu, koja ce ga pratiti u zivotu. Djackim igrana u porti Vaznesenske crkve smetao je crkvenjakov jarac, koji bi se i sam razigrao u ovoj bucnoj gomili. Da bi doskocili zlu, djaci su ga drzali na smenu kako bi se ostali slobodno igrali. Kada je dosao red na Milovanovica, ovaj zamoli mladjeg druga Simu Avramovica da ga "caskom" odmeni. Naivni Sima preuze jarca, a Milovan ne samo sto se ne vrati vec se pridruzi igri smejuci se svojoj lakovernoj zrtvi. Milovanovic se docnije cesto secao ove zgode, zaleci se u vreme aneksione krize i sukoba s Austrijom da mu je ovoga puta Baja utrapio besnog jarca u sake.

Po odlicno zavrserenoj gimnaziji 1880, Milovanovic je presao na Veliku skolu, ali se vec 1881. obreo na Pariskom univerzitetu. U to vreme na nasoj Velikoj skoli ucio se niz predmeta koji s pravima nisu imali nikakve veze, kao psihologija, botanika, zoologija, mineralogija. Godine 1880. nastava je reformisana, ali je uprkos tome na Pravnom fakultetu ostao niz "nepravnickih" predmeta. Milovanovic je zarko zeleo da studira u Francuskoj, u kojoj je naučna tradicija bila jaka. Srecna prilika brzo se ukazala, jer je poslanik u Parizu Jovan Marinovic, stari Djordjev prijatelj, primio mladog studenta na stan u poslanstvu. Novopecenici francuski djak ipak nije prekidao veze s Velikom skolom. Godine 1882. njegov rad "O naslednom pravu" bio je nagradjen kao svetosavski temat. Iako veoma mlad, Milovanovic je vec u ovoj raspravi ispoljio osobine buduceg profesora. Njegova kritika naslednog prava, koje je u nas skoro mehanicki preneto iz austrijskog zakonika, pisana je jasno, sa sistemom i argumentacijom jednog strucnjaka.

Do oktobra 1882. Milovanovic je studirao o ocevom trosku i prve ispite polozio je vec u letu iste godine. Medjutim, teskoce oko izdrzavanja i oceva bolest doveli su u pitanje dalje studiranje. Saljuci sinu dvanaest dukata, oktobra 1882. stari Djordje pravdao se sto mu ne moze poslati vise. "Sto se tice da ti se vise 100 dinara za ovaj nastupajuci mesec posalje to ne moguce", pisao je otac, "er su novci vec poslati, a bas i da nisu pitanje da lz bi se imalo odkud treba, da znas i ovo sad sto e poslato to e se moralno pozajmiti, a bogme i ovde su troskovi... ti dobro znas da ja uvidjam tu twoju potrebu, da mi e moguce to bi mom Milovanu ucinio, ako ne ukoliko se trazi a ono ukoliko se moze."

Jedino resenje bila je drzavna stipendija, i oktobra meseca Milovanovic se obratio Stojanu Novakovicu, ministru prosветe, s molbom za drzavnu pomoc. Novakovic je odobrio "blagodejanje" u visini od 1.500 dinara godisnje, sto je iznosilo "polovinu one sume koju ministarstvo daje pitomcima na strani".

Primajuci drzavnu pomoc, svi pitomci bili su duzni ne samo da procitaju pravila propisana od ministarstva vec da ih i svojerucno prepisu, kako bi ih sto bolje "utuvili". Oni su, po svrsetku studija, bili obavezni da ostanu u drzavnoj sluzbi onoliko vremena koliko su primali pomoc, morali su uciti predmete koje im ministarstvo odredi i redovno slati izvestaje o svom uspehu na ispitima. "Koji pitomac u svome vladanju lakomislenost, neurednost ili nevaljanost pokaze", stajalo je u pravilima, "ili raskosno pocne ziveti, u dugove se uvaljivati i drugom se cemu osem naukama odavati, odmah ce biti natrag pozvan". U inostranstvo su pitomce slala ministarstva prosветe, finansija, gradjevina i vojno; od 1884. pridruzilo im se Ministarstvo narodne privrede. U Francusku su odlazili pretezno studenti drustvenih nauka, u Nemackoj se studirala tehnika i finansije, u Rusiji lingvistika. Posle Milovanovica kao drzavni pitomci

poslati su: Ljuba Stojanovic i Jovan Cvijic u Bec, Bogdan Popovic u Pariz, Milenko Vesnic u London, Slobodan Jovanovic u Zenevu. To je bio cvet srpske mlade inteligencije koja ce u sledecem razdoblju odigrati vidnu ulogu u zemlji, donoseci u Srbiju zapadnjacki duh i ukus.

Pravne studije koje je Milovanovic poceo u Parizu delile su se na lisans i doktorat. Svaki deo obuhvatao je po tri ispita, s tim sto je doktorat podrazumevao jos i odbranu teze. Vec na pocetku studija Milovanovic je osecao jaku naklonost ka drzavnom i medjunarodnom pravu, ekonomiji i finansijama. Mladi student guta Spenserove, "Principe sociologije", Beyhotove "Naucne zakone razvitka nacija", Blunclija, Martensa, Vatela. Dok ga Spenser uvodi u sociologiju, Brajs mu tumaci savremene demokratije. Naucna riznica otvara mu svoja vrata; on zudno belezi, ispisuje, ubacuje svoje misli na marginama. Skromna stipendija, dopunjena posiljkama od kuce, omogucuje mu da revnosno obilazi bukiniste na Seni i da stvara sopstvenu biblioteku.

Posto je uspesno polozio i drugi bakaloreat i napunio dvadeset godina, Milovanovic se u leto 1883. godine vratio u zemlju da bi odsuzio vojni rok. Srecom, sve je brzo gotovo -- od jula do oktobra, i ujesen se opet baca na studije. U Parizu menja stan i seli se iz poslanstva u Latinski kvart, gde ce biti vise svoj covek, daleko od nadzora ocevog prijatelja Marinovica, koji mladom studentu nije mogao biti mnogo prijatan. Godine 1884. prvi deo studija vec je pri kraju. Polozivsi lisans, Milovanovic je zapravo zavrsio prava.

Ipak, jos nije zeleo da se vrati u Beograd. On je u Pariz dosao da doktorira. Posle polozenog lisansa zatrazio je od ministarstva da mu se stipendija produzi radi doktorata. U Beogradu, medjutim, nije bilo mnogo razumevanja za ove njegove planove; najpre mu je stipendija odobrena, a onda je naglo, u prolece 1885, ministar Steva Popovic zatrazio hitno izjasnjenje kakvu vrednost ima doktorat za buducu sluzbu u otaybini, jer "ako nema vaznih razloga, da se vradi sto pre". "Zbunjen i razdrazen", Milovanovic je odmah odgovorio sluzeci se jednom varkom karakteristicnom za njegov nacin rada. Da bi istakao znacaj doktorata, prosti je odrekao svaku vrednost lisansu. Znajuci da u Beogradu ne znaju strukturu francuskog skolovanja, Milovanovic je napisao ministru da lisans obuhvata samo izucavanje privatnog prava i ekonomije, dok se javno pravo uci tek na doktoratu -- sto nije bilo tacno. Odgovor je postigao zeljeni utisak u ministarstvu, ali je ogorcio one pravnike koji su s lisansom, kao Andra Djordjevic, bili profesori na Velikoj skoli. Pravdajuci se pred jednim od njih, Milovanovic je svoj postupak objasnio kao "prosto ratno sredstvo i nista vise"; to je "demonstracija koju sam bio prinudjen da izvrsim u mojem odgovoru ministru". Docnije, u svojoj politickoj karijeri, Milovanovic ce cesto upotrebljavati ovakva "ratna sredstva". Pritom, ne samo da nije osecao grizu savesti vec je uzivao u ovakvim manevrima. "Sredstvo je upalilo -- znak da je dobro izabrano i to je sve u ovoj prilici", zavrsvao je on svoje pravdanje.

Pocetkom 1885. Milovanovic pocinje opsezne studije medjunarodnog prava. Na Velikoj skoli u to vreme predavalо se medjunarodno pravo zajedno s rimskim, ali se vec uveliko govorilo o njihovom razdvajanju. Prijatelji iz Srbije obavestili su pariskog doktoranda da se na njega racuna za katedru medjunarodnog prava, i to mu je jos vise otvorilo volju za ovaj predmet. U pismu jednom prijatelju, pored molbe da ga redovno obavestava o novostima na Velikoj skoli, Milovanovic je u dve recenice jezgrovito opisao svoje dusevno stanje: "vojnik koji ne racuna da bude general, nije dobar vojnik", a zatim: "svaki vojnik nosi u svome rancu marsalsku palicu".

Prvi doktorski ispit Milovanovic je polozio maja 1885. i posle pune dve godine dosao kuci da provede raspust. Stari Djordje umro je od srcane kapi i u kuci je trebalo obaviti mnoštvo sitnih poslova. Medjutim, boravak se iznenada produzio jer je plovdivski prevrat doveo septembra meseca do srpsko-bugarskog rata. Milovanovic je morao ostati u Srbiji punih sest meseci. Rat

nije odobravao, i godinu 1885. nazivao je "najcrnjom godinom u istoriji obnovljene srpske drzave". Sedamnaest godina docnije objavio je raspravu o "plovdivskom prevratu i srpsko-bugarskom ratu", punu zuci i prekora nasoj diplomatiji koja je pokusala da spreci ono sto je "po ljudskom i bozjem sudu bilo stvoreno da zivi zajedno". Milovanovic je delio misljenje radikala da je 1885. Srbija, umesto na Bugarsku, trebalo da udari na jug, na Makedoniju. Kada je saznao za postojanje tajne konvencije izmedju Srbije i Austro-Ugarske, napao je nehat kralja Milana i naprednjaka sto u konvenciji nisu predvideli jednu tako ociglednu mogucnost kao sto je bilo ujedinjenje Bugarske.

Odmah posle kratkotrajnog i zalošnog rata Milovanovic se nanovo bacio na studije. Po završenom drugom doktoratu izdejstvovao je, Marinovicevom pomocu, od guvernera francuske Narodne banke dozvolu da prouci rad njene centrale u Parizu i filijale u Nansiju. Tako je svoje knjisko znanje upotpunio praksom. Oktobra meseca, dozvolom predsednika Sadija Karnoa, nastavio je rad u Francuskom ministarstvu finansijsa. Godina 1886. ispunjena je napornim radom i uspeh nije izostao -- decembra je polozio i treći doktorski ispit i sasvim se priblizio kraju studija. Sve ispite zavrsio je ocenom najveće pohvale, sto nije bio mali uspeh. Javljamuci Andri Djordjevicu o rezultatima ispita francuskih kolega, Milovanovic je pisao da je od osam kandidata sedam oboren. "Kao sto vidis, moji prijatelji Francuzi su prosto iskasapljeni", glasio je njegov izvestaj o ovom djackom Kosovu.

Milovanovic je ipak precenio svoje mogucnosti: kraj skolske 1887. godine se blizio, ali on nije stigao da odbrani tezu. Zbog toga mu je ministarstvo krajem septembra naredilo da se odmah vradi i ukinulo mu stipendiju. Ostatak studija morao je provesti opet o svom trosku. Istovremeno je doziveo jos jedan udar. Avgusta meseca je preko *Srpskih novina* objavljen konkurs za popunjavanje dvanaest katedri na Velikoj skoli. Milovanovic se prijavio za narodnu ekonomiju, ali je njegovu prijavu, iako povoljno ocenjenu, odbacio fakultetski savet, s obrazlozenjem da kao pravnik nema kvalifikacija za ekonomiju.

Disertaciju "Garantni ugovori u XIX veku" Milovanovic je sjajno odbranio, januara 1888, pred komisijom kojom je predsedavao cuveni pariski pravnik, profesor Reno. Teza mu je nagradjena zlatnom medaljom i Valber je pisao o njoj u *Revue des deudz mondes*. Profesor Reno je takodje ocenio disertaciju u casopisu *Archives diplomatiques* topnim recima: "Knjiga je izvrstan pocetak na naucnom polju jednog mladog coveka koji ce, mi smo u to uvereni, sluziti na cast i svojoj zemlji i skoli u kojoj je ucio."

Kada je pisao disertaciju, Milovanovic je imao dvadeset i pet godina. Delo to nicim ne pokazuje. Obimna studija, na 415 stranica, pisana je jasno, sazeto, naucnicki. Garantni ugovori nisu bili naucno obradjeni u vreme kada je Milovanovic pisao svoj rad. On ih je prvi razmatrao s pravne i istorijske strane. Veci deo rada u stvari je diplomatska istorija Evrope od Beckog do Berlinskog kongresa, s posebnim osvrtom na Istočno pitanje. Vec iz skolske kluge Milovanovic je nagovestio shvatanja koja ce ga rukovoditi u kasnijem politickom radu: realizam, utilitarizam i skepticizam. Prema garantnim ugovorima je nepoverljiv; iza njih lezi interes -- dok ima interesa, bice i ugovora. Da bi se postojiće stanje odrzalo, prva prepostavka je nepokretnost. Stoga nema vecitih garantija, jer je sve u stalnom pokretu. Evropska ravnoteza je proizvod trenutka; uzroci koji su je stvorili teze da je sruse. Milovanovic je sjajno cenio da ta ravnoteza nije nista drugo do rezultat suprotnosti snaga i interesa. Stoga garantne ugovore smatra ne samo privremenim vec stetnim ako garantovanoj drzavi uliju neosnovano pouzdanje. Obezbedjenja data Danskoj nisu omela Prusku da joj otme Slezvig i Holstajn; garantije Turskoj pale su pred austrijskom okupacijom Bosne i Hercegovine. Milovanovic umesto garantije trazi efektivnu snagu: "Treba uvek imati suv barut i naostren mac, dve stvari koje ni jedna garantija ne moze zameniti". Iz njegova rada

izbija mutno i rovito stanje stvoreno na Balkanu jednim kongresom koji je uveo u kolo Austriju i eliminisao Rusiju. "Samo narodi koji hoce da se brane", završio je Milovanović svoju disertaciju, "naci ce u konacnom casu sukoba branioce svoje stvari".

U Milovanovicevim mlađickim pogledima oseca se jak uticaj dva političara, teoretičara i praktičara -- Makijavelija i Fridriha II. Na mlađog Milovanovića, koji je i inace prihvatao kao rukovodeće merilo u politici samo cisti interes, Makijavelijevi pogledi, svojom brutalnom i otvorenom bezocnoscu, učinili su veliki utisak. Milovanović je licno vise naginjaо lisici nego lavu, ali je znao da lav vise pleni i osvaja. Nasavši kod Makijavelija potvrde svojim intimnim refleksijama, prihvatio je njegovog "Vladaoca" kao cistu i kristalnu teoriju političke vestine. Po pricanju jednog savremenika, Makijavelijevu knjigu citao je u vise navrata i svu je ispodvlacio. Njegovo odusevljenje za Makijavelija i Fridriha II u dobroj meri je bilo posledica mlađosti koja se zanosi nekakvom zamisljenom snagom, sposobnom da, kako to mlađost naivno predstavlja, pronikne licemerje i otkrije, makar i po cenu grubosti, onu istinu koja je nedostupna slabicima i kolebljivcima. U samom isticanju grubosti i bezocnosti trazio je naknadu svojoj pomirljivosti i dobrocudnosti.

Sestogodisnji Milovanovićev boravak u Parizu imao je velikog uticaja na njegovo uobičavanje. Francusko tlo podsecalo je na neugaseni vulkan i, mada je reakcija na Parisku komunu bila vec utonula u proslot, Republika je jos uvek trazila konacni oblik. Nacionalizam je, kao tesku ranu, nosio uspomenu na Sedan i sukobljavao se sa snaznim socijalistickim pokretom i gradjanskim radikalizmom ciji su najbolji dani tek dolazili. Na desnici su legitimisti, orleanisti, bonapartisti i klerikalci vukli u reakciju i restauraciju, na gradjanskom centru i levici preplitao se pravi spektar politickih boja, umereni i progresivni republikanci i radikali. Dve godine po donosenju ustava, Mak Maon je pokusao prevrat; u vreme Milovanovićevih studija, u Parizu se uzdize general Bulanze, koji povlaci za sobom reakciju. Na drugoj strani, istovremeno ulaze u politiku Klemanso "Tigar", Poenkare i Bartu.

Za mlađog studenta iz Srbije, koga politika privlaci iznad svega, Pariz je velika škola. Iz Francuske je Milovanović poneo radikalizam i svest o neophodnosti političkih sloboda. Ali, isto tako, u Francuskoj je odgajio sumnju u efikasnost punog parlamentarizma. Da je studirao u Engleskoj, gde je političko-drustveni razvitak bio mnogo smireniji, možda bi mu vera u parlamentarizam bila jaca; u raspojasanoj i razuzdanoj francuskoj prestonici, parlamentarizam postaje za njega vise pojam političke taktike, manje ideologija. Sumnjalo je u mlađosti, sa izvesnim konzervativizmom nasledjenim u očevom domu, Milovanović se uplasio izvesne slobode koja se, po njemu, granicila sa anarhijom. "Htetи izmiriti parlamentarne ustanove sa opstим правом гласа", napisao je on u svom prvom radu po povratku u zemlju, "znaci isto sto i uneti u najdelikatniji mehanizam najbujniju i najneobuzdaniju silu". Strah od te sile prvi put je doziveo u Francuskoj. Odatle i pogledi da, bez obzira na demokratski nacin svoga postanka, kabinet u parlamentarnoj vladavini mora raspolažati nekom vrstom diktature, ogranicene nadzorom narodnog predstavnistva. Iz Francuske je poneo odbojnost prema koalicijama kao "apsurdumu parlamentarizma" i simpatije za torijevsko-vigovski dvopartijski sistem u Engleskoj. Nesto zbog svog mentaliteta, nesto usled sredine u kojoj je ziveo i rastao, konacno, francuskog primera koji je posmatrao u vreme studija, Milovanović se vratio u zemlju kao umereni radikal.

U Parizu je lako uspeo da udje u francusko visoko drustvo. Odrastao u gradjanskoj kući, ne samo da je posedovao vestinu ophodjenja vec i afinitet za to drustvo. Stanujuci jedno vreme u poslanstvu i prisustvujući diplomatskim prijemima, nacinio je preko Marinovica mnoga poznanstva u diplomatskim i politickim krugovima Francuske. On je brzo i lako osvojio Francuze, jer je sklop njegovog intelekta, okretan i bistar kao suza, bio sličan njihovom, a

južnjacki temperament sasvim prianjao uz francusko podneblje. Francuski jezik je savladao do te mere da mu je mnogo docnije predsednik Republike Falijer rekao: "mi, Francuzi, sve vise zaboravljam da govorimo nasim jezikom kako to vi cinite". Dobar govornik, uvek zanimljiv i pun duha, Milovanovic je stekao u Parizu prijateljstva koja su se godinama odrzala. Ogist Bop, docniji francuski poslanik u Beogradu i pisac nekoliko rasprava iz istorije Srbije, upoznao se s Milovanovicem na Sorboni i preko njega zavoleo nasu zemlju, s kojom je podelio Albansku golgotu 1915. godine. Najintimniji drugovi, Gelmin, docnije savetnik ambasade u Becu i poslanik, Delevan i Bonur, koji su dospeli do najvisih lestvica drzavne uprave, Alber Male, istoricar i kasnije profesor kralja Aleksandra -- sve su to bila deca aristokratske i gradjanske Francuske, koja su odmah po svrsenoj skoli zauzela sjajne polozae. Zajedno s Milovanovicem, koga su zvali "Milo", cinili su veselu studentsku druzinu koja je ucila i zabavljala se, gutala politiku i pomalo filozofirala. Iz doba djakovanja ostala je uspomena na nekoliko "malih istorija", kako bi to rekli Francuzi, koje su zacinile i osvezile suvoparne studije i plesnivi dekor Latinskog kvarta. Mala Zana i gospodjica De Bul oplakivale su odlazak "najlepseg medju Srbima"; sirota Zizi tesila se napajajući jastuk suzama. -- "Jos jedan trijumf -- Egipcanka!" zadirkivao je Milovana Gelmin. "Ti ces opustositi sve kontinente. Posle Evrope na redu je Afrika. Je li metresa sfinks?"

Druzenje s Francuzima nije umanjilo Milovanovicev interes za Srbiju. U pismima koja redovno pise kuci raspituje se za razvoj politickih prilika i domaćih odnosa. Braca Dimitrije i Vesa slali su mu *Videlo* i opozicionu stampu. Za sahranu Viktora Igoa, Milovanovic i srpski djaci skrojili su srpsku zastavu i proneli je u pogreboj povorci kroz ceo Pariz. Druzenje sa srpskim studentima vracalo ga je u atmosferu koju je ostavio kod kuće i odmaralo ga od tudjine. Sa njima je zbijao sale i igrao sansa, onako djacki, u male pare, nadevao im nadimke, nazivajući ih "Tartarenom", "Carem Iraklijem", "Egipcaninom". Ovaj poslednji nadimak dobio je Djoka Jovanovic, student medicine, koji je s Dragutinom Godjevcem bio redovni kartaski drug. Gubeci na sansu, Djoka se pobunio da njegovi partneri "igraju lupleski" i pljackaju ga. Kako su bas tih dana neki Egipcani uhapseni zbog tuce, drugovi izjavе da ce ga prijaviti vlastima kao prerusenog Egipcanina koji izaziva tuce, pa su ga danima docekivali grlenim zvucima "ptth, ptrh" podrzavajući egipčanski pozdrav.

Povratak u zemlju nije mnogo privlacio Milovanovica. Celog veka je u njemu ostala nezadovoljena zelja za putovanjem i inostranstvom. Beograd ga je plasio svojom patrijarhalnom, palanackom sredinom. "Sta cu ja ovih ferija, ni sam ne znam", pisao je jednom prijatelju. Dok ostali djaci zure preko leta kuci, Milovanovic proucava rad francuske Narodne banke. Cestitajući zenidbu svome drugu Andri Djordjevicu, Milovanovic mu pise: "Uostalom, i sama ideja da se odmah ozenis potpuno odgovara i mojim shvatanjima, jer sta ce covek u Beogradu, sem ako ne bi bio rad da postane jedan od kafanskih ili balskih junaka". Milovanovic se varao jer ga u Beogradu nisu cekali balovi, vec intenzivan rad na Velikoj skoli i u politici, u koju je uleteo kao meteor, cim se vratio kuci.

Na Velikoj skoli

Posle Rima Cezara, posle Rima papâ, doci ce Rim naroda.

Djuzepe Macini

Po povratku u zemlju, pocetkom 1888. godine, Milovanovic je imao da bira izmedju cinovnicke i politicke karriere. Izabrao je treći put - otisao je na Veliku skolu. Stari Djordje

namenio je sinu cinovnicku sluzbu i bio je protiv profesure. Medjutim, odluka mладог Milovanovica da prihvati katedru drzavnog prava na Velikoj skoli bila je vrlo mudra. Velika skola omogucavala je u Srbiji dvostruku karijeru: naucnicku i politicku. Politika je svakako Milovanovicem zivotni poziv, svojim bleskom ona privlaci njegovu ambiciju, nudi joj drazi poloza, vlasti i ugleda. Da bi usao u politiku, Milovanovic je prosao kroz predvorje Velike skole. U zemlji siromasnoj intelektualcima, politika se jagmila za profesore. Sa Velike skole usli su u politiku radikali Vujic, Nikolic i Gersic, samostalci Stojanovic i Zujovic, naprednjaci Novakovic, Kovacevic, A. Djordjevic i Mijatovic. I sam Nikola Pasic pokusao je u svoje vreme da dodje za profesora Velike skole. Profesura je nasem političaru davala naucnicki oreol i autoritet u jednoj jos uvek polupismenoj sredini, u kojoj se nauka smatrala nekom mysticnom uzvisenoscu.

U vreme Milovanovicevog dolaska na Veliku skolu, Pravni fakultet je imao dva doktora - Vujica i Mijuskovica; ostali, iako poznati pravnici, kao Gersic, Djordjevic i G. Milovanovic, imali su lisans. Pariskom doktoru, koji se vratio sa stampanom disertacijom, mesto je bilo obezbedjeno. Februara 1888. Akademinski savet jednoglasno je resio da se Milovanovic postavi za profesora na katedri drzavnog prava i enciklopedije.

Milovanovic se kolebao da li da svoje prvo, uvodno predavanje na Velikoj skoli posveti "Ideji narodnosti", kao sto je to ucinio slavni Italijan Mancini, stupajuci na katedru medjunarodnog prava u Turinu 1851. godine, ili da pocne s aktuelnjom temom "O parlamentarnoj vladi". Prakticnost je konacno odnela prevagu jer su duhovi u Srbiji bili obuzeti ocekivanom ustavnom reformom. Svojim predavanjem Milovanovic je postigao dva cilja: preporucio se kao strucnjak za ustavna pitanja i izjasnio se za poglede koje je zastupala Radikalna stranka. Program koji je izneo u predavanju nije se razlikovao od programa Radikalne stranke: ustavna monarhija i parlamentarizam s narodnim predstavnistvom, koje daje vladu iz svoje sredine, vodi nadzor nad njom i smenjuje je s vlasti. U tome je bila sustina ustavnosti koju su radikali suprotstavljeni Ustavu od 1869, gde su prava parlamenta bila sasvim skucena. Predavanje je ucinilo veliki utisak. Milan Dj. Milicevic zabelezio je u svom dnevniku da je predavac govorio "smerno, lepo, cvrsto ali i otvoreno. Rekao bih da se Velikoj skoli moze cestitati ovakav nastavnik..."

Za ocenu Milovanovicevih pogleda mnogo su vaznija njegova predavanja na Velikoj skoli od 1888. do 1891. godine. Kao naucnik bio je pod jakim uticajem francuske pravne skole i koncepcija gradjanske ideologije, koje su olicene u prilagodjenoj Rusoovoj ugovornoj teoriji i ublaženom liberalizmu. Odbacujuci bozansko poreklo drzave, kao izraz apsolutizma i teoriju sile, kao zametak tiranije, Milovanovic je prihvatio "Drustveni ugovor", s izvesnim dopunama i ispravkama. U prilikama koje su prethodile Francuskoj revoluciji, Ruso je istakao ideologiju razuma nad religijom, novog kapitalistickog porekta nad starim feudalnim. Posle pobede revolucije, Ruso je podvrgnut reviziji, jer je njegova nauka stvorila i Robespjera, Komitet javnog spasa i Zakon o sumnjivima. Kao pristalica pogleda liberalnog gradjanstva Milovanovic je posao srednjom linijom: on ne veruje u praslobodu coveka i smatra je naivnom, Drustveni ugovor tumaci kao precutni pristanak u kome sloboda odlucivanja ne samo da nije jedini vec ni najvazniji uslov. Rusoovu teoriju prilagodio je u odnosu na dva merila: apsolutizam vladaoca, gde deluje kao progresivna, i nove snage koje prodiru odozdo, prema kojima je reakcionarna. Milovanovic je bio dovoljno pametan da uvidi opadanje aristokratskog i jicanje demokratskog elementa u drustvu. Koliko nije htio ni mogao da brani umrlo, nije zeleo ni da istrcava ispred dogadjaja. On nece da stvara nego da koristi. Njegovi pogledi odgovarali su stupnju radikalizma u Srbiji, koji je savladao apsolutizam Milana Obrenovica, ali je iz borbe izisao s teskim bremenom umora. Stoga je njegovo prilazenje radikalima bilo samo pitanje vremena. Ako nije verovao u efikasnost nepomucenog

demokratizma, Milovanovic je verovao u vaspitno dejstvo demokratije uopste. "Ustupci despota nisu tekovine naroda.", govorio je svojim djacima. Za poboljsanje vlade u jednoj drzavi, smatrao je Milovanovic, najvaznije je da se popravi sam narod.

Milovanovicev nacionalni program osnivao se na nacelu narodnosti. Srpsko gradjansko drustvo sve jace je ulazilo u epohu jakog nacionalizma; sa svojih dvadeset i sest godina Milovanovic je vec pamtio dva rata. Ujedinjenje Italije, cijem je poslednjem cinu bio savremenik, ucinilo je na njega snazan utisak. U toku studija temeljno je proucio istoriju italijanskog Rizordjimenta i to ga prati kroz celu politicku karijeru. Proucavajuci ideju narodnosti, Milovanovic je Mancinijev nacionalni romantizam prilagodio uslovima novoga doba. Za Mancinija je narodnost fatalni proizvod prirodnih sila; za Milovanovica ona je posledica aktivne volje ljudi da zive u jednom drustvu. Fatalizam zamjenjuje osecanjem solidarnosti. Po njemu, ideja narodnosti trazi opsti pristanak da se stvori ili produzi zajednicki politicki zivot. Proces italijanskog i proces jugoslovenskog ujedinjenja razvijali su se pod razlicitim uslovima. Dok Mancini istice religiju kao sponu, Milovanovic je potpuno zanemaruje, jer "danас gubi sve vise od svoje vaznosti". Umesto nje istice istoricizam: u razjedinjenim balkanskim uslovima, secanje na staru drzavu povezuje u stvaranju nove. Iznad svega je vazna tezna ljudi "da ostanu u politickoj zajednici, ili da obnove tu zajednicu, ako su je izgubili, ili da je stvore ako je jos nisu imali". Sve ostalo, jezik, rasa, religija, samo su pomocna sredstva u ostvarenju ove volje. Milovanovic je u svojim pogledima potpuno prigrlio Renanovu definiciju narodnosti kao "jedne duse i jednog umstvenog principa, dva dela jedne iste stvari: jednog u prolosti, drugog u sadasnosti." Ovakvu ideju narodnosti Milovanovic je usko

povezivao sa svojom koncepcijom demokratskog uredjenja: jedno bez drugog nije moglo.

Milovanoviceva profesorska karijera nije dugo trajala. Koristeci prvu priliku, on je uskocio u politiku, koja ga je ubrzo odvojila od nauke. Imao je mnogo dara za naučni rad -- ostru logiku i bogatstvo ideja. Kada je napustio Veliku skolu, 1891. godine, da bi se posvetio spoljnoj politici, ostavio je niz nedovrsenih radova iz oblasti diplomatske istorije. Konacno se prelomio da ucestvuje u istoriji, umesto da o njoj pise. Njegove studije i rasprave, objavljene tokom narednih godina, imale su pretezno politicki znacaj: u njima je nauka potisнута u pozadinu, kao pomocno sredstvo politici. Primoran da napusti naučni rad, Milovanovic nije gubio vezu s literaturom i vredno je pratilo i sabirao. Odrzavao je kontakt s naučnim krugovima u inostranstvu; dopisivao se s profesorom Nisom iz Brisela, Vajsom iz Dizona, Renoom sa Sorbone, slao im svoje radove i pratilo njihove rezultate na polju drustvenih nauka. U dnu srca uvek je pomalo zatio za Velikom skolom. Osetivsi jednom prijatnost carobnog sveta nauke, tihih casova analize i drazi otkrica, Milovanovic nikada nije mogao zaboraviti dane kabinetskog rada. Docnije, u jeku politicke aktivnosti, pomisljao je na katedru koja ce mu vratiti izgubljeno spokojstvo. Medjutim, politicke bure nisu postedele ni Veliku skolu. Promene rezima odrazavale su se na njoj, kao na svim ostalim ustanovama u Srbiji. Otpusten iz drzavne sluzbe 1892. godine, Milovanovic je uzaludno u tri maha pokusavao da se vrati profesuri, primajuci se cak za honorarnog nastavnika. Godine 1896. vratio se Velikoj skoli, ali kratko, jer ga je politika ponovo odvukla. Te godine bio je predlozen za dopisnog clana Srpske akademije nauka, ali je na izboru propao, uglavnom, opet, iz politickih razloga.

U Radikalnoj stranci

Shvatite dobro, gospodine filozofe, da se ne sme imati suvise siroka savest kad se zeli upravljati svetom.

Fridrih II

U vreme svog skolovanja Milovanovic je nagnjao naprednjacima s kojima je bio porodicno povezan. Kada se vratio u Beograd, pocetkom 1888, s vladavinom naprednjaka bilo je svrseno; mesto nije nastupalo je vreme radikala, koji su izisli kao pobednici iz sukoba s kraljem Milanom. Srpski radikalski pokret imao je u sebi dosta od francuskog radikalizma, koji je Milovanovic upoznao u Parizu. Nije trebalo mnogo politickog instinkta da se oseti plima novog rezima u Srbiji. Kada je Milovanovic prisao radikalima, oni su se bitno razlikovali od pokreta koji je sa Svetozarom Markovicem doneo Srbiji prve socijalisticke ideje. Dvadeset godina znaci mnogo uivotu jedne stranke, pogotovo ako se u tome razdoblju desi jedna neuspela buna i jedno rasturanje. Stranka je u medjuvremenu dobila obelezje tipicne gradjanske stranke. Izmrcvarena, ona je prihvatile ideologiju preko koje je postepeno klizila u oportunizam. Takav ublazeni radikalizam sasvim je godio Milovanovicu, koji je voleo srednja resenja. Kao mlađi intelektualac on je imao daleko vecih izgleda u jednoj stranci koja je jos uvek vapila za skolovanim ljudima, nego kod naprednjaka koji su okupili oko sebe najveci deo gradjanske inteligencije tadasnje Srbije.

Radikali su, sasvim prirodno, obezucke prihvatali Milovanovica. Ali tokom daljeg rada izmedju njega i radikala stvorila se neka vrsta nepoverenja prema njemu, koje ce trajati i kada se bude ispeo u vrhove stranke. U pocetku to nepoverenje nastalo je zbog kralja Milana. Kivni na njega zbog Kraljevice i bukagija koje su nosili pod njegovom vladavinom, radikali su ulazili u pogodbu s njim stezuci zube. Nemajuci nikakvih uspomena, Milovanovic je, naprotiv, kralju Milanu prilazio nasmejan. U spremnosti da se olako miri s neprijateljem stranke, kakav je bio kralj Milan, radikali su videli ne samo bezocnost vec i nedostatak cvrstine. Milovanovic je posredovao izmedju kralja Milana i radikala i, kao sto to cesto biva s posrednicima, navukao je sumnju i jedne i druge strane. Vladan Djordjevic tvrdio je kasnije u svojim uspomenama da je bio ocevidac jednog raporta koji je Milovanovic podneo kralju o stanju u Radikalnoj stranci. S druge strane, on je poverljive dvorske stvari saopstavao svojim partijskim drugovima. Mada je u to vreme kralju Milanu odlazio i prota Djuric, radikali su sumnjali samo u Milovanovica. Ono sto je mogao ciniti stari prota, ciji je radikalizam bio osvedocen, nije mogao sebi dozvoliti jedan mlađi i sasvim nov pripadnik stranke. Milovanovica tezna za kompromisom, koja je bila jaca od njega i lezala u njegovoj prirodi, primljena je u stranci kao mlitavost i odsustvo cvrstine. U stranci se smatralo da se nikada ne moze predvideti granica ove pomirljivosti i, mada nikada nije izneverio stranacka nacela, mnogi su se drzali prema njemu kao da je to ucinio, samo iz bojazni da ne ucini. Milovanovic se, nesumnjivo, razlikovao od mnogih radikala u shvatanju snage i uloge dvora u politickomivotu Srbije. Posle Milanove abdikacije mnogi su verovali da je konacna bitka dobijena. Milovanovic nije delio ovo misljenje i, ne potcenjujuci protivnika, zelio je da zadrzi konce koji su povezivali stranku s dvorom. Na samom pocetku svoje karijere Milovanovic je ispoljio posrednickie sklonosti, koje su pre bile izraz diplomate nego politicara.

Milovanovicev povratak sa studija pao je u vrlo pogodno vreme. Umoran od borbe s narodom, Milan je bio prinudjen na donosenje liberalnog ustava i abdikaciju. Novi ustav morao je biti delo stranackog sporazuma pod njegovim nadzorom, tako da ga Skupstina prihvati od "korica do korica". Kao predsednik Ustavnog odbora, Milan je osetio potrebu da ima uza se jednog profesora Velike skole, kao strucnjaka i savetodavca, i njegov izbor pao je na Milovanovica, koji je u politickomivotu Srbije bio nov covek. Oktobra 1888. predsednik

vlade Hristic obavestio je Milovanovica da je postavljen za sekretara Ustavnog odbora. Milovanovicevu ulogu u donosenju ustava 1888. slikovito je opisao njegov istaknuti biograf Slobodan Jovanovic. Kao Milanov licni savetodavac, Milovanovic je mogao da ucestvuje u radu odbora daleko vise no sto je to nudio položaj jednog od trojice sekretara. Njegova dužnost bila je da pre svake sednice pruzi kralju potrebna strucna tumačenja i obrazloženja. Milovanovic je vrlo vesto obavio svoj zadatok, navijajući pri tom za radikale. Obe strane bile su zadovoljne: kralj svojim brzo stecenim znanjem, Milovanovic uticajem koji je posredno vrsio u donosenju osnovnog zemaljskog zakona.

Milovanoviceva aktivnost dosla je posebno do izrazaja u tehnickom delu posla. Ustavni odbor sачinjavali su političari, kao predstavnici stranaka. Pravnici u odboru bili su vecinom strucnjaci za gradjansko i krivicno pravo, sem Gersica koji je vise bio teoretičar nego praktičar. Tehnicka razrada nacelnih odluka pala je u deo Milovanovicu. Njegov uticaj je još vise porastao. On je izvršio redakciju ustavnog nacrta i razradio organske zakone, povezane s primenom novog Ustava. Milovanovic je odmah uocio vaznost izbornog zakona za Radikalnu stranku i trudio se da u zakonu sasvim isključi uticaj i kontrolu policijskih vlasti. On je prvi u srpskom izbornom zakonu primenio nacelo srazmernog predstavnistva. Zbog toga ga je Ustavni odbor poslao, zajedno s Zivanom Zivanovicem, u Dansku, Belgiju i Francusku da prouci izborne sisteme i podnese referat. Po donesenju Ustava, u nizu clanaka pisanih u *Odjeku*, Milovanovic je tumačio nove zakone i raspravljaо ustavna pitanja.

Prodor Milovanovicev u javni život Srbije bio je veoma nagao - za godinu dana postao je redovni profesor na Velikoj školi, član Akademijskog suda casti, sekretar Ustavnog odbora i njegov pravni ekspert, pisac niza organskih zakona, koji su udarili temelj novom stanju u zemlji. Vec 1889. godine njegovo ime pojavljuje se na stupcima beckog *Neue Freie Presse* i popularnost prelazi granice Srbije. Sve to sa dvadeset i sest godina. Ljudi su mahali glavom: mladi Milovanovic poceo je suvise burno cak i za Srbiju kojoj su intelektualci bili neophodni i gde se jagmilo za položaje.

Prvi ozbiljan udar u svom meteorskom usponu doziveo je Milovanovic posle proterivanja kraljice Natalije iz Beograda, 1891. godine. U sukobu kraljevih roditelja radikali su stavljeni pred izbor: Milan ili Natalija. Kraljev otac bio je opasniji protivnik; cim se 1890. nanovo vratio u zemlju, jurisao je na radikale. Konacno, njima je uspelo da ga odstrane po cenu materijalnih zrtava, ali da bi sporazum bio potpun, morala je za njim iz zemlje poci i kraljica Natalija. Posle jednog nauspelog pokusaja, koji se pretvorio u skandal, kraljica je pocetkom maja nasilno proterana. Milovanovic se u ovaj slučaj umesao sasvim nepotrebno, sa katedre Velike škole, a zatim i jednom brošurom, stao pravnim argumentima dokazivati da je proterivanje kraljice bilo u skladu sa zakonom. On je tada prvi put ispoljio nepoznavanje i nerazumevanje nase sredine. Kivan na Milana, ceo svet je skocio u odbranu Natalije. Kada je iz stampe izisla brošura "Udaljavanje kraljice Natalije nije protivno Ustavu", javnost se okrenula protiv Milovanovica kao da je on naredio to proterivanje. Prebaceno mu je da iz politickog oportunizma zastupa jednu nemoralnu stvar. Njegov suvise brzi uspon poceo je da bode oci -- u drzanju prema kraljicinu proterivanju protivnici su nasli ključ ove zagonetke: Milovanovic je mlađi čovek koji ne preza ni od kakvih sredstava da bi otvorio put svojoj karijeri. Glavnu kampanju poveli su naprednjaci -- delom kao kraljicine pristalice, još vise da zigosu jednog otpadnika koga su do skora smatrali svojim.

Milovanovic je uzvratio udarce, jetko i zucno, u stilu jednog Pere Todorovića. Optuzio je naprednjake da su u svoje vreme vesali zene po zatvorima, podmetnuo im antidinastinost i istakao njihovu teznu da "nanovo sednu na grbaku srpskog naroda". Napadajući naprednjake, konacno je prekinuo s porodičnom tradicijom.

Braneci proterivanje kraljice Natalije, Milovanovic je politicku potrebu pokusao da opravda pravnickim razlozima. Naprednjaci su u *Videlu* tvrdili da clan 14 Ustava, koji zabranjuje proterivanje srpskih gradjana, vazi i za kraljicu Nataliju. Njeno proterivanje stoga je protivustavno. Milovanovic je vesto pobijao ove tvrdnje. Pozivajuci se na ogranicenja koja je Ustav nametnuo clanovima kraljevog doma -- da moraju pripadati istocnopravoslavnoj veri, ne mogu se zeniti bez kraljeva pristanka i ne mogu biti ministri -- Milovanovic je tvrdio da oni ne podlezu u potpunosti odredbama Ustava, vec vlasti kralja koji je na celu dinastije. Kako je kralj Aleksandar maloletan, njegovi prerogativi presli su na namesnistvo koje vrsti kraljevsku vlast u njegovo ime. Prema tome, i odluku o proterivanju kraljice namesnistvo je donelo na osnovu disciplinske vlasti kralja nad clanovima svoga doma i ona nije protivna Ustavu.

Da bi potkrepio svoje glediste, Milovanovic se pozvao na strane dvorske statute. Mi takve statute nismo imali i sem analogije nije se dalo izvuci nista sto bi bilo pravno obavezno u Srbiji. Porodicni statuti, stavise, nisu bili dopusteni nasim Ustavom. Stoga je odbrana bila satkana vestacki, na jednoj ovlasnoj i netacnoj prepostavci. Proterivanje kraljice Natalije moglo se pravdati politickim razlozima, ali nikako pravnim, na kojima je Milovanovic bas osnovao svoju odbranu.

Posle slucaja s kraljicom Natalijom, Milovanovic se sve vise opredeljuje za spoljnu politiku. Tu je njegovo pravo mesto. Kada je Jovan Djaja otisao za poslanika na strani, Milovanovic ga je zamenio na položaju nacelnika Ministarstva inostranih poslova, najpre privremeno (1890), a onda stalno (1891). Milovanovicev uspon u ministarstvu bio je brz, kao i celokupna njegova dotadasnja karijera; dok su Slobodan Jovanovic i Mihailo Ristic poceli kao pisari, Milovanovic je odmah "uskocio" za nacelnika. Godine 1890. u Ministarstvu je obrazovan prosvetni odbor, kao savetodavni organ za pitanja Stare Srbije i Makedonije, posebno za otvaranje srpskih skola, pripremu ucitelja i nastavnog programa u ovim krajevima. Milovanovic se tada suocio s makedonskim pitanjem, koje je sve vise osvajalo paznju srpske spoljne politike. Pod predsednistvom Nicifora Ducica, odbor je poceo s radom, ali Milovanovic, sem prisustvovanja prvoj sednici, u njemu nije uzeo aktivnijeg ucesca. Njegovu paznju privlaciли su vise trgovinski pregovori s Austro-Ugarskom radi zakljucenja novog trgovinskog ugovora. Milovanovic je uskoro postao clan delegacije koja je u Becu povela pregovore.

Trgovinski ugovor zakljucen s Austro-Ugarskom 1881. stvorio je posebno stanje ekonomске zavisnosti Srbije. On je vodio pravo u carinski savez s Dvojnom monarhijom, koja je sacunato vezivala ruke srpskoj privredi da bi preko nje ostvarila politicku hegemoniju. Bec je dao posebne olaksice srpskom stocnom izvozu i vezao ga tako za svoje pijace. Naprotiv, austrijska roba preplavila je srpsku trzista, ukocila razvitak mlade industrije i zapretila da unisti zanatlige. Radikali su istakli potrebu emancipacije od nezvanog i teskog tutorstva, ali su bili nemocni da ga raskinu jer privredni stupanj Srbije nije to dozvoljavaao. Milovanovic je jasno uvidjao neophodnost privrednog oslobođenja zemlje kao osnovice za vodjenje slobodne nacionalne politike. On je ujedno bio nacelni pristalica ublazenog protekcionizma koji bi omogucio razvoj domace industrije. Svoje poglede izneo je u raspravi "Nasi trgovinski ugovori", zalazuci se za jaci razvitak domacih proizvodnih snaga. "Srbija dobija sve jace karakter drzave koja nije svoj gospodar", pisao je on, "opominje sve jace na one drzave po tudjinskim protektoratom, kojima upravljaju ministri rezidenti drzava zastitnica!"

Proces srpske emancipacije zapocet je vec pod naprednjackom vladavinom. Ali, koliko je becka vlada bila sklona da progleda naprednjacima kroz prste, toliko se svom zestinom usprotivila slicnim pokusajima radikala. Vec 1890. zabrana izvoza svinja iz Srbije bila je

ozbiljna opomena radikalској vladi da pazi sta radi. Kao pregovarac u Becu, Milovanovic nije mogao mnogo postici. Sestomesecni pregovori vodjeni 1891. bili su mucni. Samo zbog jednog carinskog stava na obucu i odecu Austrijanci su bili gotovi da ih prekinu. Milovanovic i Vujic uspeli su samo da u pojedinostima doteraju stari ugovor. Novi ugovor od 1892. godine bio je doterano, dopunjeno i prepravljeno izdanje starog naprednjackog ugovora, sa klauzulom pogranicnog ovlaštenja kojom je zadrzana zavisnost srpskog izvoza od beckih i pestanskih pijaca. Vec godinu dana docnije izbio je sukob oko naplate obrtne poreze i Milovanovic je opet morao u Bec da s Kalajem izglađi nesuglasice.

Politicki sukobi u Srbiji dobili su 1892. godine ozbiljne razmere. Zbog glozenja oko izbora treceg namesnika, Ristic je oterao radikalsku vladu i doveo na upravu liberalski kabinet Jovana Avakumovica. Milovanovic je odmah smenjen s duznosti nacelnika Ministarstva i postavljen za komesara u Narodnoj banci, ali je uskoro sasvim otpusten iz drzavne sluzbe. Pogodjen iznenadnim obrtom, on se potpuno bacio u vrtlog domace politike. Zajedno sa Stojanom Proticem poveo je u *Odjeku* zivu kampanju protiv liberalne vlade. U to vreme ucvrstio se u Glavnem odboru stranke. Vec u letu 1891. godine siri se njegov rad u Radikalnoj stranci: on ucestvuje u sazivanju radikalске skupštine, sastavlja izvestaj o radu stranke u "prvoj godini nove ere", kako, slicno kalendaru Francuske revolucije, naziva razdoblje posle Milanove abdikacije. Kada je 1892. godine svrgнутa s vlasti, Radikalna stranka koristi priliku da se reorganizuje, a Milovanovic zivo ucestvuje u tome poslu.

Milovanovic je zaduzio stranku u borbi s Avakumovicevim liberalnim kabinetom, do prevrata i ponovnog dolaska radikala na vlast 1. aprila 1893. U partijskom organu objavio je niz polemickarskih clanaka u kojima je dokazivao protivustavni i neparlamentarni dolazak liberala na vlast. Pocetkom 1893. godine u Srbiji je pocela nezapamcena izborna borba, koja je dovela do krvoprolica u Goracicu i drugim mestima. Ribarac je trazio vecinu po svaku cenu i jurisao je na radikalске opstinske uprave. Da bi onemogucio zloupotrebe, Milovanovic je napisao "Uputstva predsednicima birackih odbora i predstavnicima radikalnih kandidatskih lista" pozivajuci ih da prime sve glasace koji izidju na biraliste i objasnjavajuci im da nisu duzni pokoravati se odlukama opstinskih sudova koje su preoteli liberali. Na ovim izborima Milovanovic je izabran za narodnog poslanika u Vranjskom okrugu i prvi put je usao kao poslanik u novoizabrani skupstini. Policija je gledala da ovaj izbor omete po svaku cenu, cak ga je nasilno skinula s voza kada je, uoci izbora, krenuo u svoj izborni srez.

"Milovanovic se tokom predizborne aktivnosti tesko zamerio liberalima. Medju njima je pocela borba: oni su njega otpustili iz drzavne sluzbe, on ih je ogorceno napadao preko *Odjeka*. Kivan na prvog namesnika, Milovanovic nije prastao Risticu ove dane. Svojim hladnim, samosvesnim i odmerenim drzanjem, spisima i govorima, Ristic je nervirao Milovanovica koji mu je po mentalitetu bio susta suprotnost. U casopisu *Delo* on je sledecih godina u dva navrata pisao o Risticevoj "Diplomatskoj istoriji" na takav nacin da kritika nije bila upucena delu, vec piscu licno. Politiku liberalne vlade iz doba srpsko-turskih ratova nazvao je "maloumnom, zlocinackom i izdajnickom", napadajuci Ristica da je u prvi rat usao kada nije trebal, a u drugi nije usao kada je morao. Ovakvo pisanje pogodilo je Ristica; on je umeo da pamti uvrede duze od Milovanovica. Milovanovic je, po njemu, suvise zelen da ceni tako krupne dogadjaje; on se igrao loptom na Vracaru i sarao po pesku kada su se odigravali dogadjaji koje kritikuje. Pod pseudonomom "Ljubic" Ristic je odgovorio Milovanovicu, i kako nijedan nije bio sklon da popusti, sukob je ostao neizgladjen. Ristic je sa samrnicke postelje trazio glave radikala osumnjicenih u ivanjanskom atentatu; Milovanovic je na vest o smrti starog drzavnika u *Tanu* objavio nekrolog, nimalo povoljan po Ristica. U politickoj borbi ljudi su gubili glave i cinili dela nedostojna njihova imena, kao sto su to Risticevi saveti kralju 1899. da se konacno obracuna s radikalima, ili Milovanovicev napad na jednog pokojnika.

Uprkos ovom sukobu, Milovanovic se ustezao i konacno sasvim odbio da ucestvuje u podizanju optuznice protiv liberalskih ministara posle prevrata od 1. aprila. Umesto toga, ponovo se povukao u Ministarstvo inostranih poslova. Svojom apstinencijom zamerio se stranci, pokazujući jasno da se na njega ne može racunati u svakoj prilici. Iako je postavio svoju kandidaturu na novim izborima posle drzavnog udara, aprila 1893, zamoljen je da se povuce "jer se kralju i zemlji može sluziti i u drzavnoj sluzbi, a ne samo kao poslanik". Milovanoviceva uzdrzanost pri stavljanju pod sud liberalskih ministara nije bila stvar nacela, koliko bojavljivost od hirurskih poteza. Oprezan i sklon zagladjivanju, Milovanovic nije odobravao sudjenje ministrima u zemlji u kojoj su cesti drzavni udari i promene i gde se ne zna pouzdano sta može biti sutra s radikaliskom vladom. Svakako da je to bio jedan od razloga koji ga u to vreme guraju dvoru, s kojim ulazi u bliske odnose.

Devedesetih godina u Radikalnoj stranci osecaju se dve struje: radikala bliskih dvoru i njegovih protivnika. Prve vode Dokic, Grujic i Vujic, druge Pasic i Tausanovic. Kralj Aleksandar je podrzavao ovaj rascep i pokusavao da ga produbi. Na kralja je veoma uticao profesor diplomatske istorije Alber Male, navijajuci za stvaranje jedne dvorske, kraljeve stranke koja će suzbiti stranacke sukobe i ojacati centralnu vlast. Male je bio Francuz, bonapartista, koji je svoje nazore iz francuske unutrasnje politike preneo u Srbiju. Kao stari Milovanovicev drug iz Pariza, racunao je na njega kao na vodju nove stranke. Njegova akcija pala je bas u vreme kada je u Radikalnoj stranci pocelo previranje, sto će dovesti do odvajanja mladeg narastaja intelektualaca koji su u starom vodjstvu gledali ljudi cije je vreme na izmaku. Osnivanje casopisa *Delo* prvi je pokusaj ovog izdvajanja. U tome novom narastaju Milovanovic se vidno istice kao predodredjeni vodj. Njegova mladost tesko odoleva razlozima koji savetuju strpljenje; njegova vera nije dovoljno jaka da mu nametne taktiku cekanja. Pad radikala 1892. godine primio je kao pocetak iskusenja koje će trajati do kraljevog punoletstva, citavih osamnaest meseci. Da bi skratio ovo razdoblje, on se blizi dvoru, preko Malea. Radikali su najpre mislili da će preko kraljevog profesora vaspitati kralja u radikaliskom duhu, ali su se prevarili. Usled mrznje koju je osećao prema francuskim radikalima, Male je omrznuo i srpske. Umesto da bude vodjen, Male je htio da vodi. Kratkotrajna ljubav kralja i radikala posle 1. aprila bila je vec s jeseni 1893. na izdisaju. Sit radikala, kralj je smisljao kako da ih se otrese. Da bi to postigao, trebalo je pocepati Pasicevu grupu i kralj je ozbiljno pomisljao na vladu Velimirovic--Tausanovic, iz koje bi Pasic bio iskljucen. Kako bi bio siguran u takvu vladu, htio je da ima u njoj svoje ljudi i medju njih racunao Milovanovica i Vesnica. Ovu kombinaciju pokvario je Male, koji je s Milovanovicem imao mnogo krupnije namere. On je zelio cepanje radikala, ali istovremeno stvaranje nove stranke. Milovanovicevo ucesce u jednoj cisto destruktivnoj akciji onemogucilo bi ulogu koju mu je Male namenio u novoj stranci.

Milovanovic je s rezervom primao Maleove planove, iako je bio blizak "dvorskim radikalima" i slagao se s njima u tome da put ka vlasti vodi preko dvora. Izmedju njega i Pasica vec izbijaju nesuglasice. Milovanovic potajno negoduje protiv vodje radikala i zapisuje u svojim intimnim beleskama kako je Pasic nudio 1885. godine Makedoniju Bugarskoj. Sa svoje strane, Pasic je sumnjao ne samo u Milovanovicev radikalizam vec i u njegovu cvrstinu, tumaceci sklonost ka kompromisu kao odsustvo snage.

U razgovorima s Maleom, Milovanovic se nije ustrucavao da osudi Pasica. Ali, sumnjalo, on nije smeо zagristi do kraja u kombinacije kraljeva nastavnika. Bice da je bolje od Francuza video koliko su slabi izgledi jedne nove dvorske stranke u Srbiji. -- Radikali se cepaju -- govorio je Milovanovic Maleu krajem 1893. godine. -- Jedna ozbiljna grupa pomislja na odvajanje. U tome nju sprecava jedino odanost i postovanje prema Pasicu, koji je uspeo da oko sebe stvari legendu. Pre svake akcije, treba srusiti ovu legendu; raspad stranke usledice

potom sam po sebi. Ali jedini nacin da se legenda unisti je pustiti Pasica na vladu. Njegove pristalice, koje uvek zamisljuju sta bi Pasic ucinio kad bi mu se pruzila prilika, bice u situaciji da se razocaraju. Mit treba spustiti na zemlju i skinuti oreol koji mu daje uobrazilja.

Sve ove Milovanoviceve ideje, koje Male vredno belezi u svome dnevniku, jos ne omogucuju da se tacno zakljuci sta on hoce. Po svoj prilici ovi saveti, za koje je znao da stizu do kraljevih usiju, imaju karakter onih manevara koji su oduvek golicali njegovu fantaziju i u cijem je sprovodjenju uzivao. Njegov cilj mogao je biti trostruk. On je savetovao kralju da obrazuje Pasicevu vladu i tako bio sasvim opravdan kod radikala. Istovremeno, duboko je verovao, kao sto je govorio Maleu, da bi Pasiceva vladavina kompromitovala vodju radikala.

Kompromitovanog Pasica nasledio bi, prirodno, na vrhu stranke Milovanovic. Konacno, njegovi saveti, koji su stizali do kralja, stvarali su na dvoru uverenje da se na nj moze racunati.

Nijedan od ovih manevara nije uspeo. Kralj nije smeо da pusti Pasica na vladu i ucinio je bas ono od cega ga je Milovanovic odgovarao -- pozvao je Savu Grujica. S druge strane, na godisnjem skupu stranke dvorski radikali doziveli su poraz i grupa Pasic--Tausanovic je ojacala. Umesto Milovanovica, u Grujicevu vladu je usao Vesnic, Milovanovicev takmac u stranci i na Velikoj skoli, koji je zaduzio radikale u sudjenju ministrima-liberalima.

Milovanoviceve sumnje u trajnost politickih rezima u Srbiji bile su sasvim osnovane. Maja 1894. godine nov drzavni udar izmenio je iz osnova stanje stvoreno posle prvog aprila. Kralj je oborio radikale, ukinuo Ustav od 1888. godine i vratio uivot stari Risticev ustav od 1869. Apatija s kojom je ova promena primljena u Srbiji bila je rdjav znak za radikale. "Bar da puce jedan samar", govorio je Milovanovic prijateljima. Umesto toga, kralju su poletele deputacije sicaryija koje su ocekivale koristi od novog stanja. Medju njima je bilo cak i uglednih radikala.

Analizirajuci uslove koji su unistili otpor drzavnog udaru, Milovanovic ih je trazio u mladosti parlamentarnog uredjenja koje nije pustilo korene u Srbiji. U ovim sukobima on nije gledao borbu drustvenih snaga, starog dvorsko-apsolutistickog shvatanja, oslonjenog na vojsku i birokratiju, i novog gradjanskog, vec je drzavne udare svodio na negativne pokretacke snage ustavnosti u Srbiji. Milovanovic je smatrao da nasi ustavi ne hvataju koren u zelji naroda da ucestvuje u drzavnoj upravi, koliko u njegovoj nemoci da organizuje sredisnu vlast, usled oskudice monarchisticke tradicije i izgradjenog odnosa izmedju kralja i naroda. On je poredio Srbiju s Francuskom, u kojoj je prema monarhiji postojao slican odnos, iako je ona u tom pogledu imala daleko vecu i sveziju tradiciju. Ovakva razmisljanja, mada nisu zadirala dublje u drustveni proces u Srbiji, objasnjava su Milovanovicu one protivrecnosti koje su ga zbumnjivale: da odnosi izmedju kralja i naroda dovode, bar prividno, do mrtve trke, jer niti su Obrenovici uspeli da za duze vreme zadrze vladavinu licnog rezima, niti je gradjanski liberalizam, olicen u radikalima, uspevao da na cvrstu osnovu postavi svoja nacela ustavne monarhije.

Po drzavnom udaru, Milovanovic je za kratko vreme premesten za konzula u Bukurest, a posle vracen na Veliku skolu. Njegovi odnosi s dvorom naglo hladne. U Cebincevoj aferi, koja je imala iskljucivo antidinasticki karakter, Milovanovic se primio za branioca optuzenog Ace Stanojevica. To je bila kap koja je prelila casu i 1. septembra 1894. godine Milovanovic je po drugi put najuren iz drzavne sluzbe, po cl. 76 Zakona o cinovnicima, kao da je bio obican praktikant. Uplasen kraljevom nemiloscu, Milovanovic je pokusao da se opravda u dvoru, trazeci audijenciju preko adjutanta Cirica. "Bojim se da ukaz o mojem otpustanju ne znaci da su doneti u sumnju moji osecaji lojalnosti ili apsolutne odanosti prema kralju i dinastiji Obrenovica", pisao je on Ciricu, a u stvari kralju. "To bi pak bilo i pogresno i

nepravedno. Sve sto je u meni, moji osecaji, moja prosllost i moja porodicna tradicija protestuju protiv takve pretpostavke."

Unutrasnja politika pokazala se kao opasna igra i Milovanovic je shvatio otpustanje iz sluzbe kao znak za povlacenje iz te igre. Od 1894. godine on se opredeljuje za spoljnu politiku, koja mu vise odgovara i u kojoj ce dostici svoj najveci domet. Ova odluka bila je ne samo jedna od najvaznijih vec i od najboljih koje je doneo u svom politickom radu.

Pogledi na spoljnu politiku i nacionalna pitanja

U politici sve sto nije potrebno, opasno je.

Beyhot

Vec u svojoj doktorskoj disertaciji Milovanovic je ispoljio interesovanje za diplomatsku istoriju i proucavanje spoljnopolitickih pitanja. U dva maha nacelnik Ministarstva inostranih poslova, Milovanovic je svoje teoretske postavke mogao proveriti u praksi.

Svoje poglede sazeo je u nekoliko obimnih rasprava objavljenih u casopisu *Delo* od 1894. do 1898. godine. Oko toga casopisa okupila se plejada mlade srpske inteligencije, od knjizevnika i naučnika, Santica, Veselinovica, Corovica i Matosa, Bogdana Popovica, Cvijica, Skerlica, do politicara, Svetе Simica, Davidovica i Ljube Stojanovica. *Delo* je postalо literarno-politicki organ grupe mlađih intelektualaca Radikalne stranke i sve do pojave *Srpskog knjizevnog glasnika* (1901) vrsilo veliki kulturni uticaj u Srbiji.

Milovanoviceva rasprava "Nasa spoljna politika" postala je, po recima Svetе Simica, "katihizis spoljne politike Srbije". Jaci teoreticar nego prakticar, s profesorskom zicom koja uziva u analiziranju, klasificiranju i sistematisanju, Milovanovic je rasclanio zadatke srpske spoljne politike. On istice dva osnovna zadatka: "Ocuvanje drzavne nezavisnosti, kao potreba unutrasnje prirode, i izvrsenje srpske nacionalne misli, oslobođenje i ujedinjenje celokupnog Srpstva, kao spoljna nuznost". Damar srpskog zivota kuca van granica Srbije; "srecno ili nesrecno resenje toga pitanja za Srbiju je isto sto i pitanje opstanka".

Spoljna politika Srbije nije nezavisna i usamljena pojava; ona je u vezi sa Istočnim pitanjem i austro-ruskim odnosima. Stoga je pre svega potrebno odrediti okvire u kojima se kreće srpska spoljna politika, analizirati politiku Rusije i Austro-Ugarske na Balkanu.

Milovanovic se nijednog trenutka nije zavaravao da politiku Rusije pokrecu zavojevacki motivi, kao i politiku Austrije. Ali u tome imperijalizmu Milovanovic je razlikovao politickе i teritorijalne ciljeve. Rusija je trazila prve, Austrija druge. Posle Berlinskog kongresa ruskoj diplomatiјi je konacno postalo jasno da se mora odreci teritorijalnih zavojevanja na Balkanu. Umesto toga, ona je pregla da Carigrad i moreuze na neki nacin ogradi od Austrije i centralne Evrope. To se dalo postici bedemom nezavisnih balkanskih drzava koje bi cinile front prema nemackom pritisku. - Tu se nas interes poklopio s ruskim i zato politiku Srbije treba usmeriti prema Rusiji. Milovanovic je smatrao da Srbija mora uneti "sebe, svoje napredovanje, svoju nacionalnu misiju u program ruske politike, da se ucini neophodnom za Rusiju, da utvrdi kako se interesi njezini i ciljevi poklapaju u svemu s ruskim ciljevima u Istočnom pitanju". On je uvidjao, i nije krio, da u ruskim planovima Bugarska ima prvenstvo, ali se odmah zatim pitao koja druga sila stavlja srpske interese makar i na drugo mesto.

Sklapanje francusko-ruskog saveza sasvim je ucvrstilo Milovanoviceva gledista. Rusija je ovim savezom ojacala svoj položaj u Zapadnoj Evropi i osnazila prestiz na Porti. Francuskom

djaku i zapadnjaku Milovanovicu nije bila dovoljna samo Rusija; tek udruzena s Francuskom davala je garantije da se nece ponoviti dogadjaji s Berlinskog kongresa. Stoga je Milovanovic zastupao vezivanje za Francusku a preko Rusije.

U proceni austro-srpskih odnosa kod Milovanovica se izdvajaju ranije i pozniye razdoblje. U svojim mlađim godinama mnogo je iskljuciviji i borbeniji. Njegova generacija pocela je zivo da oseca posledice Berlinskog kongresa i novog položaja Austrije na Balkanu. Austrija je rasla ne asimilacijom, vec mehanickim prirastajem; izbaceni iz Spanije, Habsburgovci su se bacili na Italiju; iz Italije pohod se okrenuo Balkanu. U Srbiji se zivo osećao strah od ovih nezadovoljenih i nezajazljivih apetita Dvojne monarhije, jer je Srbija bila prva sledeća žrtva, nalazeci se neposredno na putu Monarhije ka jugu i Solunu. Dvojna monarhija ugrozavala bi Srbiju i u budućnosti -- jugoslovensko pitanje bilo je unutrasnje i spoljno pitanje Dunavskog carstva. Posle okupacije Bosne i Hercegovine, austrijska politika se trudila da usami Srbiju, zavadi je sa susedima i izazove sukob dinastije s politickim strankama kako bi preko dvora ostvarila svoju hegemoniju. Ovaj pritisak se od akutnog pretvorio u hronicni -- nemajuci odrešene ruke u balkanskoj politici zbog sklopa medjunarodne situacije, austrijska diplomatička oslonila se na negativni deo svoga programa. Njena destruktivna akcija koja Srbiji nije davala ni da zivi, ni da mre, stvorila je u austro-srpskim odnosima neku vrstu "večitog saha". Milovanovic stoga nije video mogućnost izmirenja između Srbije i Austro-Ugarske.

U kasnijoj fazi Milovanovic je bio popustljiviji i elasticniji u stavu prema Becu. Razlozi tome popustanju bili su trojaci. Austro-srpski odnosi posle 1903. do te mere su se zaostrili da je agresija na Srbiju izgledala neizbežna. Milovanovic se uplasio da Srbija svojom nepopustljivoscu ne ubrza tu agresiju. U njegovom manevrisanju prema Becu javlja se nesto milosevsko; on beleži da "Srbija mora uglavnom onako raditi kako je Milos radio prema Turcima: ne samo cuvati svoju korektnost u redovnim odnosima, nego i zadovoljavati sujetu i uspavljivati nepoverljivost austrijsku manifestovanjem postovanja i popustljivoscu u sitnim uslugama, gde nisu bitni interesи nego prolazni politički i ekonomski u pitanju". Kao što je Milos baksisima kupovao turske pase, Milovanovic je htio da sitnim ustupcima kupuje pomirljivost Beca.

Neuspeli pokušaji sklapanja saveza s Bugarskom takodje su delovali na Milovanovica da ublaži držanje prema Becu. Bojaci se združenog austro-bugarskog fronta, težio je da prekine lanac koji se obmotavao oko Srbije. Jedno vreme pomisljao je na mogućnost da koristi austrijski uticaj u srpsko-bugarskom sporu; opasan kao zavojevacki, taj uticaj bi bio koristan ukoliko bi se usmerio protiv bugarskih težnji u Makedoniji. Ako Srbija bude prinudjena da podlegne u sukobu s Bećom, ona će gubitak svoje nezavisnosti naknaditi teritorijalnim dobitcima na jugu, uz pomoć Beca. Balkan će deliti ili same balkanske države, ili će podelu sprovesti Austro-Ugarska. Ako zbog srpsko-bugarske raspre ne bude mogućno prvo, Srbija se mora miriti s drugim. Stoga je Milovanovic istakao devizu: s Bugarskom u Skoplje, ili s Austro-Ugarskom u Solunu.

Milovanovicevi pogledi bili su u izvesnoj meri novina za Srbiju po utilitarizmu koji je izbijao iz njih. Staroj romanticarskoj školi on je kao jedinu dogmu suprotstavio interes. Obrazovan na Zapadu, u vreme kada su medjusobni interesi sila dobili određen oblik, Milovanovic je osetio potrebu da se ne vezuje samo za Rusiju vec da utire sve puteve kojima može proći interes Srbije. Pristalica "zapadnjastva", Milovanovic je prema slovenskom pokretu bio hladan; on ga je interesovao samo kao sredstvo u političkom manevru. Privučen zapadnjackim sistemom vladavine, nemajuci dovoljno osećajne podloge za kult Slovenstva, razocaran rezultatima bosanske krize i ratova 1876-78, Milovanovic je otisao korak dalje u negovanju ciste politike interesa. U srpskoj diplomatičkoj pre njega se smatralo da je dužnost Srbije ukazati Rusiji na

zajednicki interes, naturiti joj svoje poglede, ako je potrebno vuci je za sobom. Milovanovic usvaja sasvim novo merilo -- on podvodi srpski interes ruskom; ne namece ga, vec ga krijumcar. U tome obrtu koji je uneo u srpsku diplomaciju razlikuje se Milovanovic od dotadasnjih srpskih drzavnika, od jednog Ristica, na primer, koji je pokusavao da Rusiju vuce za sobom. Smatraci da mala drzava ne moze voditi aktivnu politiku sirih razmara, Milovanovic je vise istrazivao nego odredjivao, vise koristio nego naturao. Stoga je njegova politika mnogo elasticnija: ona ide za interesom i trazi ga svuda, u Rusiji kao i u Austriji.

Na Milovanoviceve poglede o jugoslovenstvu snazno deluje vreme iz koga je proizisao. Ono ga povlaci za sobom i saobrazava njegove teoretske postavke svojim potrebama. Milovanovic je htio da jugoslovenski problem posmatra nacelno i bespristrasno, uzimajuci u obzir najpre srpske, potom jugoslovenske interese. U jednoj svojoj raspravi on odredjeno označava zadatke srpske spoljne politike "da se posveti izvršenju srpske nacionalne misli, oslobođenju i ujedinjenju celokupnog Srpstva u jednu drzavnu zajednicu". S druge strane, kao intelektualac, Milovanovic smatra ovaj program nedovoljnim. On ga prosiruje i dopunjuje jugoslovenskim programom, isticuci potrebu ujedinjenja svih Jugoslovena.

U tom smislu na Milovanovica uticu politicki i licni momenti. Njegovi jugoslovenski pogledi diktirani su vise politickim potrebama no osecanjem; oni su vise stvar koristi no ubedjenja. U raspravi "Srbi i Hrvati", pisanoj 1895. godine, Milovanovic podvlaci stetne posledice srpsko-hrvatske raspre. Zbog nje Hrvati ne mogu pruziti dovoljan otpor Italijanima i Madjarima, niti Srbi imaju slobodne ruke prema Turskoj. Kao politcar Milovanovic izvlaci zakljucak da je srpsko-hrvatsko jedinstvo neophodno. Medutim, Milovanovic nije po svojoj prirodi revolucionar koji ce raditi na tako opasnom poslu kao sto bi bila akcija za raspad Dvojne monarhije. Njegova je deviza da politcar ne sme ici pred dogadjajima, vec ih koristiti, i to mu oduzima svezinu i borbenost. Na ideju jugoslovenstva on gleda ocima diplamate koji procenjuje uslove i mogucnost njene primene. Ideja jugoslovenstva, koja prethodno trazi raspad Habsburškog carstva, izgleda mu udaljena i neostvarljiva. Njegov skepticizam s jedne strane umerava srpski nacionalizam, s druge slabi ideje jugoslovenstva.

Ne zeleti da potpuno napusti ideju jugoslovenstva, Milovanovic joj daje drugi karakter: od revolucionarne ona treba da postane kulturna borba. Milovanovic je isticao dva protivrecna procesa koji su se krajem 19. veka preplitali u srpsko-hrvatskim odnosima: ujedinjujuci - duhovno-kulturni, i razjedinjujuci - olicen u prepirci ♦ta je cije. Zalazuci se za kulturno stapanje, Milovanovic je osudio ovu raspru: umesto da se svadaju oko svoga, Srbi i Hrvati treba da se zajednicki odupru tudjinu. On predlaze kompromis u kome je kriticna tacka bila Bosna. Prema Milovanovicu shvatanju, u Bosni "imena hrvatskoga nema", Bosna i Hercegovina su "po ogromnoj vecini naroda, po prosloti i uspomenama, neosporno srpske zemlje". Hrvatske tezne u Bosni Milovanovic je objasnjavao velikohrvatskom sluzbom Becu i Katolickoj crkvi. Osudjujuci drzanje Srba i njihovu madjaronsku politiku u Hrvatskoj, Milovanovic je kompromis u srpsko-hrvatskoj raspri zamisljao otprilike ovako: Srbi u Hrvatskoj moraju podrzati borbu Hrvata protiv tudjina: Hrvati, za uzvrat, ne smeju postavljati pitanje srpske pripadnosti Bosne. Ovi Milovanovicovi pogledi bili su ujedno politika koju su srpske stranke vodile prema srpsko-hrvatskoj koaliciji u 20. veku.

Svestan da je upao u protivrecnosti lomeci se izmedju srpstva i jugoslovenstva, Milovanovic je oba pojma stavio u isti okvir. Po njemu, jugoslovenstvo je integralno i ono se izjednacuje sa srpsvom. Srbi su pise Milovanovic, revolucionarni elemenat ujedinjenja i predstavljaju stozer jugoslovenstva. Stoga Milovanovic smatra da ce se Jugosloveni skupiti oko srpskog narodnog programa. "Hrvati ostaju i dalje, ostaju nepovratno, za vecita vremena, u krilu narodnosti srpske sa kojom su se nerazlucno spojili, sa kojom ce zajedno ili napredovati ili propasti",

pisao je on. Na taj nacin Milovanovic je nasao ujedno i jedinu formulu koja je jugoslovenstvo mogla uciniti prihvatljivim srpskom i hrvatskom narodu.

Milovanovic je verovao da se, zbog spoljnih uslova, srpsko ujedinjenje moze ostvariti pre jugoslovenskog. Izjednacujuci ih, on u srpskom ujedinjenju nije video smetnju ostvarenju opsteg jugoslovenskog programa. Smatraljuci da srpsko ujedinjenje ne zahteva raspad Dvojne monarhije, vec samo njen pristanak, Milovanovic je verovao da je izbegao one revolucionarne promene kojih se klonio i, umesto na srem, nacelnom, radio je na uzem programu koji je obuhvatao stvaranje jedne velike Srbije. Medjutim, suzavajuci program, Milovanovic nije uvidjao da on ni takav ne moze biti primljen u Becu. Ne zbog toga sto bi, po beckom misljenju, bio velikosrpski, vec stoga sto mu u korenju lezi jugoslovenstvo. Od uzeg programa lako se prelazi na siri. Kao sto nije smela pristati na jednu Jugoslaviju, Dvojna monarhija nije mogla prihvatiti ni veliku Srbiju van svojih granica. Zato je Bec tvrdoglavovo odbijao ne samo jugoslovenske vec i velikosrpske planove. Nikakve zamene sirokog programa uzim nisu mogle ublaziti ovaj sukob.

Ako je Habsburško carstvo jos uvek pokazivalo znake zivota, Tursko se osipalo svakim danom. Zato politicki instinkt vuce Milovanovica tamu gde je obruc oko Srbije najslabiji. Umesto zapada, gde ga ceka zilav protivnik, Milovanovic se okreće jugu, gde protivnik malaksava. Na tome putu sreće se s Bugarskom i celokupna njegova prakticna politika usredsredjena je na ovu susednu balkansku drzavu.

Opstanak Turske cinio je jezgro Istočnog pitanja. Kljuc toga pitanja Milovanovic nije trazio na Porti ili u odnosima velikih sila, vec u srpsko-bugarskom sporazumu. Evropa je vestacki odrzavala Tursku iz bojazni da njena propast ne poremeti ravnotezu sila na Balkanu. Srpsko-bugarska rasprva stvorila je u Evropi utisak o njihovoj nesposobnosti da prihvate tursko nasledje; umesto razumnog resenja da Balkan pripadne narodima koji ga nastanjuju, sile su izmisljale privremena resenja s ciljem da sebi uzajamno vezu ruke. Stoga je Milovanovic zaključio da srpsko-bugarski sporazum predstavlja jedino resenje i spolja i unutra. Spolja, da Balkan ogradi od agresivnih namera velikih sila; unutra, da njegovo podrucje pripadne balkanskim narodima. Izmedju dva suparnika, Austrije i Rusije, Milanovic je utisnuo srpsko-bugarski sporazum, koji ce koristiti suparnistvo sila.

U pitanju jugoslovenstva zastupao je stapanje; u pitanju srpsko-bugarskog sporazuma samo zajednicu interesa i solidarnost. Milovanovic je odbijao pomisao ujedinjenja jer je postojala razvijena bugarska drzava. Da bi dosao do zajednice interesa, Milovanovic je osudio medjusobnu borbu u Makedoniji. Ta borba mora jednom prestati i ustupiti mesto dogovornom radu na osnovu iskrenog i postenog sporazuma o podeli sfera, s obzirom na obostrane zivotne potrebe. To su zrtve koje se prinose sopstvenoj buducnosti. Za balkanske drzave vredi formula: bez tebe nema ni mene. Samostalna Srbija je uslov zivotne vaznosti za Bugarsku, kao sto obrnuto, samo oslonjena na Bugarsku, Srbija moze pruziti otpor Austriji.

Polazeci od srpsko-bugarskih drzavnih razloga, Milovanovic je odricao istorijsko, etnografsko i geografsko postojanje makedonske celine. Njegovo je glediste, tada jako rasireno, da ce "makedonski Sloveni" prionuti uz Srbe i Bugare cim dodju s njima u trajniju drzavnu zajednicu. U srednjem veku Bugari su duze vladali u Makedoniji, ali su Srbi ostavili veceg kulturnog traga. Sve te brazde na makedonskom telu uravnala je petovekovna turska vladavina. Iz tih razloga, tvrdio je Milovanovic, nista ne стоји na putu srpsko-bugarskom sporazumu.

Milovanoviceva osnovna misao je podela Makedonije u korist srpsko-bugarskog sporazuma koji se nameće kao imperativ u resenju Istočnog pitanja. U pogledu tacne linije koja bi

obelezila medjusobno srpsko-bgarsko razgranicenje u Makedoniji, Milovanovic nije imao sasvim odredjene i preciscene poglede. Vardarsku dolinu trazio je za Srbiju, Strumicku prepustao Bugarskoj. Konacna granica ustupaka obuhvatila je vododelnicu Strume i Vardara, do Demir-kapije na jugu. Ovom linijom Milovanovic je zahvatio mnogo vise no sto je dobio docnije, saveznickim ugovorom 1912. godine. U granicnim pitanjima nije bio uskogrud; najpre, jer je smatrao da je u Makedoniji svaka granicna linija proizvoljna, potom, jer je bio duboko uveren da sporazum vredi vise od granice.

Ukupno, Milovanovicevi pogledi odaju umerenog gradjanskog politicara u Srbiji, gde nacionalizam uzima sve vise maha. U hrvatskom pitanju trazi stapanje, kome, istina, daje srpsko obelezje, ali istice njegovu neminovnost i kritikuje srpsko samopouzdanje koje je svojom pasivnoscu ohladilo tezne jugoslovenstva. On trazi deobu Makedonije, ali to brani drzavnim razlozima i potrebom balkanske solidarnosti, nasuprot romanticarsko-nacionalistickom pravcu koji je Milosa Milojevica vodio u dokazivanje da je cela Makedonija srpska. Milovanovicev politicki program zasnovan je manje na osecajnom nacionalizmu, a vise na okolnostima koje su izbijale iz medjunarodnih odnosa i Istocnog pitanja.

U opstim i bitnim crtama njegov politicki program obuhvatio je dva dela. Prvi je podrazumevao potiskivanje Austro-Ugarske s Balkana i vodjenje nacionalne jugoslovenske politike na dugu stazu. Drugi je obuhvatio politicki sporazum balkanskih drzava, posebno Srbije i Bugarske, radi resenja akutnih pitanja na jugu. Oba programska dela medjusobno su se upotpunjivala i cinila celinu: negativni deo, izdvojen za sebe, nije bio dovoljan jer je potisnuta Austrija imala jos uvek dovoljno snage da ukoci razvitak Srbije i omete ostvarenje jugoslovenske ideje. Naprotiv, bez pozitivnog dela moglo se desiti da Bugarska ostvari svoje ciljeve na Balkanu mimo Srbije, cak i protiv nje.

Novo razocaranje opet je navelo Milovanovica da potrazi utehe u diplomatskoj sluzbi. Pokusao je da ode za poslanika u Sofiju. Da bi to ostvario, ispleo je citavu strategiju u kojoj bi pored njega i Sveta Simic bio kandidovan za konzula u Skoplju. Radikali su protiv Novakoviceve vlade poveli ostru kampanju; nudeci se toj vlasti, Milovanovic je rizikovao da se zameri radikalima. Stoga je uvukao u svoju igru Svetu Simicu u ciji radikalizam нико nije sumnjao. Na taj nacin pokriva se na svima stranama. Iako duhovito smisljena, kombinacija nije uspela jer je Novakovic odbio da je prihvati.

Izmedju radikala i dvora stajalo je ustavno pitanje. Da bi otvorili sebi put do vlasti, radikali su najposle odustali od zahteva da se vrati uivot Ustav od 1888. godine. Pregovori o ustavnoj reformi pod Novakovicevom vladom nanovo su izneli Milovanovica na povrsinu. On se 1896. vratio na Veliku skolu i, osim Gersica, radikali nisu imali boljeg ustavnog strucnjaka od njega. Cak je i kralj Aleksandar izricito trazio da u ustavni odbor udju radikali Pasic, Grujic, Milovanovic i Vujic, ili Nikolic. U jesen 1896. godine kralj je vec bio resen da Novakovica pusti niz vodu, mada jos uvek nije prihvatao vladu radikala; umesto nje pomisljao je na jedan "poslovni kabinet" u kome bi od radikala bili Vujic i Milovanovic. Bojeci se kralja Milana, radikali su u jesen 1896. poslali Milovanovica u Bec da raspravi s njim ustavno pitanje i umiri ga u pogledu namera radikala. Milovanoviceva misija nije uspela. Milan je cvrsto verovao da se ustavno pitanje ne moze resiti bez njega i nije krio nameru da se vrati u zemlju. Konacno, pod uticajem svoje majke, Aleksandar je otpustio Novakovica i tako otvorio put vlasti radikala. Rekavsi kralju da je opasan covek koga se treba cuvati, Novakovic je u ogorcenju raspustio Naprednu stranku.

Novu vladu obrazovao je Djordje Simic, predstavnik "dvorskih radikala". Simic je sluzio kao spona izmedju radikala i dvora. U vreme kada je vrhunila nesreca kraljice Natalije, drzao joj je stranu i ona ga je zblizila s radikalima. Uz njenu pomoc Simic je sastavio vladu u kojoj su

bila cetiri radikala i cetiri kraljeva coveka. U toj vradi Milovanovic je najzad, posle tolikih kombinacija koje su pravljene s njim, postao ministar pravde - u svojoj trideset trecoj godini. Cestitajuci mu na novom položaju, stari prijatelj Bop pozeleo mu je da ga vise ne mimoidje nijedna ministarska kombinacija dok ne osnuje svoj sopstveni kabinet. Milovanovic je bio suvise mlad i ambiciozan da bi te reci zaboravio.

Sastavljena od dvorskih i kompromisnih ljudi, Simiceva vlada bila je popustljiva prema dvoru. Ona je sasvim napustila ustavnu reformu i čak dopustila Milanu kratkotrajni boravak u zemlji, mada je rovario protiv nje i javno i tajno. Vlada se suocila s mnogim nezgodama i spolja i unutra. Tek sto je obrazovana, izbio je grčko-turski rat, koji je zapretio da će otvoriti Istočno pitanje. Beograd je obuzelo veliko uzbudjenje jer se očekivao ustakan u Makedoniji. Vojnicki nespremna, vlada je popustila pred austro-ruskim pritiskom i ostala pasivna za vreme sukoba, izazivajući negodovanje ratobornog javnog mnenja u zemlji. Vlada je imala nezgode sa sopstvenom strankom. Ona je raspustila Novakovicevu skupstinu i na izborima dobila novu, sastavljenu od radikala, ali se nije najbolje slagala s njom. Protiv vlade glasno su istupali Djaja i Tausanovic.

Iako ministar pravde, Milovanovic se vise bavio poslovima spoljne politike. Simic se tesko snalazio u resoru spoljnih poslova; bolji izvrsilac no naredvodavac, davao je utisak zbumjenosti. Srpski poslanik u Carigradu Vladan Djordjevic zustro je i brzopleto istupao, tako da je Milovanovic u vise navrata morao da intervenise, zemenjujuci Simica. Vlada je uspela da u Makedoniji izbori sebi pravo da osniva škole u bitoljskom i solunskom vilajetu, ali je u pitanju skopskog vladika postigla polovicno resenje.

Kada se grčko-turski sukob zaostrio, umesto ratnog vlada je pribegla diplomatskom dejstvu. Februara 1897. godine postignuta je ugovara s Bugarskom. To je nesumnjivo najveći uspeh ne samo Simiceve vlade već i Milovanovica, koji je aktivno radio na sporazumu. Ugovara je obuhvatila zajednicki rad u Makedoniji na bazi "kulturne utakmice" i cuvanja postojećeg stanja na Balkanu. Posle nesrećnog rata 1885. bio je to prvi srpsko-bugarski sporazum i Milovanovic je smatrao da je led probijen. Savremenik ovih dogadjaja Sloboden Jovanovic živo je opisao kako ga je Milovanovic povukao u Pirot, na sastanak srpsko-bugarskih predstavnika koji su dosli da prisustvuju pustanju preko granice prvih vozova natovarenih robom. Veselo i govorljiv, Milovanovic je davao utisak coveka koji ne prisustvuje ostvarenju jednog trgovackog, već punog politickog sporazuma.

Drzeci se cvrsto propisa "kulturne utakmice", Milovanovic je pokusao da suzbije srpsko-bugarske sukobe u Makedoniji. On je duboko verovao da se borba, vodjena u Makedoniji bombom i kamom, može prebaciti na teren diplomatskih nota. To se osetilo kada su počele stizati zalbe konzula iz Makedonije. Milovanovic je zabranio neposrednu akciju na terenu i ove zalbe diplomatskim kanalom slao u Sofiju.

Sedmog oktobra 1897. godine na peron beogradske zeleznice stanice iz voza je izisao kralj Milan. - Jeste li radi gostima? - upitao je sa ironičnim smeskom zabeleženute ministre radikale koji su dosli da dočekaju kralja Aleksandra. Milanov povratak bio je jasan znak vradi i ona je odmah podnela ostavku. Milovanovic je po treći put u svojoj kratkoj političkoj karijeri otpusten iz državne službe.

Simicevu vladu zamenio je "neutralni" kabinet Vladana Djordjevica. Vlada je bila običan izraz kraljeva licnog rezima, a njen sef izvrsilac naredjenja dobijenih iz dvora. Pocetkom 1898. Vladan Djordjevic ponudio je Milovanovicu položaj generalnog konzula u Bitolju zeleni da pokaze javnosti da nacelno ne odbija saradnju radikala. Kao što se moglo očekivati, Milovanovic je ponudio ponosito odbio: "Ja ne dopustam da se u mojoj osobi povredi ugled i

dostojanstvo zvanja kraljevskog srpskog ministra." Umesto da prihvati nudjeni položaj, bacio se opet na zurnalistiku, boraveći vise u Becu no u Beogradu. Milovanović je odrzavao saradnju s pariskim *Tanom* cak i za vreme svoga ministrovanja, sto su mu protivnici s pravom prebacivali. Ona mu je, medjutim, dobrodosla kad je pao s vlasti - celokupnu kampanju radikalni protiv vladanovštine i kralja Milana vodio je pomocu svojih veza s pariskom i beckom stampom. Za vreme licnog rezima u Srbiji je ugusena opoziciona stampa, pa su napadi na vladu prebaceni u prekosavske listove i strane novine. Srbija je kipela od ilegalnih brošura: Zivkovicev "Demon Srbije", stampan u 50.000 primeraka, ili pamflet "Do ludila" - citani su krisom, s najvećim odobravanjem. "Ja bih za novinare zaveo sibu", govorio je u gnevnu kralj Aleksandar.

Izmedju kralja Milana i Milovanovića razvila se strasna netrpeljivost. Milan je dva puta trazio da se Milovanović otpusti iz službe; ovaj je udarao na njega iz potaje, preko francuske stampe. Posle kratkotrajne saradnje u ustavnom odboru njihovi se putevi razilaze, i kada se sretnu - ukrste se. Zanimljivo je da su obojica imali izvesne sličnosti: afinitet prema Zapadu i inostranstvu uopšte, naklonost ka ugodnom životu i njegovim radostima i razvijenu mastu, punu kombinaciju. U spoljnoj politici i jedan i drugi su bili spremni da prihvate bez predrasuda svaku kombinaciju koja je obecavala uspeh. Milovanovićevo kompenzaciju politika u vreme aneksione krize 1908. rukovodjena je istim nacelima političke racunice i balkanske ravnoteze kao i Milanova u srpsko-bugarskom ratu 1885. I jedna i druga politika dosle su u sukob sa srpskom javnoscu i izazvale zestoke napade na svoje nosioce.

Milovanović se od kralja Milana nije toliko razlikovao po inteligenciji koliko po nervima - dok je Milovanović imao vise "mesa", Milan je bio sav od zivaca i cesto se ponasaо histerično. Milan je dosao u sukob s narodom koji je u vecini stajao uz Radikalnu stranku i bio prinudjen da trazi spas u zagrljaju Austro-Ugarske. Milovanović nikada nije odobravao politiku koja je igrala samo na jednu kartu. On je u politiku unosio razum, Milan svoje slabe zivce - i tu su se razisli. Milan nije mogao oprostiti Milovanoviću sto je, kao sin jednog obrenovicevca i naprednjaka, prisao radikalima. Za njega je radikalizam bio olicenje političke demagogije; prihvatanje takvog programa od jednog intelektualca kakav je bio Milovanović, cinilo mu se kao primer licemerja. Stavise, prilazak mladih intelektualaca Radikalnoj stranci rusio je njegovu teoriju o nesposobnosti radikala da upravljuju zemljom. Milan je u Srbiji bio nosilac onih tezni koje su se oslanjale na vojsku, birokratiju i dvorski apsolutizam.

Milovanović je bio izraz novog krila građanske klase i tezio je liberalizmu i ogranicenju ovih apsolutističkih htjenja. Ta dva shvatanja nisu se mogla medjusobno izmiriti.

Kralj Milan je imao dovoljno veza u Parizu da bi mogao otkriti izvor napada koji je vodila francuska stampa protiv njega 1897/98. godine. Naravno, odmah je poceo da grdi Milovanovića gde god je stigao. Skandal se nije mogao izbeci, i on je izbio na dvorskem prijemu 22. februara 1898. prilikom proslave dana kraljevine. Bojeci se da izostane s prijema, strepeci istovremeno od javne uvrede razljucenog Milana, Milovanović je smislio jedno lukavstvo: da se u dvoru pojavi ne kao bivsi ministar, vec kao rezervni oficir, skriven u grupi ostalih oficira. Plan, duhovito smisljen, pao je u vodu zbog jednog loseg poteza - Milovanović je dosao na prijem suvise rano i odmah pao u oci komandantu aktivne vojske. Van sebe od besa, kralj Milan ga je obasuo pogrdama i prosto izbacio iz dvora. - "Kralj me je najurio kao kucku", prosaptao je Milovanović, posrcuci niz dvorske stepenice, jednom prijatelju koji je toga trenutka naisao.

Sukob s kraljem formalno je izgladjen nekoliko dana docnije. Milan je osetio da je preterao i na balu komandanta garde, pukovnika Konstantinovica, prvi je prisao i pruzio Milovanoviću ruku. Milovanović nije imao one kiceljivosti sto ju je posedovao jedan Ristić, koji posle 1. aprila godinama nije prekoracio dvorski prag. Posle prvog udara, odmah se povratio i uvreda

ga nije mnogo kosnula, cak je to i iskoristio da dokaze radikalima svoju pravovernost. Isto tako, trudio se da popravi svoje odnose s dvorom. U pismu kralju Milanu pravdao se da nije vodio kampanju protiv njega; stavise, u jednom drugom pismu tvrdio je da je uspeo spreciti objavljanje kompromitujuceg materijala protiv kralja Milana u francuskoj stampi. Izmirenje je bilo nategnuto i privremeno; kralj Milan je bio gotov da iskoristi prvu priliku i iskali svoj bes na Milovanovicu. Tu priliku dobice uskoro, po neuspelom ivanjdanskom atentatu.

Iako je kao student u Parizu mislio da ce se ozeniti odmah po dolasku u Beograd, Milovanovic se ozenio tek krajem 1897. godine. On je, uopste, tesko podnosio malu beogradsku sredinu punu patrijarhalnosti i malogradjanstine, boemstine, kafana i krompir-balova sa "cepl-polkama" i beckereckim ciganima. Dosavsi iz Pariza, gde se visoko negovao kult pozorista i umetnosti, Milovanovic je slobodno vreme posvetio pozoristu. Kao clan njegovog Knjizevno-umetnickog odbora 1890-1893, radio je na podizanju pozorista na umetnicku visinu i borio se za francuski repertoar. U to vreme u pozoristu su davani mahom nacionalno-romanticarski komadi Matije Bana i Milosa Cvetica; dirigent i kompozitor Davorin Jenko cesto je dirigoao na predstavama s kucnom kapicom na glavi, bojeci se nazeba. Aktivnost u pozoristu sasvim je odgovarala shvatnjima mladog intelektualca koji je presadjivao francuske obicaje u nasu sredinu. Utornikom, kada se u pozoristu redovno davao francuski repertoar, iskupljao se cvet srpske gradjanske inteligencije, smatraci taj dan prilikom za sastanke i razgovore. Tako je Milovanovic nasao sadrzinu onih sumornih jesenjih i zimskih veceri jednog rano usnulog grada.

U pozoristu je Milovanovic proziveo svoju veliku ljubav s glumicom Velom Nigrinovom. Rasne lepote, temperamentna, sa zvucnim altom, glumica je odmah ocarala mladog pariskog doktora. Kci Nemice i Ceha, Nigrinova je dosla u Beograd iz Ljubljane i na juris osvojila beogradsku publiku kao Esmeralda, Franseta i Porcija. Na zalost, izvanredna na pozornici, Vela je bila povrsna i prazna - leprsav duh u divnom telu. Njena inteligencija zivela je samo na pozornici. Stoga je i njena veza s Milovanovicem bila kratkotrajna, vise veza tela nego duha.

Milovanovic se ozenio u Becu tek 1897, jednom Rumunkom iz ugledne porodice Germani. Kci Dimitrija Germanija, bankara iz Bukuresta, Marija je bila po majci unuka Jovana Marinovica i prounuka Mise Anastasijevica. Mrsava i crnomanjasta, s naglasenim nosem na tamnoputom licu, Marija nije bila lepa; sem krupnih ociju koje su zracile duhom, na njoj nije bilo niceg upadljivog. Mirna i povucena, ona je u detinjstvu dobila izvrsno vaspitanje, znanje jezika i siroku kulturu. U Beogradu, gde je zivela po udaji, osecala se tudjinkom i nikada nije dobro savladala srpski jezik.

Vencanje je obavljeni u rumunskom poslanstvu u Becu, krajem oktobra 1897. godine. Marija je donela muzu znatan miraz u nepokretnostima i 20.000 leja godisnje rente. Brak je bio srecan i bez velike topoline. Iz njega je rodjeno dvoje dece, sin Dimitrije i kcer Ana.*

Zenidba je Milovanovicu obezbedila ne samo sredjen porodicni zivot vec je ucvrstila njegovo ekonomsko stanje, uzdrmano cestim otpustanjima iz drzavne sluzbe. Strucnjak u finansijskim stvarima, Milovanovic je brzo sredio svoju imovinu. Prema jednom svojerucno sastavljenom spisku hartija od vrednosti, 1906. godine Milovanovic je raspolaagao znatnom imovinom, rasporedjenom po bankama Srbije, Rumunije i Italije. On je tipican predstavnik nove generacije koja ne ulaze novac u nepokretnosti i "coskove", kao sto je to radila stara beogradска carsija, vec kupuje obveznice krupnih kapitalistickih preduzeca na Zapadu i deponuje ih po trezorima i sefovima banaka. Vrednost njegove imovine nije se mogla tacno odrediti, jer je bila u obveznicama ciji se kurs menjao, ali je Milovanovic 1907. racunao da iznosi oko 140.000 dinara. Ekomska stabilnost omogucila mu je slobodu kretanja u

politickom radu. Gubeci cesto zbog politike drzavnu sluzbu, Milovanovic nije bio u polozaju coveka kome gubitak sluzbe ugrozava opstanak.

Uoci ivanjanskog atentata, Milovanovic je juna 1899. godine bio u Karlsbadu, gde se dosadjivao pijuci lekovitu vodu i zaleci se prijateljima da bi radije pio plzensko pivo. Iako mlad, Milovanovic nije bio najboljeg zdravlja i dosta je vremena provodio na lecenju u banjama. Tezak preko sto kilograma i veliki ljubitelj dobre trpeze, osetio je posledice svoje neumerenosti. Bio je poznat kao sladokusac i ostavio je u svojim hartijama brizljivo vodjen spisak vinskih boca u podrumu, u kome je bilo vina starog preko cetadeset godina. Svako telesno lisavanje mrzeo je iz dna duse i napisao je u jednoj svojoj raspravi da je "dijeta sama po sebi sredstvo za lagano izumiranje". Njegova oblapornost bila je dobro poznata i sacuvana je u mnogim anegdotama. Odbijajuci da ukloni mrlje od hrane sa svog fraka, Milovanovic je govorio da to ne cini jer su te mrlje "slatke uspomene". Kada se jednom pronela vest po Beogradu da je kao predsednik vlade prekinuo 1911. godine ministarsku sednicu zbog toga sto je kroz prozor ugledao momka kako nosi kuci kupljenog soma, Milovanovic se zalio da ga nepravedno optazuju: "Da je bar bio saran!"

Ovoj slabosti, koja ga je 1899. odvela u Karlsbad, mogao je da zahvali sto je srecno izbegao jednu od najvecih opasnosti u politickoj karijeri. Jednog letnjeg jutra, kao grom iz vedra neba stigla je vest da je u Beogradu nekakav Djuro Knezevic pucao kod Kalemeđdana na kralja Milana i da su pohapseni svi vidjeniji radikali u Srbiji. Posle prvog zaprepascenja, Milovanovicu je odmah bilo jasno da ce kraljevi iskoristiti atentat da se razracunaju s radikalima. Zar nije odmah posle atentatorovih hitaca kralj Milan uzviknuo da su za sve ovo krivi Pasic i drugovi?

Odmah po hapsenju vidjenih radikala upala je policija i u Milovanovicev stan, izvrsila premetacinu i zaplenila sve hartije i beleske koje je nasla. Dvor i vlada bili su kivni na njega zbog jednog clanka objavljenog u *Cajtu*, u kome je napadnut rezim u Srbiji. Devetnaestog avgusta preki sud, obrazovan da sudi atentatoru i saucesnicima, podigao je optuznicu protiv Milovanovica zbog uvrede kralja Milana. Dva dana docnije objavljen je preko *Srpskih novina* poziv da se Milovanovic odmah vrati u zemlju.

Milovanovic je naravno oklevao da se odazove pozivu, pravdajuci se u pismu isledniku da ga zadrzavaju "poslovi i porodicne prilike", obecavajuci da ce se javiti pocetkom septembra. Tvrđio je da ne vidi iz poziva zasto ga traže, pa ako je u pitanju svedocenje, moze ga obaviti u Islu, gde je presao iz Karlsbada. Medutim, Milovanovic nije bio ni tako miran, ni naivan kao sto se prikazivao u pismu isledniku. Njega je kopkalo sta je pronadjeno u stanu prilikom premetacine; na zalost, ni advokat Mostic, ni Milovanoviceva braca nisu mogli odgovoriti nista odredjeno na zabrinuta pisma iz Isla. U skripcu, Milovanovic je smislio da uzme za branioca Voju Veljkovica, kraljevog sekretara. Ako bi ga na prekom судu branio jedan dvorski covek, njegovi bi izgledi mnogo porasli. Ali, bas zbog svog poloza u dvoru, Veljkovic je bio prinudjen da odbije. Videci po tome da stvari lose stoje, Milovanovic je ostao u inostranstvu. Svoju odbranu dostavio je pismeno prekom судu 29. avgusta. Branio se da clanak u *Cajtu* i privatne hartije ustanu ne mogu posluziti kao osnov za podizanje optuznice: clanak je pisan pre ustrojstva vanrednog stanja i nije imao nikakve veze s atentatom; beleske su intimne misli stavljene na hartiju za iskljucivo licnu upotrebu. "Ja sam kao i svaki slobodan srpski gradjanin slobodan misliti sta hocu o svakome pa i o Nj. V. kralju Milantu i o Nj. V. kralju Aleksandru i o samome Bogu", pisao je Milovanovic prekom судu.

Optuznica protiv radikala bila je sasvim prazna; to su uvidjali cak i oni njihovi protivnici kao Vukasin Petrovic. "Ja sam slusao referovanje kralja Milana ne moguci uhvatiti pravi konac zavere u ruke", zabelezio je Vukasin u svome dnevniku, "sve mi izgledase nedovoljno i slabo.

Beleske dr Milovana, pismo dr Vujica, zapisi Tausanovica - sve to behu samo dokazi da su ti ljudi protivnici kralja Milana, ali u svemu tome ne nadjoh dokaza da su oni umesani u atentat, jos manje da su izvrsioci atentata". Do koje mere je dvor izgubio glavu najbolje je pokazala optuznica koja je jednog umerenjaka Milovanovica dovela u vezu s atentatom!

Pored ostalih radikala, 19. septembra osudjen je i Milovanovic na dve godine zatvora zbog uvrede kralja Milana. Kako je Milovan ostao u inostranstvu, vlada se oborila na njegovu porodicu u zemlji. "Nas radi, tvoje brace i tvojih rodjaka, nisu trebalo u ovom vremenu sa kritikom da se pojavljujes", pisao mu je brat Dimitrije, "jer nami to moze skoditi, a nekima je i skodilo. Tako je Zarko samo zato sto si mu ti stric odbijen od prijema u Vojnu akademiju. Molim te, dakle, okani se takvog pisanja." Malo posle ovog pisma Dimitrije je penzionisan iako je u tome trenutku bio teze oboleo.

Nasavsi se nevoljno i iznenadno u položaju emigranta, Milovanovic nije mogao da posluša savete koje je dobijao od porodice; naprotiv, posle presude pada njegova najzivljja kampanja protiv rezima u Srbiji; nije se ustezao ni od poziva na stranu intervenciju. Milovanovic je bio jedan od retkih srpskih politicara koji je shvatio vaznost evropskog javnog misljenja. Svojom kampanjom u inostranstvu naskodio je kraljevu rezimu vise no i jedan drugi njegov protivnik, stalno obavestavajuci evropsku javnost o stanju u Srbiji. U beckim *Informacijama* pisao je da usled Milanova terora "masa Srba napusta svoje domove i bezi u goru, gde se vec formiraju cete". On je ubacio u svetsku stampu tezu da je atentat Milanovo delo, udeseno da bi se likvidirali radikali. Cudna servilnost atentatora pred istraznim vlastima i samoubistvo Zivka Andjelica u zatvoru - posluzili su mu kao dokaz da Milan stoji iza ove sudske komedije. Svet u Evropi, uzbudjen nedavnom Drajfusovom aferom, bio je gotov da u beogradskom procesu vidi novo Drajfusovo izdanje. Milovanovic je ovu vatrnu pothranjivao u pariskom *Tanu*.

Protiv ove njegove besomucne kampanje vlada je zvanicno protestovala u Parizu, ali je Milovanovic uspeo da se odbrani imajuci kao saveznika starog prijatelja Vagnera, *Tanovog* dopisnika u Becu. U inostranstvu se obrazovala citava kolonija radikala emigranata. Stranka se u zemlji pritajila i cak slala deputacije kralju; u jednoj takvoj deputaciji vidjen je i Misa Vujic. U naknadu za to, emigracija je vrlo aktivna. Milovanovic je dospeo u njeno srediste i vise no ikad blizi se vodjstvu stranke. Svojom izjavom na prekom судu Pasic je proigrao položaj vodje; dve godine kasnije niko od radikala neće hteti da sedne za njegov sto u kafani. U stranci se osetila jaka tezna da se izvrsi smena generacija i vodjstvo prepusti mladjima. Dopusujući se s Milovanicom, pomocu dvostrukih koverata i posrednickih adresa, Aca Stanojevic pisao mu je pocetkom 1900. iz Crikvenice: "Moje je iskreno uverenje da se mi stariji moramo povuci i ostaviti vladu mladjima." On je savetovao Milovanovicu da neizostavno ode u Petrograd i zadobije simpatije ruskih politickih faktora, koje su mu neophodne za vodjenje stranke.

No Milovanovic ne bi bio dosledan svome gledanju na politiku kada ne bi i u takvoj situaciji pokusao da potrazi izlaz na strani koja mu je bila zatvorena. Za vreme boravka u Becu, oktobra 1899, kralj Aleksandar sa iskrenim zgrajanjem pise svome ocu da se Milovanovic upisao u njegovu knjigu sa zeljom da bude primljen. Kralj mu nije nista odgovorio, kao sto je odbio slicne ponude Vujica, i Milovanovic je, umesto u Rusiju, otisao do svoje tazbine u Bukurest. Pun nade u dobar svrsetak i preokret stanja u zemlji, Milovanovic je u veseloj rumunskoj prestonici utopio jade svog emigrantskog zivota. Novi, iznenadni dogadjaji u Srbiji kao carobnim stapicem opet su izmenili njegovu sudbinu.

Opet u sedlu

Zar lopta nece da se vrati igracu?

Mirabo

Osmog jula 1900. godine prostrujala je Beogradom vest da je kralj verio bivsu dvorsku gospodju svoje majke, udovicu Dragu Masin, i da je vlada u ostavci. Kraljeva zenidba, potajno spremana i na prepad izvedena, potpuno je izmenila politicku situaciju u zemlji. Stanje se promenilo prekonoc: jedan neuspeli atentat bacio je nevine ljude u okove; jedna zenidba unistila je njihove tuzioce. Glavna opasnost kraljevu braku nije pretila od radikala, vec od kralja Milana; sve sto je bilo vezano za njega, potonulo je s njim.

Na dan obrazovanja "svadbenog ministarstva", 12. jula 1900, obnarodovan je ukaz o pomilovanju osudjenih u ivanjanskem atentatu. Emigracija radikala moglo je slobodno da se vrati u zemlju; stavise, otvarao se put vlasti radikala. Jucerasnji robijasi postali su ministarski kandidati.

Srecni preokret zatekao je Milovanovica u Bukurestu. Poznat kao Milanov protivnik, on je pozurio da uspostavi veze sa dvorom, prihvatajuci zenidbu i rezim koji je njemu i stranci doneo pomilovanje. Kralju je pisao o "odlucnosti kojom je Vase Velicanstvo izvelo Srbiju iz poslednjih zalošnih prilika" i o radosti kojom je u narodu primljena zenidba "koja otvara novu eru". Blagodareci tome, on uskoro od emigranta postaje opunomoceni kraljevski poslanik II klase u Bukurestu, i licnost bliska dvoru. I njega i kralja vezuje strah od Milana. Milovanovic dobija dozvolu da opsti neposredno s kraljem, obilazeci ministarstvo, jer je Bukurest grad u koji Milan cesto navraca. Novi poslanik pazljivo prati njegovo kretanje i obavestava kralja gde je Milan rucao, sa kim se sastao, sta je govorio. Cudni su putevi sudbine: do juce, kralj Milan umalo sto nije namakao Milovanovicu okove, pratio je njegovo kretanje i kao senka nadnosio se nad njim. Sada su se uloge jednim zamahom izmenile i nekadasnji emigrant stavio je pod prizmotru svoga gonioca.

Kralj Aleksandar je bio nacisto da mora popustati radikalima i da ne moze istovremeno sprovesti dve nepopularne stvari: zenidbu i licni rezim. Upustajuci se u saradnju s radikalima, kralj je to poceo s njihovim najumerenijim krilom - s Vujicem i Milovanovicem. Krajem januara 1901. godine Milovanovic je hitno pozvan u Beograd radi ulaska u vladu. Spremivsi se zurno, tek je u vozu imao vremena da ozbiljno razmisli o ovoj ponudi. Stanje u Srbiji bilo je jos uvek neizvesno, a nepopularnost "svadbenog ministarstva" velika. Ulazak u jednu kratkotrajnu vladu, koja se nije oslanjala na politische stranke, bio je opasan poduhvat i lako je mogao doneti razocaranje. Milovanovic se stoga kolebao da li da ipak zadrzi svoje mesto u Bukurestu dok se stanje ne razjasni i drugi svrse posao u zemlji. Medjutim, kraljeva ponuda znacila je pocetak saradnje s radikalima. Kralj Milan je umro i njegova smrt mogla je biti prekretnica u razvitku politickih dogadjaja. Ustavno pitanje stavljeno je na dnevni red i Radikalna stranka, bez Pasica, cekala je svoga vodju. Milovanovic je shvatio svoj zadatak da u takvom trenutku izgradi most izmedju kralja i radikala i novim ustavom omoguci duzu vladavinu radikala. Nece li stranka u tom slucaju poci za njim i videti u njemu Pasicevog naslednika?

Poslednje Milovanovicevo kolebanje presekao je Vujic, koji je svoj ulazak u vladu uslovio njegovim pristankom. Uz to je i kralj obecao da ce Jovanovicev kabinet uskoro zameniti jakim ministarstvom sastavljenim od radikala. Pred ovim navaljivanjem Milovanovic je popustio i prihvatio resor ministra narodne privrede u vlasti Alekse Jovanovica.

Ulazak u "babicko ministarstvo", kako se u Beogradu zvala Jovanoviceva vlada, primljen je s podeljenim misljenjem. U gradu je kruzila prica da je kralj pretio Milovanovicu hapsom ako se ne primi za ministra. Izgleda da se ni Vujic ni Milovanovic nisu prethodno savetovali sa svojim partijskim drugovima; tako se stvorio utisak da su se provukli u vladu mimo volje stranke. Prvi dodir s kolegama u ministarstvu ucvrstio je Milovanovicevo misljenje o slabosti kabinet-a. On belezi vrlo jetke misli na racun ministara koji misle da su ucinili herojsko delo sto su usli u vladu, pa smatraju da sada mogu sedeti i ubirati lovoriKE. Vlada je, u stvari, obavila svoj glavni zadatak, priznanje kraljeve zenidbe, i bilo je vreme da se rastura.

U takvim okolnostima Vujic je bio predodredjen za Jovanoviceva naslednika. Visokoobrazovan, dugogodisnji profesor Velike skole, Vujic je bio dovoljno radikal da udari pecat stranke svome kabinetu i ujedno, po karakteru i shvatanju, dovoljno kompromisan da zadobije poverenje dvora. Pa ipak ga kralj nije pustio samog na vladu - njegov kabinet, obrazovan je 20. marta 1901, sastavljen je pola od radikala, pola od naprednjaka. Zajedno s Vujicem presao je u novu vladu i Milovanovic, zadrzavsi i dalje resor privrede.

U novoj vradi Milovanovica je cekao vazan zadatak: izrada novog ustava, cime su radikali uslovili prihvatanje novog stanja. Izrada ustavnog nacrt-a poverena je dvojici ministara, radikalu Milovanovicu i naprednjaku Pavlu Marinkovicu. Milovanovic je prisao poslu bez velikih iluzija i odusevljenja, sa osecanjima razlicitim od onih pre trinaest godina, kada se gradio Ustav od 1888. Iako mlad, imao je dovoljno prilike da upozna sudbinu ustava u Srbiji. Ako je 1888. usao u Ustavni odbor pun poleta i uveren da gradi istoriju, Aprilskom ustavu 1901. prisao je pun sumnje, jedino sa zeljom da obezbedi dva uslova: licnu bezbednost i slobodu izbora narodnih poslanika. Da ce novi ustav ispasti krpez, videlo se na pocetku rada: Milovanovic je naginjao Ustavu iz 1888, kralj je hteo Ustav od 1869, dok se Marinkovic kretao negde na sredini, s naprednjackim ustavnim nacrtom iz 1896. godine. Prakticno, ovo se ispoljilo u tome sto se Milovanovic borio za obezbedjenje slobode skupstinskih izbora, smatrajuci da ce radikali, imajuci skupstinu, imati i vladu; Marinkovic se zalagao za senat, kao jedino preostalo uporiste naprednjaka pod rezimom radikala; kralj je neodstupno trazio da se ustav doneše oktroisanjem, bojeci se da mu radikalska skupstina u poslednjem trenutku ne pomrsi racun.

Kompromisan i imajuci uvek pred ocima vise cilj koji zeli postici nego sredstvo, Milovanovic je prihvatio nametnuto bez mnogo opiranja. On se, stavise, prihvatio da radikalima objasni ustanovu senata, u raspravi "Jedan ili dva doma", koju je objavio 1901. godine. Njegovi argumenti svode se, otprilike, na ovo: Srbiji je otreban ustav, pre svega radi sredjivanja prilika. Prema toj osnovnoj potrebi sve je ostalo manje vazno. Pitanje jednodomnog ili dvodomnog sistema teorijski nije bitno. Prakticno, radikalima je vazno da sebi osiguraju vecinu u narodnom predstavnistvu, bilo da ono ima jedan ili dva doma. On se trudio da dokaze kako su radikali vec ranije napustili svoje nacelno glediste koje je insistiralo na jednom domu i da njihovo sadasnje popustanje nije izazvano oportunizmom. Njegova argumentacija bila je nategnuta. Ako je, teorijski, zakon volja naroda, onda, po formuli opata Sjejesa, zakonodavca Francuske revolucije, narod ne moze imati dve volje: jednu u gornjem, drugu u donjem domu. Prakticno, senat je po Aprilskom ustavu samo delimicno bio izborno telo: prema 33 virilna i postavljena clana, bilo je svega 18 izabranih. Prema tome, radikali se nisu mogli tesiti da ce osvojiti senat kao sto su se nadali da ce dobiti skupstinu. Kod nas nije bilo uslova za

dvodomni sistem koji je prepostavljao postojanje aristokratije. Jos manje je bilo tradicije za ovakav sistem.

Jedino objasnjenje Milovanovicevu stavu lezalo je u politickom oportunizmu. Bolje je bilo imati jedan ustav, makar i sa dvodomnim predstavnistvom, nego nikakav, ili onaj davno preziveli iz 1869. godine - razmisljali su radikali. Stoga su oni progutali i oktroisanje ustava, koje je Milovanovic zacas opravdao teorijom o "dobrim i rdjavim drzavnim udarima", kao sto je to vec ranije cinio, uoci 1. aprila 1893, u razgovoru s ruskim poslanikom Persijanijem. Ova "teorija", zbog koje je mnogo napadan, pokazivala je njegovu vestinu prilagodjavanja, koja cesto nije imala mnogo predrasuda.

Svecano proklamovanje ustava izvrsereno je u dvoru 6. aprila 1901. godine, s katedre nacinjene od drveta Takovskog grma. No i pored inscenacije, narod je ostao ravnodusan. Po donosenju ustava kralj se uestezao da pusti same radikale na vladu i gledao da ih na svaki nacin razvodni naprednjacima. Videci da je to jedini put koji vodi vlasti i nemajuci dovoljno snage da se baci u opoziciju, Milovanovic je sporazum s naprednjacima prihvatio kao takticko sredstvo, uveren da ce u ovom savezu radikali brzo potisnuti svoje suparnike. Saradnja sa nekada nepomirljivim protivnicima izazvala je rascep u Radikalnoj stranci. Podeljena na vujicevce i pasicevce, stranka je dobila novo krilo, koje je povuklo sobom skoro celu omladinu stranke. Milovanovic je ostao veran starom krilu smatrajuci da su radikali vec toliko zagazili u kompromis, prihvatajuci Aprilski ustav, da im ne ostaje drugo no da u kompromisu teraju do kraja. Radikali su po svaku cenu hteli da uestevuju u donosenju zakona koji ce ustav uesti u zivot. Bez toga bi sve prethodne zrtve bile uzaludne. Zato je trebalo zadrzati vlast i upliv na dogadjaje; kad nisu mogli vladati sami, prihvatali su se naprednjacke druzbe. Milovanica su opredelile stara neodlucnost i sumnjicavost: samostalci su pocinjali tamo gde je on odustao i to je stavilo prepreku medju njih. Sa ugledom jednog od najjacih teoretičara i intelektualaca stranke, Milovanovic je i po godinama bio pozvan da se stavi na celo novog pokreta. Fizicki mлад, on je ostareo psihički.

Radikalno-naprednjacki sporazum poceo je da puca vec u prvim danima. U vradi su nastali sukobi dok se u skupstini obrazovala mala, ali snazna opozicija samostalaca. Pasiceva grupa, mada je odobravala sporazum, radila je protiv Vujiceve vlade. Liberali, odbaci prilikom rada na ustavu, prisli su opoziciji. U spoljnim odnosima Austrija je cinila smetnje zbog rusofilskog pravca srpske politike, zatvarajuci granicu izvozu stoke iz Srbije.

Dimitrije je umro posle teskog zapaljenja mozga, 1911. godine, i stari Beogradjani jos uvek pamte slamu koja je prostirana pred kucom u Svetogorskoy ulici da bi se prigusio stropot kola za vreme Dimitrijeve bolesti. Posle sinovljeve smrti Milovanovic je bio tako ocajan da je austrougarski poslanik pisao u Bec o njegovoj nameri da se otpuno povuce iz javnog i politickog zivota. Marija je posle Milovanoviceve smrti vodila zivot ispunjen lutanjima. Sa Hartvigovom udovicom, ona je 1915. godine presla u Rusiju, gde je sacekala Oktobarsku revoluciju. Potom se vratila u zemlju i zivela u Crikvenici, gde je podigla malu pravoslavnu crkvu. Sobom je vodila i Hartvigovu porodicu koju je prokrijumcarila iz Rusije kao svoju poslugu. Onda je otisla u Bukurest, gde je umrla u dubokoj starosti.

U Ministarstvu narodne privrede Milovanovic je pripremio nekoliko znacajnih zakonskih projekata. Raspolazuci temeljnim pravnickim obrazovanjem, kao strucnjak bio je nenadmasan. Zakonom o panadjurima i nedeljnim praznicima ogranicio je broj panadjura u korist izvozne trgovine; zakonom o zadugama za uzajamno potpomaganje

onemogucio je ceste zloupotrebe, zavodeci nad njima nadzor ministarstva. U privrednim pitanjima Milovanovic je nastavio sa razvijanjem zastitnog pravca i davao povlastice industrijskim preduzecima, uz primenu sistema povlastica, iako se protiv toga sistema digla velika povika u Srbiji. Milovanovic je pripremio zakon o sumama kojim je trebalo resiti zamrseno pitanje razgranicenja drzavnih suma.

Finansijsko stanje Srbije zadavalo je velike brige 1902. godine; leteci dugovi pretili su da izazovu bankrotstvo drzave. Novi zajam, koji ce malo ucvrstiti ovo ocajno stanje, nametnuo se kao nuznost. Medjutim, usled teskog stanja nasih finansijskih poverioci u inostranstvu nerado su ulazili u pregovore i stavljali su teske uslove. Prvi pokusaj sklapanja zajma oborio je ministra finansijskog Mihaila Popovica, jer su poverioci trazili otvaranje kockarnice u Topcideru. Marta 1902. Milovanovic je presao u Ministarstvo finansijskih poslova da ce iscupati od poverilaca bolje uslove. Polozaj je bio veoma tezak: Milovanovic nije poceo pegovore, vec ih je nastavio. Nizak kurs zajma vec je bio utvrdjen; sta vise, sama vlada ga je ponudila bankama. Takodje su kao pokrice zajmu bili odredjeni i prihodi zeleznice. U takvim prilikama Milovanovic nije mogao mnogo da ucini; polazeci za Pariz i sam je sumnjao u uspeh. Od svega, jedino je uspeo da sumu zajma podigne od 45 na 60 miliona i da opcijski zajam pretvoriti u cvrst. Nesto bolji od Popovicevog, zajma je i dalje bio nepovoljan.

U Parizu je Milovanovicu poslo za rukom da otkloni jednu veliku opasnost za koju nasa javnost nije ni znala. Jos iz vremena Karlsbadskog aranzmana postojala je kontrola stranaca u monopolima koji su sluzili kao pokrice njihovim potrazivanjima. U vreme pregovora oko zajma 1902. strane banke su koristile tezak položaj Srbije i trazile da se broj njihovih predstavnika u monopolima poveca i izjednaci s nasim. S teskom mukom Milovanovic je uspeo da otkloni ovaj zahtev, koji bi jos vise povecao zavisnost srpskih finansijskih institucija od velikih pariskih banaka.

Milovanovic je zajam niste prosao bolje od Popovicevog. Njegova sudbina pogotovo je zapecacena kada su se opoziciji pridruzili Pasic i Protic. Zajam je propao u Skupštini i njegov tvorac je povukao posledice. Sestog maja 1902. Milovanovic je podneo ostavku i istupio iz Vujiceve vlade.

Radikali se nisu dugo odrzali na vlasti jer se kralj, u jesen 1902, opet vratio licnom rezimu sa vladom generala Cincarmarkovica. Sit unutrasnje politike, Milovanovic je strahoval da se ne ponovi bliska prosllost kada umalo nije poneo okove. Poslednji njegov pokusaj da utice na kralja bio je u septembru 1902, pred uklanjanje Vujicevo. U otvorenom razgovoru Milovanovic je predocio kralju da mora vladati ustavno i demokratski ako zeli da sacuva presto i brak. Eksperimenti s licnim rezimom moguci su samo uz podrsku spolja, jer ih narod unutra odbacuje. Ali, sa kraljicom Dragom na prestolu ne moze se ocekivati blagonaklonost sila. Umesto da nagomilava jed spolja i unutra, kod sila svojim brakom, kod naroda licnim rezimom, kralj mora stvoriti mogucnost za utakmicu politickih stranaka, koja ce privuci njihovu paznju i istrositi njihovu energiju. "Cincarmarkoviceva kombinacija bila bi fatalna", prorocki je upozoravao poslednjeg Obrenovica.

Krajem 1902. godine Milovanovic opet cesto putuje u Bec. On zeli da se potpuno obavesti o situaciji pre no sto se odluci. Razgovori sa ruskim ministrom Lamsdorffom uverili su ga da Rusija dize ruke od Balkana i Srbije. Bez ove ruske podrske izgledi radikalna u zemlji bili su slabi. Obrazovanje generalske vlade znacilo je pocetak licnog rezima. Milovanovic je cenio da dogadjaji mogu krenuti u dva pravca: ili ce u Srbiji doci do prevrata, ili ce kralj zrtvovati Dragu da bi popularnim aktom ojacao svoj rezim. Naci

se u Srbiji za vreme prevrata bilo je opasno; u takvoj situaciji nikad se ne zna krajnji ishod. Naprotiv, ako se resi na razvod, kralj se nece razvesti pod radikalima da ne bi jacao njihov prestiz. Licni rezim lisen balasta kraljice Drage mogao je dobiti novu snagu i potrajati duze. Ne videci nikakvog izgleda ni za sebe ni za radikale, Milovanovic je odlucio da uskoci na prvo upraznjeno mesto poslanika na strani. Prilika mu se pruzila pocetkom 1903. godine, kada je Vesnic, u znak protesta na obrazovanje Cincarmarkoviceve vlade podneo ostavku na poloaj poslanika u Rimu. Milovanovic se odmah ponudio da ga zameni i vlasta ga je, kao radikala, obezvukce prihvatala kako bi ublazila utisak Vesniceve ostavke. Tako je Milovanovic otisao u Rim. Nije ni slutio da se ovim cinom svrsava jedno poglavje njegova zivota. Mada vrlo aktivan, njegov politicki zivot tek je pocinjao.

Poslanik u Rimu

Nec tecum possum vivere, nec sine te.

Marcial

Prevrat 29. maja 1903. zatekao je Milovanovica u Rimu. Sa zaverom u Beogradu nije imao nikakve veze; uostalom ne bi imao dovoljno hrabrosti za to. Bombe, dinamit, mračna kolona koja trcećim korakom ide ka dvoru, puskaranje po pustim hodnicima kraljeva konaka -- sve je to vrlo daleko od njega. Međutim, ako nije ucestvovao u zaveri, Milovanovic je odmah prihvatio svrseni cin. Dinastijastvo u njemu nije bilo razvijeno; za Obrenovice nije imalo sta posebno da ga vezuje, sem secanja na jednu osudu i poticanja u emigraciji. Monarhista po intimnom uverenju, Milovanovic se nije osecajno vezivao ni za jednu dinastiju: to ne samo da nije bilo mnogo korisno vec je u izvesnim trenucima moglo biti i opasno. Milovanovic je Obrenovice prihvatio kao dinastiju zatecenu u trenutku kada je stupio u politiku i on o tome nije dalje lupao glavu. U vreme emigracije, posle osude preko suda, samo za kratko vreme bio se priblazio Karadjordjevicima i sastajao se s Jasom Nenadovicem, pretendentovim poverenikom u Becu. Ali to su, sem njega, u to vreme ciniili i ostali osudjeni radikali.

Mnogo vise od promene dinastije Milovanovica zanima novo stanje u Srbiji. "Dogadjaj od 29. maja po mom ubedjenju stvorio je za Srbiju mogucnost da se spase od propasti u koju je srljala", zabeležio je posle prevrata. "Stvorio mogucnost da se spase Srbija, ali ne i spasao je." Milovanovic je tvrdio za sebe da ne sluzi kraljevima, vec otadzbini. To je lepo, ali je on ipak u dva navrata bio Aleksandrov ministar, pisac njegovog ustava, covek koji je hvalio "dobre drzavne udare". Kako ce ga prihvatići novi rezim? Nece li nove prilike izneti sobom i nove ljude koji ce potisnuti stare? – Uplasen ovim mogucnostima, Milovanovic zuri da pridje novom rezimu, ma koliko mu njegov revolucionarni dolazak na vlast morao biti tudj. Najposle, nije mu to prvi put da se prilagodjava novoj situaciji. Ipak, on ne napusta odmah svoje skloniste u Rimu, bar dok se duhovi u Srbiji ne smire i novo stanje ne dobije jasnije oblike. Novi polet koji je posle 1903. godine dobila Radikalna stranka ponovo je izbacio na povrsinu i Milovanovica.

Razvoj spoljnopoliticke situacije posle 1903. godine dao je Italiji vidno mesto u balkanskoj politici. Pošto se Rusija vezala jednim dalekim i nesrecnim ratom na istoku, srpska diplomatijska bila je prinuštena da u Italiji potrazi protivtezu Austriji na Balkanu. Srpsko poslanstvo u Rimu dobilo je tako mnogo u znacaju. Milovanovic je smatrao intervenciju Italije na Balkanu ne samo pozeljnom vec i srecnom okolnošcu. Austro-

Ugarsku sa istoka treba da potiskuje Rusija, sa zapada Italija; njihovi protivrecni interesi konacno se moraju sliti u jednu rezultantu -- jakanje balkanskih drzava, koje ce izmedju ovih sila odigrati ulogu jedne Svajcarske ili jedne Belgije. Italija treba sto jace da se angazuje za nas", pisao je on, "i da ojaca na Balkanu. Nema se bojati da ta inicijativa pod vodjstvom Italije doneće solucije pogubne za nas balkanske narode. Njen interes je identican sa našim." Italija ne moze zavladati Balkanom i ne sme se upuštati u podele sfera; daleko da bi nas teritorijalno ugrozila, ona je dovoljno blizu da nam pomogne u otporu prema Dvojnoj monarhiji. Jedino sto je brinulo Milovanovica bilo je pitanje ima li Italija dovoljno snage i hrabrosti da takvu politiku energично vodi. Iskljucena iz austro-ruskih sporazuma u Mircstegu i reformne akcije na Balkanu, Italija je na svaki nacin htela da povrati svoj poljuljani položaj.

Osnovna zamisao Milovanoviceve diplomatske aktivnosti u Rimu je pokušaj da se na balkanskom području uvrste dva strana imperijalizma -- austrijski i italijanski, i tako dovedu do medjusobnog potiranja. Milovanovic je predviđao dve mogućne posledice italijanske akcije: ili ce ona suzbiti Austro-Ugarsku na Balkanu, ili ce je navesti na kompromis u kome ce, bar delimicno, doci do izrazaja i naši nacionalni zahtevi. Italija je kocnica Dunavske monarhije; zadatak je Srbije da tu kocnicu osnazi na osnovu uzajamnih interesa.

Milovanovica nisu bunili italijanski planovi u Albaniji jer ih je smatrao i pogrešnim i neizvodljivim. Stoga se njegov rad u Rimu svodi na uvlacenje Italije u reformnu makedonsku akciju i ubedjivanje da su panovi sa Albanijom štetni, a da težiste treba preneti na one balkanske organizme koji su sposobni za život, dok Albania to nije. U to vreme se u Srbiji mnogo očekivalo od Italije, ali se ubrzo pokazalo da su ta očekivanja nestvarna. Italija je svoju politiku na Balkanu vodila samo kao jednu takticku varijantu prema Becu, koja nije davala balkanskim državama stvarnu podršku. Cim bi se u tom manevrisanju pojavila prilika da deli sfere s Austro-Ugarskom i zgrabi zemljište u Albaniji, Italija je bila gotova da nas napusti.

Milovanovic je u Rimu razvio zivu diplomatsku aktivnost. Odsustvo predubedjenja i potpuno slobodne ruke deli su mu veliko preim秉stvo. On nije opterecen ni mrznjom, ni naklonosću; oseca se kao kod kuće u Becu, Petrogradu i Rimu. U diplomatskoj aktivnosti on istice kao jedino merilo interes i manevar, ne vezujući se mnogo za principi i uslovljavajući svoju etiku više veštinom ruku, no dogmama. Milovanoviceva evropska širina, sloboda u ophodjenju duh pun živosti i varnica, sposobnost brzog prilagodjavanja i zaobljavanja, stvorili su od njega vršnog diplomatu. Osnov i cilj njegovog rada je interes Srbije koju po svaku cenu hoće da obuce u evropsko ruho.

U vreme Milovanoviceva bavljenja u Rimu italijanska prestonica bila je idealna diplomatska škola. Italija se lomila izmedju dva bloka sila, pripadajući jednom samo formalno i koketujuci s drugim, kao devojka koja se usteže kome će prosiocu dati svoju ruku. O rimsku naklonost bori se celokupna evropska diplomatija. Vecni grad treperi od kombinacija i dinamicnosti. Ova živost odgovara Milovanovicu, njegovom duhu punom južnjacke maštice; u toj školi on ne samo uziva vec i svakodnevno bogati svoje iskustvo. Vrlo brzo je uspeo da stigne u središte diplomatske igre u Rimu. Najbolji prikaz njegovog licnog uspeha dao je u jednom izveštaju francuskoj vlasti ambasador Barer, jedna od najumnijih glava francuske diplomatije. "Poznajuci u tancine balkanske stvari, obdaren živom inteligencijom i sigurnim sudom, Milovanovic je uspeo da u rimskom politickom svetu zadobije daleko veci uticaj no što mu ga daje položaj

jedne male zemlje", pisao je ambasador. "On je svakako izvršio jak uticaj na akciju Italije na Balkanu, svojim mišljenjem i poverljivim savetima koje je davao Konzulti."

Glavna poluga Milovanoviceva rada je licni dodir u kome je plenio širokim, dobrocudnim osmehom i bogatom kulturom. Rim je svakako doprineo da se u, Milovanovicu još više razviju ona umetnicka zica i zedj za što širim saznanjima koje ga prate još iz djackih dana. "Ziveci u jednom gradu koji je sav spomenik, u kome svaki kutak odiše vekovima, u slatkoj dokolici koju nudi život stranog diplomata -- od prijema do partije bridza, Milovanovic se utopio u ovo podneblje vecitog proleca, sakupljaо umetnicke figurine i stari nameštaj, sastavljaо sopstvenu kolekciju umetnickih slika i raspinjaо se izmedju palate Cigi i Hadrijanovih termi. Bernrajter na jednom mestu svoga dnevnika belezi sa cudjenjem Milovanovicevo poznavanje Italije, Donatela, Van Dajka, antike i arheoloških istrazivanja u Srbiji.

U vreme svoga boravka u Italiji Milovanovic je ušao u masonsку lozu i to je svakako bio jedan od ključeva koji su mu otvorili vrata rimskog društva. On se sprijateljio sa italijanskim kraljem, koji mu je ukazivao neuobičajenu naklonost; prijateljevao je sa Djolitijem, Titonijem i Soninom. Od Barera je dobijao poverljive podatke o razvitku francusko-italijanskih odnosa; Titoni ga je u svako doba primao u kucu, cak i u vreme bolesti i davao mu dragocena obaveštenja. Na osnovu svega toga Milovanovic je gradio svoj politicki sistem, uvlacio Italiju u balkanski labirint, pratio veliku politiku sila i zivo razmišljaо kako da utisne Srbiju u njihove interese. On podstice politiku Italije u Makedoniji, raspiruje italijanske protivrečnosti s Bećom i trazi od Italije da se primi pokroviteljstva nad sporazumom balkanskih država. Boravak u Rimu znacio je za Milovanovica neku vrstu uigravanja pred glavnou trku koja ga je cekala u politickom životu Srbije. Te su godine nesumnjivo najsrecnije u njegovu životu, dinamicne i spokojne istovremeno.

U medjuvremenu u Srbiji je vrido. Posle majskog prevrata, pobede liberalne burzoazije i parlamentarizma stvoreni su unutrašnji uslovi za snazenje male balkanske kraljevine. Nov sistem je ustolicen, ali nije ucvršcen; na sve strane oseca se uvodjenje novog, praceno neizbežnim trzavicama i lutanjem. Na skupštinskim sednicama, kao u kakvom konventu, raspravljuju se osnovne postavke parlamentarnog uredjenja. Prigušena poslednjih godina vlade Aleksandra Obrenovica, štampa zustro uskace u politicku borbu i prenosi zar sa svojih stubaca u skupštinu. Iza politike razvijaju se klasni sukobi. Seljacki poslanici ustaju na cinovnike kao vinovnike zla i nosioce birokratije, trazeci, kako to duhovito rece jedan od poslanika, da se na njih primeni zakon kao na zeceve koji su tada tamanjeni u Srbiji. Trgovacka burzoazija protivi se povecanju državnog budžeta i novim dazbinama. Mlada industrija trudi se da što više suzi polje državne intervencije. Radnicka klasa ulazi u politiku i trazi svoja prava.

Politicke stranke nalaze se u previranju, kao posle duge bolesti. Najjaca od njih -- Radikalna, konacno se rascepila na dva krila. Napadajući stare radikale kao društvo za uzajamno potpomaganje koje je ispustilo iz ruku zastavu borbe, samostalci se, izdvajajući s parolom moralnog preporoda i cišćenja javnog života od svega kompromitovanog. Radikali, naprotiv, optuzuju samostalce da hoće vlast, preko reda i pre vremena, da bi nasilno izvršili smenu generacija i potisnuli svoje starije drugove. U Srbiji se u okviru gradjanske klase vrši polarizacija u dva pravca: prema radikalnoj demokratiji i prema konzervativizmu... "Hocemo da budemo cistunci!" – uzvikivali su samostalci; Radikali su uzvračali nazivajući ih decom. Nasuprot politickim strankama oko dvora se obrazovalo posebno središte, dvorska kamarila od starih dinastijaša i jednog dela

ucesnika u prevratu. Ova se koterija aktivno umešala u politiku koceci normalni razvitak parlamentarizma. Kralj Petar je osecao da dinastija nema dubokog korena posle dugog odsustva i trazio je oslonac u vojsci i ljudima koji su ga doveli na presto. U politickomivotu Srbije obrazovana su tri jaka središta, koja se medjusobno sukobljavaju, sporazumevaju i nadvladjuju -- obe radikalne stranke i "neodgovorni faktori" oko kralja. Ostale dve gradjanske stranke samo povremeno dodaju nešto svoje boje ovom politickom šarenilu.

Milovanovic je u Rimu udaljen od ove unutrašnje utakmice u zemlji. Prilikom konacnog rascepa stranke, ostao je u grupi starijih radikala. Mada je drugovao s mnogim samostalcima, bio im blizak ne samo licno vec i u mnogim nacelnim pogledima, Milovanovic je ostao uz radikale, po svemu sudeci iz dva razloga. On je u politiku ulazio bez mnogo predrasuda. Cilj politike je vlast koja dozvoljava sprovodjenje nacelnog programa. U toj borbi oko vlasti radikali su se uvek pokazivali veštiji od samostalaca. dok su mladi samostalski doktori i profesori propovedali ustavne i moralne teorije, njihova "starija braca" obrazovala su vlade. To svoje gledište Milovanovic je vec jednom ispoljio prilaskom Vujicevoj vladu i radom na "fuziji" s naprednjacima. Potom, prilazenjem vecine mlađih intelektualaca novom radikaliskom krilu stvorena je izvesna nesrazmerna u broju intelektualaca s jedne i sa druge strane. Za ambicioznog Milovanovica bili su jaci izgledi da se probije na sam vrh stranke kod radikala, gde se smena generacija ocekivala, nego u mladom društvu gde je ta smena izvršena bez njega i gde mu je prvenstvo moglo biti osporeno. Po staroj navici, Milovanovic ipak nije kidal sve niti koje su ga spajale sa samostalcima, koketujući cas više, cas manje s njima. On je sebi odredio ulogu koju je u Francuskoj odigrao Valdek Russo: da bude mirotvorac jedne upaljene sredine. Njegova zelja nije bila da ga iznese samo jedna stranka, vec obe, kada most medju njima bude neophodan.

Milovanovicevo pripadništvo radikalima, usled ovakvog kolebanja, nije bilo bez pukotina i trzavica. U unutrašnjoj politici on nije imao onaj nerv koji je imao u spoljnoj. Njegovi zakljucci o razvitu unutrašnje situacije u Srbiji, koje je cinio u Rimu od 1903. do 1905. godine, potpuno su pogrešni. Radikalna stranka postala je nepodobna za upravu zemlje, zabeležio je on u letu 1904. godine, nju ce uništiti udarci Kurtovica i Sibalica. "Više se ne moze ni zakrpiti, ni oporaviti." Cak i posle velike pobede radikala na izborima, godinu dana docnije, Milovanovic nije izmenio svoje gledište. Njegove refleksije su tipični izraz uvredjenog coveka. On se samostalcima zamerio svojim radom na radikalno-naprednjackom sporazumu, a radikalima rihvatanjem rimskog poslanstva u trenutku kada im je kralj okrenuo ledja i odbacio ih. Milovanovicevu sudbinu podelio je i Miša Vujic, poslanik u Becu, koga su radikali brisali iz spiska kandidata za clanove Drzavnog saveta. Posle 29. maja Milovanovic nije pozvan u Srbiju, niti su mu nudjeni položaji. On je ostao u svom rimskom pribezihu kao u nekoj vrsti partijske emigracije, daleko od ociju i srca, posmatrajuci dogadjaje, ali ne ucestvujuci u njima.

Uprkos Milovanovicevim predvidjanjima, Radikalna stranka je prezivela križu. Umesto da dozivi sudbinu Parnela, Pašić je veštom taktikom i strpljivim radom uspeo da povrati rukovodeci položaj u stranci. Mada uklonjen iz vodjstva posle prevrata, isključen iz Grujiceve vlade, brisan iz spiska savetnika, Pašić je usmerio aktivnost nadole, "nahijskim knezovima" stranke, i uspeo da za kratko vreme povrati svoj prestiz u stranackoj vojsci. Lomeci protivnike bez mnogo obzira, paktirajući s "kamarilom" protiv samostalaca i sa samostalcima protiv "neodgovornih faktora", Pašić je koristio njihovu medjusobnu borbu i odstranio ih jednog za drugim.

Milovanovicevi odnosi sa vodjama radikala u Srbiji ostali su korektni, mada ne i srdacni. Njegovo mišljenje o njima puno je gorcine, sarkazma i zlobe, nekakve dotle nepoznate zagrizenosti i cepidlacenja. Pašica je napadao da vlada "pomocu dispozicionog fonda" i da ga "na vlasti drzi liferantsko-preduzimacka struja"; Stojan Protic upropasćuje drzavu pozivajuci se stalno na svoju mucenicku prošlost; Pacu misli da mnogo zna, iako mu je pamet negativna; Andra Nikolic je neproduktivan... . Ništa bolje nije u to vreme cenio Milovanovic samostalce koje je smatrao nesposobnim da upravljaju zemljom.

OVAKVE I SLICNE OCENE, KOJE ODUDARAJU OD NJEGOVE POMIRLJIVOSTI, ODAJU, PORED TRENUOTNE UVREDJENOSTI, I KARAKTERISTICNU NETRPELJIVOST KOJA JE U NAS CESTA POJAVA I JAVLJA SE KAO POSLEDICA JUZNJACKOG PODNEBLJA I CESTO PRETERANO NAGLAŠENE INDIVIDUALNOSTI. PAŠIC JE BIO SUVIŠE SNAZNA LICNOST DA BI SLICNU SNAGU DUGO TRPEO KRAJ SEBE. ON JE VLADAO PREKO OLIGARHIJE KOJA MU SE MORALA POTCINITI ILI SE UKLONITI. TAKO SU SE VREMENOM ODVOJILI OD NJEGA PRISNI SARADNICI KAO PERA TODOROVIC U RANIJE DOBA, RAŠA MILOŠEVIC, SAVA GRUJIC, MIŠA VUJIC, KOSTA STOJANOVIC, LAZA PACU I KONACNO STOJAN PROTIC, U NOVIJE VREME.

NASUPROT PAŠICU, OBRAZOVALA SE U KRILU STRANKE GRUPA INTELEKTUALACA NA CELU S MIOŠOM VUJICEM, KOSTOM STOJANOVICEM I MILOVANOVICEM. SNAZNA U VRHU, OVA STRUJA BILA JE SLABA U PODNOZJU. NAŠE POLITICKE STRANKE IMALE SU U SEBI MNOGO OD VERSKIH SEKTI U KOJIMA SU VERNICI ISLI ZA VODJOM. PAŠIC JE USPEO DA ZA SEBE VEZE GLAVNINU STRANACKE VOJSKE; NJEGOVI PROTIVNICI POKAZALI SU SLABOST U ŠIRIM PARTIJSKIM SLOJEVIMA I NISU MU SE MOGLI OZBILJNO SUPROTSTAVITI. PAŠIC JE KAO POLITICAR BIO SLICAN KNEZU MILOŠU, NAROCITO U POGLEDU MANEVRA I TAKTIKE. OBOJICA SU UMELI DA POGODE ZICU U OPHODJENJU S MASAMA NA JEDAN VIZANTIJSKO-ISTOZNACKI NACIN U KOMEIMA I SMERNOG I TVRDOG LAVOG, ELASTICNOG I ZATUCANOG. PAŠIC JE, KAO I MILOŠ, IMAO OSOBINU VRSNOG POLITICARA DA SE BORI ZA VLAST I DA POBILA SVOJE PROTIVNICE. TA OSOBINA NE SAMO ŠTO GA JE DRZALA NA POVERŠINI VEC MU JE I PRIVLACILA NOVE PRISTALICE.

PORED PAŠICA, U VODJSTVU STRANKE DOŠLI SU DO PUNOG IZRAZAJA PROTIC I PACU. STOJAN PROTIC BIO JE IDEALAN SARADNIK VODJI RADIKALA. PAŠIC JE UMEO SA SVAKIM, PROTIC JE BIO PRZNICA I SVADJALICA, GOTOV NA KAVGU KAO NA SVADBU. U PAŠICEVU KABINETU ON JE BIO MUSA KESEDZIJA, KOJI JE JURIŠAO NA PROTIVNICE, DELIO UDARCE I PRIMAO IH, CAK I ONE KOJI BI INACE PALI NA PAŠICA. SEF RADIKALA IMAO JE MNOGO PROTIVNIKA, ALI IH JE PROTIC IMAO VIŠE; U NEKIM TRENCIMA MRZNJA NA PAŠICA BLEDELA JE PRED NAPADIMA NA PROTİCA. ON JE VERNO SLUZIO PAŠICU I NIKADA MU NIJE UGROZIO PRVENSTVO, SEM NA KRAJU ZIVOTNOG PUTA.

TRECI CLAN VRHOVNE TROJKE RADIKALA, PACU, BIO JE SNAZAN GOVORNIK I MISLILAC, ALI BEZ KONTAKTA SA VOJSKOM RADIKALA. LEKAR, KOJI JE LICNIM TRUDOM I INTERESOVANJEM POSTAO JEDAN OD NAJBOLJIH FINANSIJSKIH STRUCNJAKA SRBIJE, PACU SE PONAŠAO PREMA VLASTI NA IZVESTAN NADMEN, POLUZAINTERESOVAN NACIN. NA SVOJE SAGOVORNICE I PROTIVNICE GLEDALO JE S VISINE I U SKUPŠTINI SE PREMA POSLANICIMA ODNOŠIO KAO UCITELJ PREMA DJACIMA. TAKO, NA PRIMER, ODGVARAJUCI NA INTERPACIJU JEDNOG SAMOSTALCA REKAO JE DA JE INTERPELANT JOŠ ISAO U ŠKOLU KADA JE ON PREGOVARAO S ANGLO-BANKOM I DA NE MOZE S NJIM RAVNopravno DISKUTOVATI. U STRANCI JE UZIVAO POŠTOVANJE I POSLUŠNOST, ALI NE I LJUBAV. BOLEŠLJIV I CESTO ODSUTAN, PACU JE ODNOSE U STRANCI I BORBU ZA VLAST OSTAVLJAO PAŠICU. TO JE STVORILO MEDJU NJIMA ODНОS DOPUNJAVANJA I ISKLJUCILO ONE PROHTEVE KOJI BI TAJ ODНОS POREMETILI ILI UGROZILI.

DA JE BIO NEŠTO MANJE AMBICIOZAN, DA NIJE TEZIO SAMOM VRHU STRANKE, MILOVANOVIC BI SE SVAKAKO PRIKLJUCIO OVOJ TROJCI. ALI NJEGOVA "PRAVOVERNOST", U KOJU SU RADIKALI UVEK

pomalo sumnjali, i ambicija da ugrozi Pašica nisu mu to dozvolile. Videći da nailazi na otpor, Milovanović je za svaki slučaj drzao naporedo svoju udicu kod samostalaca.

Sticajem prilika Milovanović se uskoro našao u središtu dva vazna dogadjaja: u pokušajima da se uspostave prekinuti diplomatski odnosi s Engleskom i trgovinskim pregovorima s Austro-Ugarskom, koji su doveli do carinskog rata.

Monarhije u Evropi nisu mogle mirno posmatrati kako se u Srbiji nekaznjeno kotrljaju kraljevske glave. Austro-Ugarska i Rusija, posle kratkog kolebanja, prešle su preko kraljoubistva zbog surevnjivosti svojih interesa u Srbiji, ali je Engleska ostala cvrsto na nacelima legitimizma i prekinula sve odnose s novim rezimom u Beogradu. Ovaj prekid bio je za Srbiju štetan i opasan jer su istovremeno i njeni odnosi s Dunavskom monarhijom ušli u krizu. Engleska vlada trazila je kao uslov za uspostavljanje prekinutih odnosa kaznjavanje ucesnika u majskom prevratu. Usled jakog uticaja koji su zaverenici imali na dvoru, situacija je postala veoma delikatna: s jedne strane pritiskala je Engleska, s druge su se odupirali oni cije je odstranjivanje traženo. Pašić je najpre objavio rat "neodgovornim faktorima", ali je podlegao u sukobu s njima. Samostalci su se pod njihovim blagoslovom popeli na vladu, ali su vec u jesen 1905. morali zrtvovati svog ministra spoljnih poslova, koji je pokušao da pitanje reši uklanjanjem zaverenika. Isti ljudi iz dvorske kamarile oborili su i Grujicev kabinet 1906. godine, opet na istom pitanju. Ovo završeno klupko podzemnih struja i uticaja zapretilo je da u jednom trenutku ukoci funkcionisanje mладог parlamentarizma.

Prvi pokušaji za rešenje "zaverenickog pitanja" i uspostavljanje diplomatskih odnosa s Engleskom učinjeni su preko Italije. Milovanović je u Rimu pokrenuo zivu akciju za posredovanje italijanskog dvora, koji je sa srpskim bio u srodnickim odnosima. Blagodareći njegovim nastojanjima, italijanski kralj je posredovao prilikom puta u London, krajem 1903. godine, ali je docekan uzdržljivo. Milovanovića to nije obeshrabriло да nastavi pregovore s britanskim ambasadorom, lordom Bertijem. On je pitanje stavio na teren politickog interesa. Dogadjaj 29. maja jeste za sazaljevanje, govorio je Milovanović, ali nije nešto nevidjeno - i Engleska je dozivela borbu Dveju ruza, narodnu revoluciju i ubistvo vlastaoca. Umesto da morališe, Engleska treba da vodi racuna o svojim interesima, a oni joj nalazu da okonca spor. Dok Engleska odbacuje Srbiju, Austrija ce je progutati. Slicno je Milovanović govorio ministru Gvincardiniju, Gosenu, britanskom ambasadoru u Becu i francuskim predstavnicima Bareru i Reversou. Milovanović je pravnickim i profesorskim umovanjem odmah uocio nelogicnost u zahtevima koji su postavljeni Srbiji. Od nje je traženo da smiri revolucionarno stanje i zavede, red, kaznjavajući vinovnike prevrata. Medjutim, kako je Narodna skupština odobrila cin 29. maja i razresila odgovornosti njegove ucesnike, njihovo kaznjavanje dobilo bi samim tim karakter protivustavnog akta. Protivne revolucionarnoj aktivnosti oficira, sile su trazile revolucionarno dejstvo kralja. Nijedan sud u Srbiji ne bi mogao sudit ljudima kojima je Skupština podarila javni oprostaj. Milovanović je "zaverenickom pitanju" prisao ne kao politickom problemu, vec kao jednom cisto proceduralnom diplomatskom pitanju. U Srbiji se zeli uklanjanje zaverenika, govorio je on, ali postupkom koji nece na njih udariti pecat kazne ili moralnog zigosanja. Kao prevashodni diplomat, Milovanović je postovao formu i verovao da nema pitanja koje se ne može resiti prikladnim nacinom. Sve se moze učiniti samo na odgovarajuci nacin -- govorio je on jednom prilikom svome mладом sekretaru, briјuci se pred ogledalom. -- Ako bih ti ja sada naredio da mi briјac operes, ti bi se s pravom naljutio; ali, ako bih te lepo zamolio da to učinis, jer me cekaju hitni poslovi, ti se ne bi uvredio. Zar ne? Utrapivši zburjenom sekretaru briјac u ruke, Milovanović se

izgubi iz sobe. I u zaverenickom pitanju trebalo je nekome utrapiti brijac, pazeci da se naljuti i ne posece.

Prvi engleski predlozi za izmirenje dosli su u jesen 1905. godine preko Italije i Milovanovica. On je nastavio rad u Becu, za vreme trgovinskih pregovora, razbijajući utisak engleske vlade da se Srbi inate. Blagodareci u dobroj meri njegovom vestom posredovanju, engleski uslovi maja 1906. bili su prihvatljivi i sveli su se na penzionisanje nekolicine najvidjenijih ucesnika majske zavere. Obnavljanje odnosa s Engleskom bilo je od neocenjive vaznosti za srpski medjunarodni položaj, posebno u borbi koja je pocela sa Austro-Ugarskom po pitanju trgovinskih odnosa.

Krajem 19. veka trostruki konci vezivali su Srbiju za Austro-Ugarsku: kralj Milan i dinastija Obrenovica, Tajna konvencija i trgovinski ugovor. Prva dva konca pukla su do 1903. godine, treci je pokidan 1906.

Posle 29. maja srpska vlada stavila je sebi u zadatku naoruzaće zemlje, izgradnju zeleznice i privredno-finansijsko jakanje. Usled komplikovanja zaverenickog pitanja i samostalskog opiranja radikaliskom zajmu od 110 miliona dinara, porudzbina topova ostala je neresena i sacekala krizu nastalu otvaranjem trgovinskih pregovora. Becka diplomatička koristila je priliku da u te pregovore umesa cisto politička pitanja, najpre srpsko-bugarski sporazum, potom naoruzaće, trazeci da se topovske nabavke izvrse kod njene industrije.

Krajem 1905. godine Milovanović se pridružio srpskoj delegaciji ciji je zadatku bio vodjenje trgovinskih pregovora u Becu. On je učestvovao u zaključenju trgovinskog ugovora sa Dunavskom monarhijom i bilo je prirodno da sudeluje u sklapanju novog. Međutim, prilike koje je nasao u Becu 1905. godine umnogome su se razlikovale od onih pod kojima je pregovarao 1892. U Austro-Ugarskoj je u međuvremenu izrastao mocan agrarni pokret koji je zadobio politički uticaj i odsudno se usprotivio olaksicama uvozu agrarnih zemalja u Monarhiju. U Srbiji je istovremeno sve više jacao pokret za emancipaciju od Austro-Ugarske i zastitu mlade srpske industrije. Uto je u Becu pukla vest da su Srbi i Bugari, iza austrijskih ledja, sklopili sporazum, cak carinsku uniju. Privredni pritisak agraraca dobio je podršku diplomatičke koja je htela da privredna pitanja iskoristi za slamanje Srbije na političkom polju. Tek započeti pregovori prekinuti su i srpski delegati stavljeni pred izbor: kidanje ugovora s Bugarskom ili prekid privrednih odnosa s Monarhijom.

Prekid s Austro-Ugarskom uplasio je Milovanovića. On je nesumnjivo bio pristalica ekonomске emancipacije, ali ne po cenu drastičnih sredstava kao sto je bio carinski rat. Privredne odnose s Monarhijom Milovanović je cenio ocima političara i diplomatice. Gori trenutak za početak naše emancipacije nije mogao biti izabran, govorio je on. Austrija je posle ruskih poraza u Mandžuriji jaka no ikada ranije na Balkanu, kriza u Makedoniji je u punom jeku. Milovanović je osudjivao ratoborno raspoloženje koje je zavladalo u Srbiji i još više vladu koja se povela za njim. Nama je u ovom trenutku Austro-Ugarska potrebna koliko privredno, toliko još više politički. Ne može biti naš interes, pisao je Milovanović, da sebi zatvorimo najbliže pijace gde je nas izvoz sebi već prokrcio put. Zatvaranje tih pijaca ne mora i neće biti smrt za Srbiju, ali će naneti teske zrtve i gorka lisavanja. Zar nije bolje zadrzati ih i napore usmeriti ka osvajanju novih? - Milovanović je mislio da je sasvim mogućno jednovremeno sacuvati staru i osvojiti nova trzista. Sa političkog gledista ta potreba mu je izgledala još očeviđnija. Monarhija će u svim balkanskim pitanjima uzeti rec; stvarajući sebi nepomirljivog protivnika, mi cemo u svim nasim pokusajima imati Austriju za vratom.

Razmisljajuci o nasim privredno-politickim odnosima s Dvojnom monarhijom, Milovanovic je dosao do zanimljivog zakljucka. Po njemu, ceo odnos bio je pogresno postavljen. U nas je vladalo uverenje da smo prinudjeni ciniti ustupke Austriji na politickom i nacionalnom polju da bi, za uzvrat, dobili ekonomske povlastice. Milovanovic je smatrao da takav odnos moramo razbiti i izmeniti mesta njegovim postavkama: mi se moramo starati da nasim ekonomskim ustupcima zadobijemo Austriju za nase nacionalne i politicke ciljeve. Prema Milovanovicu bilo je, dakle, potrebno ceo odnos okrenuti tumbe: umesto da budemo pasivni, bicemo aktivni, umesto da otkupljujemo uslove, mi cemo ih stavljati.

Sva ova Milovanoviceva shvatanja svode se, u dobroj meri, na igru recima. Da bi Srbija mogla da nametne Austriji aktivni odnos, ona je morala najpre izvesti i ostvariti svoju ekonomsku emancipaciju. Bez nje, Srbija je bila vezana i predana Austriji na milost i nemilost. Emancipacija se, medjutim, nije mogla dobiti bez prethodnog carinskog rata i sukoba, jer Bec nije bio sklon da svoj preovladajući položaj lako upusti. Pa cak i pod uslovom da se nasa emancipacija ostvari, bilo je pitanje moze li Austria prihvati nas nacionalni program. Razvoj dogadjaja sasvim je opovrgao ovu pretpostavku -- posle pobede u carinskom ratu Milovanovic je imao prilike kao ministar da primeni svoje nazore, ali u tome nije uspeo. Posto Austro-Ugarska nije bila voljna da izidje u susret nasim potrebama, ni mi joj nismo mogli dati ekonomske povlastice.

Milovanovic je bio u pravu kada je u carinskom ratu, pored privrednih, obracio poznavajući na politicke okolnosti. Medjutim, tu nije bio dosledan i nije isao do kraja. Privredni razlozi u carinskom ratu bili su samo zaklon za politicke razloge. Sukob je 1906. godine otvoren po jednom cisto politickom pitanju --srpsko-bugarskom savezu; slom pregovora opet se odigrao na politickom pitanju -- naoruzanju Srbije. Nikakvi ekonomski ustupci nisu mogli navesti Monarhiju da se odrekne agresije na Balkanu. Milovanovicevo shvatanje je cak pomalo naivno: on predlaze da se uporedo zadrze stara i osvoje nova trzista. Ali, usled nepomirljive agrarne struje u Monarhiji, Srbija se morala povuci s njenih trzista cak i da nije bilo politicke pozadine. Kada se vec morala povuci, ona je povlacenje htela da naplati dobijanjem ekonomske emancipacije, samim tim i politicke nezavisnosti. Sukob je u svakom pogledu bio neizbezan i Milovanovic nije bio u pravu zahtevajuci popustanje.

U stvari, iza ovih Milovanovicevih shvatanja krio se strah od sukoba. On nije verovao da ce Srbija imati dovoljno snage da ga izdrzi. To se jasno vidi iz pisma Ljubi Stojanovicu, pocetkom januara 1906. godine: "Sad kad ste se resili da kidate, cuvajuci skrupulozno mozda vise no sto je neophodno potrebno dostojanstvo Srbijino, morate se dobro uzeti na um, te da bi odoleli svim i otvorenim napadima i obilaznim i skrivenim intrigama koje ce pokusati iz Beca. Kao sto sam vec i ranije imao prilike da ti kazem, ja se bojam da nam na politickom terenu dah ne bude jos kraci nego na ekonomskom."

Milovanovic je ipak bio dovoljno pametan da uvidi svoju gresku. Uprkos njegovim predvidjanjima Srbija je izdrzala pritisak i nasla svome izvozu nova trzista u Egiptu, Italiji i zapadnoj Evropi. Carinski rat, umesto da je unisti, doveo je do njene privredne emancipacije. Govoreci o tome u Skupstini 1910. godine Milovanovic je istakao da je "ucinjeno veliko delo, da je upravo dovršeno oslobođenje Srbije i da je tek sada Srbija postala u najpotpunijem smislu nezavisna drzava".

Milovanoviceva gotovost da olako napusti carinsku uniju s Bugarskom i popusti Becu, dovela ga je u sukob s gledistem Radikalne stranke u Srbiji. U to vreme Milovanovic se sve vise priblizava samostalcima. To je u izvesnoj meri posledica cinjenice da su

samostalci obrazovali vladu; "deca" su se popela na vlast. Dok su kod radikala postupci samostalaca, kao zajam kod Union banke, izazvali ostro negodovanje, Milovanovic posreduje kod samostalaca i ulazi u njihove kombinacije. Da nije izbio carinski rat, u kome su samostalci pokazali, po njegovu misljenju, preteranu ratobornost, mozda bi Milovanovic ucinio onaj korak koji ga je delio od njih. Sukob s Austrijom zaplasio ga je i naveo da se ne prima nikakvih položaja u vladu.

Na Milovanovicevo ucesce ozbiljno se pomisljalo u kombinacijama i radikala i samostalaca. Protiv vlade Ljube Stojanovica skupstinska opozicija pribegla je opstrukcijama. Vlada nije mogla dugo da izdrzi rat na dva fronta, spolja i unutra; ona je hramala narocito u Ministarstvu spoljnih poslova, gde je jednog profesora geologije smenio jedan pukovnik. Vec avgusta 1905. godine Stojanovic se nosio mislu da u vladu uvede krilo radikala koje je bilo protivno Pasicu: Vujic bi dobio Ministarstvo finansija, Milovanovic spoljnih poslova a Vesnic pravde. Prilikom boravka u Beogradu oktobra 1905, Milovanovic je radio na radikalno-samostalskom zblizenju, iskljucujući Pasica koga je trebalo poslati za poslanika u Petrograd. Novu zajednicku vladu, po njegovoj zamisli, obrazovao bi Protic, a on bi se primio Ministarstva spoljnih poslova. Medjutim, kada je izbio sukob s Austro-Ugarskom, Milovanovic je savetovao Ljubi Stojanovicu da ostane na vlasti i da ne odstupa.

Samostalcima su dani bili izbrojani. Da bi smogao dovoljno snage za resenje hitnog pitanja, Stojanovic je februara 1906. godine pokusao da prosiri vladu uzimajući Andru Nikolica, Stojana Protica i Milovanovica. Sve kombinacije Milovanovic je odlučno odbio. Nije teziste pitanja, pisao je on predsedniku vlade, da se kabinet ojaca s dva-tri coveka, vec da se stvari jaca parlamentarna vecina. Kako je to nemogucno bez sporazuma stranaka, Milovanovic se cuvao da udje u kakvu kratkotrajnu kombinaciju iz koje bi izvukao samo naziv disidenta. Njegovo ucesce moglo je imati smisla samo pod pretpostavkom da je u stanju da za sobom povuce citavu Radikalnu stranku ili bar njen dobar deo. Kako za to nije bilo nikakvog izgleda, Milovanovic nije htio ulaziti u ministarstvo koje ne bi imalo bar podrsku Skupstine; ako nije mogao povuci stranku, htio je bar da ima saglasnost narodnog predstavnistva. Da ne bi sasvim odbio Stojanovica, preporucio mu je da rascisti svoj odnos sa Skupstином i dobije razresnicu za politiku prema Austro-Ugarskoj. Tek posto bi se ti odnosi razjasnili, Milovanovic je stavljao u izgled mogucnost svoga ucesca u samostalskom kabinetu.

U novoj Pasicevoj vlasti, koja je aprila 1906. godine smenila kratkotrajnu kombinaciju starog Save Grujica, Milovanovicu je, zajedno sa Vesnicem, ponudjen portfelj. On se opet izvukao, dok je njegov stari takmac prihvatio Ministarstvo pravde. Milovanovic se stalno lomi izmedju svoje ambicije koja ga nagoni da se primi i bojazni da ce biti prinudjen da vodi jednu politiku s kojom se ne slaze i koja je, po njegovom uverenju, osudjena na poraz. Kada su mu u jesen 1906. godine radikali opet ponudili Ministarstvo spoljnih poslova, Milovanovic je kao prvi uslov stavio izmirenje s Austro-Ugarskom i obustavljanje carinskog rata. Kako to nije bilo mogucno, vise je voleo da se vrati u Rim i ceka tamo novu priliku. Misao o izmirenju s Austro-Ugarskom do te mere je ovladala njime da se dobrovoljno ponudio, s jeseni 1906, da zameni svoje rimsko poslanstvo beckim, uveren da ce na licu mesta vise doprineti okoncanju spora. Prema jednom razgovoru koji je imao s austrijskim poslanikom u Beogradu Forgacem, novembra 1907, Milovanovic je ocekivao poziv da obrazuje vladu. On je sve stavio na kocku trazeci izmirenje s Becom. Kada to izmirenje postane neophodno, on ce stupiti na scenu kao jedini covek sposoban da ga sproveze. U tom smislu je u jesen 1907. godine vrsio pripreme kod predstavnika sila u Beogradu.

Veliki licni i diplomatski uspeh postigao je Milovanovic na Haskoj mirovnoj konferenciji juna 1907, gde je predstavljao Srbiju zajedno sa Savom Grujicem, predsednikom Drzavnog saveta, i Milanom Milicevicem, poslanikom u Londonu. Odlican pravnik, okretan govornik, Milovanovic je skrenuo paznju najvidjenijih pravnika toga doba, De Martensa i Leona Burzoa. Na pocetku rada konferencije Milovanovic je izabran za potpredsednika jedne od cetiri komisije. To mu je omogucilo da zivo ucestvuje u diskusijama o mirnom resenju medjunarodnih sporova, u cemu je Srbija, kao mala zemlja, bila zivo zainteresovana. U ime srpske delegacije Milovanovic je podneo konferenciji predlog dopune nacelu obaveznosti arbitraze u medjunarodnim sporovima, koji je tezio da smanji opasnost od ratnih sukoba. Malim drzavama treba omoguciti da kazu: "Postoje sudije u Hagu!" rekao je Milovanovic braneci svoj predlog.

Sustina Milovanovicevih dopuna obavezne arbitraze svodila se na veca ovlastenja Medjunarodnog suda. U Milovanovicevom predlogu posebno je naglasena tacka da i trgovinski ugovori moraju podlegati medjunarodnoj arbitrazi. Za Srbiju, u carinskom sukobu sa Austro-Ugarskom, bilo je to od velikog znacaja. Medjutim, Milovanoviceve predloge nisu prihvatali predstavnici velikih sila. Obrazovana je potkomisija, koja je trebalo da razmotri ova pitanja, i u njoj je zivo radio srpski delegat. No prepreke su bile nepremostive. Videci da ih ne moze prebroditi, Milovanovic je svoj zavrsni govor propratio ovim recima: "Mi cemo se tesiti zbog nedovoljnosti dobijenih rezultata secanjem da su i druge velike ideje, koje su potresle i preporodile svet, imale cesto vrlo skroman pocetak."

Dva rukovodeca nacela odredila su Milovanovicev rad u Hagu: jednakost u medjunarodnim odnosima velikih i malih drzava i pravo naroda na samoopredeljenje. U tim nacelima male drzave videle su spas od pritiska velikih. Pripremajuci se za konferenciju, Milovanovic nije gajio iluzije u pitanju razoruzanja. "Male drzave u danasnjem stanju medjunarodnih odnosa", zabelezio je on, "nemaju jemstva za svoj opstanak a kamoli za svoja prava." Nezavisnost malih drzava zavisila je od njihove resenosti da je brane. Ukoliko je mala drzava snavnija, utoliko ce se veca vise ustezati da je napadne. Zato je Milovanovic bio protivnik razoruzanja koje bi se po istom kljucu primenilo na male i velike. Od kakve je to vaznosti bilo najbolje je posvedocio govor barona Gizla, austrijskog delegata, koji je na jednoj sednici konferencije trazio "da se vojsci koja zauzme neprijateljsko zemljiste prizna pravo da moze prisiliti stanovnike da joj sluze kao vodje za dalje prodiranje", ukazujuci pri tom otvoreno na "teske i neprohodne balkanske puteve!"

Dok god pred Srbijom stoje neostvareni nacionalni zadaci, smatrao je Milovanovic, ona ne moze prihvatiti razoruzanje. Ako hoce da ostvari te zadatke, ona se mora pripremati i duhovno i materijalno. Razoruzanje, preporucljivo i neophodno u kolonijalistickoj utakmici velikih sila, nije se moglo mehanicki presaditi tamo gde prirodni proces oslobođenja i ujedinjenja nije jos zavrsen.

Milovanovic je izabran za clana Stalnog izbornog suda u Hagu i na konferenciji je doziveo licni trijumf. To je bilo prvi put u istoriji Srbije da njen predstavnik zauzme tako visoko mesto u jednom medjunarodnom telu. Licne veze koje je pri tom ostvario bice mu vrlo znacajne u docnijoj politickoj aktivnosti, posebno tokom aneksione krize.

Na konferenciji je Milovanovic doziveo prijatno iznenadjenje da se sretne sa starim profesorom Renoom, za koga su ga vezivale uspomene iz djackih dana. Stari nastavnik nije propustio da svome nekadasnjem djaku izrazi radost sto su mu se predvidjanja o

sjajnoj karijeri ispunila. Uzvracajuci ovu ljubaznost, djak je profesoru posao za uspomenu album fotografija sa konferencije.

U ministarstvu spoljnih poslova

Smatrao sam za sasvim prirodno da se jednog lepog jutra probudim kao vladajući ministar kraljevine Italije.

Kavur

Godina 1908. pocela je burno. Januara meseca Erental je objavio gradnju novopazarske zeleznice, cime je ispoljio svoje agresivne namere prema Balkanu i Srbiji. Zeleznickim projektom unistena je reformna akcija u Makedoniji i raskinut je austro-ruski sporazum u Mircstegu, koji je odrzavao ravnotezu na Balkanu. Ucvrscujuci svoj položaj na jugoistoku Evrope, Dunavska monarhija je polako ali sigurno zatvarala obruc oko Srbije. Istovremeno, usled sukoba s Crnom Gorom i Bugarskom, opasno se pogorsao spoljnopoliticki položaj Srbije. U proleće 1908. godine "bombaska afera" na Cetinju zavrsila se procesom iza koga su stajali austrijski dousnici. Posle zestoke polemike beogradske i cetinjske stampe i provokatorskih izjava beckog placenika Nastica, srpski poslanik je povucen sa dvora kneza Nikole. Za to vreme u Makedoniji se do te mere rasplamsala srpsko-bugarska cetnicka borba da se rec "rat" pocela potezati i s jedne i s druge strane. Na Balkanu je svuda vrilo; srpska ladja plovila je usamljena u tome uskovitlanom moru.

Dok su se na srpskim granicama gomilali olujni oblaci, u Srbiji se raspalila zestoka, nepomirljiva i strasna politicka borba zavadjenih stranaka. Dve najjace stranke, radikalni i samostalci, ogranci zajednickog stabla, ogrenceno su se uhvatili u kostac oko trgovinskog ugovora zaključenog s Austro-Ugarskom. Odbijajuci da prime ugovor i nemajuci mogućnosti da parlamentarnim sredstvima obore vladu radikala, samostalci su udarili u opstrukciju koja je ugrozila temelje parlamentarnog uredjenja u Srbiji. Pasiceva vlada lebdela je u krizi od jeseni 1907. godine i osipala se svakoga dana, dok joj opstrukcija nije zadala samrtni udar. Srbija je ostala bez državnog buyeta; u zemlji je nastalo groznicavo stanje i neka vrsta nervnog grca koji je zapretio da ukoci normalno vrsenje upravnih funkcija. Opstrukcija opozicije, ma koliko opasna, ubrzala je rasplet krize; ona je Pasicu nametnula dilemu: ostavka ili novi izbori. Ne zeleci da sprovodenje izbora ostavi protivnicima, Pasic je raspustio skupstinu. Medutim, rezultat majskog glasanja nije doneo promene; obe stranke dobole su pribлизно isti broj poslanika. Kriza opet nije bila resena.

Milovanovic je iz Rima budno pratyo razvoj unutrasnjih prilika u Srbiji. Jedini put normalizovanju odnosa bio je kompromis obaju krila radikala. Taj trenutak cekao je godinama, daleko od domaceg poprista, osudjujuci sebe dobrovoljno na rimske izgnanstvo. Mirotvornu ulogu u Srbiji mogao je da ima samo covek spolja, koji bi usao u spor bez predrasuda i koga bi, cistog od zle krvi i sumnjicenja, obe strane primile za arbitra. Milovanovic je bio poznat kao politcar blage naravi, sklon pomirenju; njegova aktivnost u izgladjivanju sukoba sa Engleskom i trgovinskim pregovorima sa Austro-Ugarskom stvorila mu je i glas diplomatice od zanata. Sada je dosao trenutak da ubere plodove dugog cekanja, posmatranja i razmisljanja.

Milovanovic se nije zavaravao u pogledu tezine zadatka koji ga je ocekivao. Godine dugog cekanja znacile su ne samo prednost vec i nedostatak. On je ostao van sukoba u zemlji, ali je izgubio dodir sa ljudima, sa masama, sa unutrasnjim problemima koji su pritiskali Srbiju. Najbolja mu je opomena bio poraz koji je doziveo na majskim izborima, kada ga je u Nisu

tukao jedan partijski drug i bivsi djak, mali, lokalni političar Nikola Uzunović. Prihvatajuci se aktivne uloge u teskoj krizi koja je izbila u Srbiji, Milovanović je sve stavio na kocku. Neuspeli bi unistio napore da se održi van stranackih sukoba; sav trud ulozen u nameru da posreduje ostao bi uzaludan ako se njegova posrednicka radnja, silom prilika, utopi u partijski sukob i postane samo njegova nova komponenta. Zato se Milovanović oprezno odaziva pozivima partijskih prijatelja iz Beograda. Ako udje u vladu, to će biti samo pod uslovom da se kabinetu omoguće život i rad; svaka druga, privremena kombinacija znacila bi traženje od njega da se bez potrebe zrtvuje. Milovanović nije bio tako naivan a da ne uvidi kako privremenost ima isključivo unutrasnji znacaj; ministri takve vlade bili bi obični cinovnici. Ambiciozan i pun planova, Milovanović je odbio da ulazi u privremene kombinacije koje mu ne bi omogućile da se razvija a umanjile bi mu autoritet. Jedino iskusenje, svise jako da bi mu se odupro, bio bi eventualni poziv da licno obrazuje vladu. Zaista, kada mu je takav mandat urucen, juna 1908, on mu se nije mogao oteti; mada mračne, perspektive su godile njegovo sujeti.

Milovanovićev pokušaj da obrazuje vladu nije uspeo. On je odmah po dolasku iz Rima uleteo u stranacke pregovore koji su povedeni jos krajem maja. Tako je njegov zadatak na pocetku imao ocrteane granice i ciljeve. Privremeni koalicioni kabinet morao je resiti tri osnovna problema: buyet, trgovinski ugovor i povecanje kraljeve civilne liste. Milovanović je uzeo obavezu samo za prva dva zadatka, treci je napustio jer su mu se samostalci odlucno protivili. Život nove vlade bio je takođe unapred određen - do novih izbora, koji su se imali održati najdalje do septembra 1909. godine.

Milovanovićev pokušaj nije propao na nekom nacelnom pitanju već pri podeli cinovnickih mesta između pristalica obe stranke. On se na prvom koraku mogao uveriti koliko je teska uloga koju je uzeo. Morao je racunati na radikalnu vecinu, koja je bila oslonac njegovoj vladi i kojoj je i sam pripadao. Samostalci su, naprotiv, uslovljavali svoj pristanak teskim zahtevima, trazeci za sebe u resoru unutrasnjih dela cinovnicka mesta koja im radikali nisu davali. Nista nije koristila Milovanovićeva pomirljivost i vestina posredovanja; on se nasao u sredistu sukoba koji je bio jaci od njega i morao je vratiti kralju ponudjeni mandat.

Ono sto se neminovno moralо desiti, dogodilo se: Milovanović se u sporu opredelio i napustio stanoviste nepristrasnosti. U toku pregovora on se dosta priblizio radikalima i poceo zastupati njihove boje. Milovanović je bio odlučni protivnik opstrukcije kao sredstva političke borbe; po njemu, ona je bila negacija parlamentarizma, ustavnosti i slobode. On je uopste bio protivnik hirurskih poteza i upotrebe krajnjih mera; opstrukcija je bila ucena kojom je manjina sprecavala rad vecine. Prihvatanje samostalskih uslova u pregovorima Milovanović je smatrao kao dobrovoljno priklanjanje koalicionom jarmu. "Ma koliko da je poznata moja pomirljivost", zabeležio je on, "nikada na tako sto ne bih pristao da sam imao da govorim u ime Radikalne stranke." Od mirovnog sudije i coveka dobre volje, kakav je bio u Rimu, Milovanović se pretvorio u Beogradu u branioca Radikalne stranke.

Neuspeli u obrazovanju vlade toliko je kosnuo Milovanovića da je, zgadjen na sitne partijske tezne i medjusobno nepoverenje, ozbiljno pomisljao da sedne na voz i vrati se u Rim, sto dalje od politickog poprista u zemlji. Međutim, povratka mu vise nije bilo; posto se jednom upleo u politicko klupko, imao ga je ili razresiti, ili ostati u njemu.

Novi mandator krune, stari radikal Pera Velimirović, imao je vise sreće od Milovanovića. Mozda mu je prethodnik utro put svojim neuspehom, kao sto se cesto desava u parlamentarnim kombinacijama da dve iste radnje, u dva razlicita trenutka, dobiju suprotan ishod. Milovanovićev neuspeli doveo je ne samo u pitanje obrazovanje kabineta već je ugrozio sistem vladavine u Srbiji. Pred tom opasnoscu morale su se ozbiljno zamisliti obe

stranke. To je pomoglo Velimirovicu da uspesno obavi zadatak. Milovanovicu je u vladu ponudjen položaj ministra inostranih dela. On se najpre kolebao, jer je to bilo bas ono sto je u Rimu odlucno odbio. Konacno, ipak je popustio, uveren da ce uskoro naslediti Velimirovica na položaju predsednika. Samostalci su se odlucno protivili trgovinskom ugovoru i nisu mogli ući u vladu koja ce taj ugovor izneti Skupstini. Stoga je, po prvoj kombinaciji, Velimirovic trebalo da obrazuje cisto radikalni kabinet koji ce ozakoniti omrznuti ugovor, pa da odmah pretvorи svoju homogenu vladu u koaliciju. Taj trenutak cekao je Milovanovic da usedne na krmilo. Medjutim, plan je osuđecen u poslednjem trenutku jer su se samostalci pobojali da ih Pasic ne izigra, iskoristi vladu radi poostrenja skupstinskog poslovnika; onemoguci opstrukciju i ucvrsti se konacno na vlasti. Zato su samostalci progutali trgovinski ugovor i odmah usli u vladu; na taj nacin ona je ojacana i vek joj je produzen. Konacno, sklopljen je radikalno-samostalski kabinet, iz koga su bili iskljuceni Pasic i Protic kao "kompromitovani", radi donosenja buyeta i trgovinskog ugovora. Po dogovoru izmedju stranaka, novi izbori morali su se raspisati najdalje do 14. septembra 1909, cime je ogranicen vek nove vlade. Tragican obrt spoljne situacije, aneksija Bosne i Hercegovine, izmenice ne samo sudbinu ove vlade vec i njenih ucesnika, posebno ministra spoljnih poslova Milovana Milovanovica.

Milovanovic nije imao vremena da predahne na novom položaju. Ulazeci u zgradu Ministarstva spoljnih poslova, imao je punu glavu planova. Spoljnopoliticka situacija Srbije bila je teska, trebalo je srediti odnose, miriti zavadjene, vezivati se za jake. Milovanovic odmah smislja zblizenje s Becom i baca poglede prema Sofiji, trazeci tamo prijatelje s kojima ce graditi mostove izmedju dva balkanska naroda. Medjutim, sve to zahteva vremena, a bas vremena nema; leto i jesen 1908. godine sudbonosni su za istoriju Balkanskog poluostrva. Gordijev cvor evropske diplomatiјe - Istocno pitanje - na koje su diplomati u Evropi gledali sa strahom i sumnjom, pocelo je polako da se rasplode.

Niz iznenadnih udara na Balkanu otvorila je mladoturska revolucija, jula 1908. godine, koja je u korenu potresla starog bolesnika na Bosforu. U evropskoj Turskoj nastale su nove prilike; kao na ostrici brijaca, sve se kolebalo na koju ce stranu prevagnuti, dok se nije sunovratilo u propast, povlacementi za sobom izbledelu uspomenu jednog nekada snaznog, vojnickog carstva. U prvom trenutku udar mladih oficira je pozdravljen u celom svetu, jer lukavom starcu u Jildizu nije oprosten jermenski pokolj. Milovanovic je bio u redovima onih koji su revoluciju pozdravili kao "epohalno delo". Mozda je on poredio sa nekadasnjom borbom radikala protiv kralja Milana? Medjutim, novi rezim pokazao je uskoro svoje nalicje; ispod jedinstva, ustavnosti i napretka promolio je vojnicku cizmu koja je zapretila svakome ko bi se odupro talasu otomanizacije. Mladoturska revolucija donela je za sobom jos jednu posledicu, sudbonosnu za balkanski i evropski mir: ubrzala je becke planove aneksije Bosne i Hercegovine. Varnica iz Carigrada upalila je tako mnogo veci i opasniji pozar.

Aneksiona kriza

I najsajniji genije potcinice se neizbeznom u jednoj borbi bez izgleda...

Giljelmo Ferero

Milovanovic nije bez razloga strahovao jos pocetkom 1908. da ce jubilarna godisnjica Franje Josifa doneti aneksiju Bosne i Hercegovine. Izgradnja zeleznice pruge preko Novopazarskog Sanyaka, svecano objavljena u Becu meseca januara, podsticanje ustavnog pokreta u Bosni, optuzivanje Srbije i pojacan pritisak na srpsko stanovnistvo u granicama Monarhije - sve su to

bili predznaci nekakve potajne radnje ciji su se konci pleli u staroj zgradi ministarstva na Balhausplacu, u Becu.

Milovanovic je budnim okom pratio ove pripreme iako nije znao da je aneksija Bosne i Hercegovine vec resena, gotova stvar. O njoj se u Becu diskutovalo 1906. godine, nacelno je odlucena krajem 1907, a konacno odredjena posle carigradskog prevrata, sudbonosne 1908. godine. Osecajuci da se u Becu nesto krupno priprema, Milovanovic je nestrpljivo cekao da se u Beogradu zakljuce skupstinske sednice kako bi iskoristio priliku da ode do Beca i Marijenbada i proveri svoje sumnje na licu mesta. Marijenbad, poznato lecilište u Ceskoj, bilo je ne samo mondensko sastajalište beckih i pestanskih bogatasa, zeljnih da u letnjim mesecima izbegnu gradsku zegu i prasinu, vec i mnogobrojnih diplomata akreditovanih u prestonici Dvojne monarhije. Prisustvo engleskog kralja Edvarda VII ucinilo je Marijenbad te godine jos zanimljivijim za celokupnu evropsku diplomatiju.

U prolazu kroz Bec, Milovanovic nije krio svoja strahovanja pred italijanskim i engleskim ambasadorom. Oni su njegove sumnje primili s nevericom: zar nije pre neki dan stari car Franja dugo razgovarao sa britanskim vladaocem, ne pominjuci ni jednom recju aneksiju?

Jedini covek koji je Milovanovicu mogao dati bliza i potpunija obavestenja o aneksiji bio je Izvoljski, ministar spoljnih poslova Nikole II. Obavesten da ce se Izvoljski zadrzati na lecenju u Karlsbadu, Milovanovic u stvari zuri k njemu. Staro je srpsko iskustvo da su Austro-Ugarska i Rusija sile od kojih najpre zavisi sudbina Balkanskog poluostrva. U potaji, Milovanovic se boji nove podele Balkana izmedju ove dve sile, obnovljenog plana Katarine i Josifa, Gorcakova i Andrasija, Goluhovskog i Muravjova.

Milovanovic se nije varao da mu Izvoljski moze pruziti odgovor. U tome trenutku, zaista, ruski ministar znao je mnogo. On je prvi, nepotrebnim i brzopletim potezom, ponudio Becu, meseca jula, diskusiju o aneksiji Bosne i Hercegovine, povezujuci je sa otvaranjem moreuza i Dardanela ruskoj ratnoj floti. Izvoljski je tako formalno omogucio Erentalu pokretanje ovog tugaljivog pitanja. Uzalud se on docnije pravdao da je svojom ponudom ciljao samo na odrzavanje postojeceg stanja i isticaj medjunarodnu prirodu bosanskog pitanja, Erental nije cekao da mu se ponuda ponovi; on ju je oberucke prihvatio i bezobzirno iz nje iscedio ono sto se poklapalo s njegovim planovima. Suvise osetljiv, sujetan i slabih nerava, Izvoljski nije mogao izici na kraj sa Erentalom, hladnim, krutim i spremnim na sve. Koristeci se ucinjenom ponudom, Erental je odmah pozurio da na njoj izgradi svoj aneksioni program, pustajuci Izvoljskog da se nemocno borи sa sopstvenim protivrecnostima.

O svemu tome Milovanovic, naravno, nije nista znao. Cim je stigao u Marijenbad, zatrazio je od Izvoljskog da ga primi u Karlsbadu. Bio je to njihov prvi susret posle dugog vremena i jednog letimicnog poznanstva, uobicajenog u diplomatskom svetu. Odmah po prijemu, bez okolisenja, Milovanovic je izneo svoje brige: sta je sa aneksijom o kojoj se cuju razni glasovi sa svih strana? - Odgovor ruskog ministra bio je porazan: aneksija je neizbezna, ona ce biti proglašena jos u toku ove godine na isti nacin kao sto je ucinjeno sa projektom novopazarske zeleznicе - svrsenim cinom. Napadajuci Erentala i nazivajuci ga "najvecim i najneskrupuloznjim lazovom", Izvoljski je davao svoju rec da Rusija nije pitana ni posredno ni neposredno. Prva misao Milovanoviceva, prenerazenog ovom sigurnoscu, bila je: hoce li Evropa skrsteneh ruku primiti ovakvo krsenje medjunarodnih obaveza? - Izvoljski mu ni tu nije ostavio nade: Rusija ce protestovati, njoj ce se pridruziti i druge sile, sem Nemacke, ali taj ce protest ostati formalan; ne treba gajiti nikakve iluzije, svrsena cinjenica ostace svrsena cinjenica. - Zestinom ocajnika Milovanovic je upozorio Izvoljskog na posledice ovoga cina. Srpska vlada ulozice najzesci protest, ona ce upotrebiti sva sredstva u borbi protiv aneksije,

cak i rat ako iole bude izgleda da se moze izazvati siri evropski sukob. To ce biti ocajna igra jednog naroda koji gubi veru u svoju buducnost i medjunarodnu pravdu.

Ne mogavsi da spreci nesrecu, Izvoljski je trazio nacin kako da se ona ublazi. To je bio jedan sasvim nov put i novo glediste za Milovanovica. Ideja kompenzacija javila se tada prvi put i nju je izneo Izvoljski. Turskoj ce se vratiti Sanyak, Bugarska ce dobiti priznanje nezavisnosti, Crna Gora oslobođenje od onih ogranicenja koja je njenim obalama i saobracaju nametnuo Berlinski ugovor. Jedino za Srbiju nije video naknadu, sem, mozda, ekonomski i saobracajne prirode.

Milovanovic nije bio pripravan da vodi ovakav razgovor koji je na aneksioni problem bacao jedno potpuno novo svetlo. Odlazeci Izvoljskom, on se potajno nadao da je aneksiju mogucno izbeci, ako nista vise, uspostaviti liniju zajednicke borbe protiv nje. Suocen naglo i grubo s neopozivom cinjenicom, nasavsi se odjednom na bespucu, Milovanovic je prigrlio ideju kompenzacija kao jedini i poslednji izlaz. Prva njegova misao je - Sanyak! Ako bi se on podelio izmedju Srbije i Crne Gore, to bi bila naknada za koju bi se vredelo boriti.

Milovanovicev elasticni duh skovao je u trenutku kombinaciju: Srbija i Crna Gora spajaju se preko Sanyaka ostvarujuci prvi cin svoga konacnog ujedinjenja; austrougarskom daljem prodiranju se istura snazna srpska brana i Srbija tako dobija zeljeni izlaz na more.

Polet Milovanoviceve maste odlucno je zaustavio Izvoljski. O podeli Sanyaka ne moze se ni misliti. Njegovo ustupanje Srbiji znacilo bi, sa medjunarodnog gledista, da Turska placa pretrpljenu stetu. Ako bi Srbija to pokusala, ne samo da bi je svi napustili vec bi omogucila da se preko nje izmire Austria i Turska i ukljeste je izmedju dve vatre. Naprotiv, Milovanovic nije mogao primiti ekonomski naknade. Zar se one ne bi mogle protumaciti u srpstvu i jugoslovenstvu kao prodaja brace pod tudjinskim ropstvom za ekonomski - novcane - koristi? Ako su u pitanju kompenzacije, one mogu biti samo teritorijalne.

Milovanovic je napustio Izvoljskog 22. VIII/4. IX, ne nasavsi resenje. Vrativsi se u Marienbad, proveo je besanu noc ispunjenu groznicavim razmisljanjem. Trebalо je naci resenje koje ce ispuniti sve, medjusobno protivrecne uslove: da kompenzacije budu dovoljno vazne za Srbiju i koliko-toliko naknade udarac koji ce aneksija naneti, da istovremeno zadobije podrsku ne samo Rusije vec i prijateljskih sila, kao neophodan preduslov za uspeh. Sam u hotelskoj sobi, bez saradnika i neophodne dokumentacije, Milovanovic na karti Balkanskog poluostrva, istrgnutoj iz bedekera jednog prijatelja, proucava i ucrtava varijante srpskih zahteva. Te noci njegov plan je gotov - na istrgnutom listicu upisan je zahtev Srbije koji ce narednih sest meseci zadrzati dah celoj Evropi. Cetiri dana kasnije Milovanovic je mogao mirno poci Izvoljskom uveren da u tasni nosi kljuc zagonetke, kljuc evropskog rata i mira istovremeno. Milovanovic je bio duboko uveren da je pronasao solomonsko resenje. Jednim duhovitim potezom resio je dilemu koja ga je mucila: da postigne cilj kome je tezio trazeci Sanyak i da istovremeno ne dirne u njega. Sustina Milovanoviceva plana je stvaranje prepreke izmedju Turske i Austro-Ugarske spajanjem Srbije sa Crnom Gorom. Ako je to nemogucno izvrsiti preko Sanyaka, zasto se taj bedem ne bi sa turske, prebacio na bosansku stranu? - Prolaz duz Drine i Polimlja, kao zamena zabranjenom Sanyaku - to je Milovanovic podneo Izvoljskom kao resenje zagonetke.

Izvoljski je odmah prihvatio predlog uveren da ga moze braniti ne samo sa srpskog vec i sa evropskog stanovista. On je obecao da ce uneti srpski zahtev u ruski program, s jednom ograndom, da zbog njega ne moze ici u rat. Zadobijajuci Izvoljskog, Milovanovic je smatrao da je postigao prvi neophodni i najvazniji preduslov za uspeh. Imajuci Rusiju uza se, on je odahnuo; njemu je taj saveznik bio potreban ne samo pred kabinetima velikih sila vec i pred

vladom i skupstином u zemlji. Cak je isuvise poverovao ovom nemirnom i nesigurnom ministru cije ce mu drzanje uskoro doneti nove krize i trzavice.

Vracajuci se u zemlu preko Beca, Milovanovic ne putuje vise kao covek u neizvesnosti koji traga za obavestenjima. Sada ih on daje svakome ko zeli da ga cuje. U Becu trazi susret sa Erentalom. Ovaj ga prima, po obicaju uzdrzljivo. Milovanovic odapinje strele. Gledajuci svoga sabesednika pravo u oci, on mu izjavljuje da ce Srbija najpredanije postovati medjunarodne ugovore i izvrsavati sve duznosti koje joj oni namecu. Aluzija na Berlinski ugovor suvise je ocigledna; ne trepnuvs, Erental odgovara da se raduje tome jer su odnosi Rusije i Austro-Ugarske ne samo nepomuceni vec ce uskoro dobiti jos jaci izraz. Ne pominjuci Bosnu ni jednom reci, ni jednom aluzijom, oba ministra odnela su sa sastanka neizrecene misli. Svaki je otisao na svoju stranu, Milovanovic u Beograd da pripremi otpor aneksiji, Erental u Buhlau da konacno slomi Izvoljskog pre no sto ce proglašiti aneksiju.

Iako se vratio s puta siguran da ce aneksija biti proglašena, Milovanovic nije ocekivao njen proglaš tako skoro. Racunao je kao najblizi datum carev rođendan, 2. decembra. Znaci da za prethodne pripreme ima jos tri meseca vremena. Milovanovic je iz Marijenbada obavestio Peru Velimirovica o svojim otkricima i molio da mu se u Bec posalje, kao punomocnik srpske vlade, Andra Nikolic radi zajednickog dogovora, jer je odgovornost suvise velika da bi je poneo sam. Vlada to nije prihvatala vec ga je pozvala da se vrati u zemlu. Cim je stigao u Beograd, Milovanovic je o svemu obavestio kralja, prestolonaslednika, clanove vlade i svoje politickе prijatelje. Njegova obavestenja, medjutim, nisu bila potpuna. Takvo Milovanovicovo drzanje uoci aneksije dalo je docnije povoda ostrim napadima u Skupstini da je proglaš aneksije cuvan kao nekakva tajna izmedju njega i Izvoljskog. Usled toga, govorilo se, nisu mogle biti preduzete neophodne mere protiv aneksije niti je ucinjen pokusaj da se ona spreci. Milovanovic, zaista, svoja saznanja nije u Beogradu udario na velika zvona iz nekoliko razloga. Njegov plan o teritorijalnim kompenzacijama bio je utvrđen i Milovanovic ga nije htio menjati ni po koju cenu, krijuci ga zaverenicki, iz bojazni da ne bude ometen na putu koji je izabrao. Milovanovic se bojao da bi diskusija o aneksiji dovela do zucnih napada na Austro-Ugarsku i posluzila kao opravdanje Becu da svoju akciju uzroci opasnoscu srpskih pretnji. Odmah po dolasku u Beograd on je svim silama nastojao da priguši napade srpske stampe na Dvojnu monarhiju, zeleći da cinu aneksije stvari sto vise elemenata prepada i udara, da srpski jauk, kada do aneksije dodje, ucini sto jacim i izrazitijim, da iz mirnog drzanja predje u krik ocajnika, ugrozenog do zivotne srzi.

Posle izjava u Karlsbadu Milovanovic se ni casa nije dvoumio da je aneksiju moguce izbeci. Stoga njegova akcija nije u sprecavanju aneksije vec u spasavanju onoga sto se spasti moze - u uskladjivanju srpskih interesa i ciljeva sa ovom svrsenom cinjenicom. Odmah po povratku s puta, on je od generala Stepe Stepanovica hitno zatrazio izvestaj o vojnoj snazi Srbije. Odgovor je bio porazan: Srbija ne moze naoružati vise od 40.000 ljudi, niti ratovati duze od petnaest dana! - Kod takvog stanja stvari, Milovanovic se ogranicio da budno prati razvoj dogadjaja; uoci proglaša aneksije on je upozorio prijateljske sile da bi ona "bila primljena u Srbiji i celom Srpstvu kao opsta narodna katastrofa cije bi posledice mogle postati fatalne za citavo Balkansko poluostrvo". Neka sile znaju da Srbija nece olako preci preko toga.

Umesto da radi, Milovanovic kombinuje. Aneksija ce uzdrmati iz temelja Balkansko poluostrvo i povuci nedogledne posledice. Kakve ce one biti i dokle ce dosezati? Zatvoren u sebe, Milovanovic pokusava da resi ovu zagonetku. Aneksija nece doci sama, uz nju ce biti proglašena nezavisnost Bugarske. Hoće li bugarska nezavisnost dovesti do bugarsko-turskog rata, kakvo ce biti drzanje Austro-Ugarske u tome sukobu, kao i drzanje velikih evropskih sile? - Milovanovic je bio spreman da se pridruzi Turskoj ako izmedju Sofije i Beca ne bude

postojao uzi savez. Naprotiv, ako izmedju Bugarske i Austro-Ugarske bude uzajamnih obaveza koje bi vezale ruke Srbiji, Milovanovic je bio resen da mobilise i ceka dalji razvoj dogadjaja. Najnepovoljniji položaj za Srbiju, da oba proglaša prodju bez sukoba, primorao bi ga na formalan protest i poziv Evropi, lisavajući ga mogućnosti stvarne akcije. Do poslednjeg casa, do proglaša aneksije, Milovanovica razdiru ove misle pune neizvesnosti.

Proglaša aneksije Bosne i Hercegovine, objavljen carevim pismom 22. septembra/5. oktobra, pao je iznenada, kao grom iz vedra neba. Prva vest izazvala je u Beogradu strahovito uzbudjenje. Aneksija je shvacena kao neprebolivo zlo koje ce, u krajnjoj posledici, doneti unistenje same Srbije. Dok se Bosna, makar i prividno, nalazila pod Turskom, postojale su nade da ce se pripojiti Srbiji pri deobi turskog nasledja. Proglaša aneksije bio je smrtni udar ovim nadama. Neka vrsta samoubilackog raspoloženja obuhvatila je Beograd; rodoljubivo stanovništvo izislo je s trobojnicom na ulicu, gotovo da se goloruko uhvati u kostac s jednim hiljadugodisnjim carstvom cija se pesnica zloslutno nadnela nad njegovom buducnoscu. Ako je smrtna presuda pala, bolje je umreti casno nego u laganom mucenju. Dole Austrija, ziveo rat!

Proglaša aneksije bio je znak Milovanovicu za odlucnu i brzu akciju. Sva njegova troma energija, predanost uzivanjima i dobrocudna indolencija nestali su; u daljim dogadjajima javlja se jedan novi Milovanovic, istrajan i durasan, borben do drskosti, krut i elastican istovremeno. Pred njime su njegovi najbolji dani, on oseca da mu se zvezda penje vihorom, da ide u susret zivotnoj prilici koja se ne nudi dva puta. Stoga radi brzo i energično - na sam dan proglaša aneksije tekst njegovog protesta je zavrsen, proveden zurno kroz kolebljivi ministarski savet i poslat u svet. Treba zuriti zbog Evrope i zbog Srbije. Potrebno je utvrditi pravo Srbije da se zalozi za Bosnu i Hercegovinu, pravo koje joj na Berlinskom kongresu nije priznato. Treba odmah u korenu saseći svaku drugu politiku, protivnu kompenzacijama, koju bi mogla nametnuti zemlja potresena uzbudjenjem, gotova na ispadu, ne razmisljajući o posledicama. Milovanovic je resen da ne dozvoli da ga raspaljene strasti povuku. Ne savetujući se ni sa kim, on je sastavio protestnu notu u kojoj je jasno izneo svoj politički program. "Srbija ne može naci puna zadovoljenja sem ako se u pogledu Bosne i Hercegovine uspostavi u svemu stanje koje je stvorio Berlinski ugovor. Ne bude li to nikako moguce, Kraljevska vlada, apelujući na osecanje pravincnosti sila potpisnica Berlinskog ugovora, trazi da se Srbiji dosudi odgovarajuća naknada, te da bi se odrzala jemstva za njen nezavisan državni život i srpskom narodu uopste vratile pogodbe za njegov narodni opstanak bar u onoj meri u kojoj mu ih je Berlinski ugovor dao." Ovakav program, moglo se unapred znati, morao je naći na negodovanje srpske javnosti - on je trazio vracanje na jedan omrznuti i nesrecni ugovor koji je trideset godina davio Srbiju i zahtevao je naknade u jednoj nacionalnoj nesreci koja je bila nemerljiva. Milovanovic je znao da će se u Srbiji traziti izbacivanje Austro-Ugarske iz Bosne i Hercegovine, ali je bio duboko uveren "da je to prazan govor koji će ostati bez odjeka, koji niko neće uzimati u obzir". Svestan da je jedino uzdanje Rusija, on je zurio, odbacujući iskusenje da postane heroj jednog raspaljenog stanja, da sto pre stane na teren sporazuma u Karlsbadu i ruskom ministru spoljnih poslova ne dozvoli kolebanje.

Povodeći se samo za razumom, Milovanovic je pogresno ocenio stepen i snagu eksplozije narodnog gneva i ocajanja. Da bi mogao sprovesti svoju politiku, morao je imati cvrst položaj i podršku; protestnom notom Milovanovic je sve to izgubio. Cim je objavljen sadržaj note, protiv njega se digao talas ogorčenja. Demonstranti koji su pre toga pevali pod njegovim prozorima "ne boj nam se sivi zticu", bili su spremni da ga kamenuju. Predsednik skupštine morao je umirivati svet da još ima vremena da se isprave Milovanoviceve greške. Nikada njegova popularnost nije bila veća nego na dan proglaša aneksije, nikada nije dublje pala no posle objave protestne note.

Demonstracije protiv aneksije bile su neophodne ne samo kao izraz narodnog gneva, ciji se odjek cuo u celoj Evropi, vec i sto su omogucile vlasti da silama predstavi tezinu nastalog stanja i potrebu njihove hitne intervencije. Usredosredjen na probleme spoljne politike, Milovanovic je sve dogadjaje posmatrao kroz njenu prizmu. Njegova je zivotna greska omalovazavanje dogadjaja u zemlji. On je odmah po proglašenju aneksije sazvao novinare, medju njima i pesnika Jovana Ducica, i rekao im "Jauknite!" Istovremeno, sam je pripremio demonstracije protiv Austro-Ugarske. Ali, Milovanovic je vise tezio da u ocima evropskih kabinetova postane simbol pomirljivosti, nego predvodnik otpora u ogledalu narodne duse. On nije mogao ici ukorak sa opstim raspolozjenjem koje se sve vise zaostavalo; demonstracije su se ubrzo otrgle od njegovog uticaja i okrenule se protiv njega, napadajući ga za izdaju narodnih nacija.

S druge strane, Milovanovicev položaj u Velimirovicevoj vladi bio je tezak. Nastala kao rezultat stranackog radikalno-samostalskog sporazuma, Velimiroviceva vlada bila je prolazna kombinacija za rešenje određenih zadataka. U njoj nije bio zastupljen nijedan stranacki vodja, a stranacke vodje su u Srbiji vukle za sobom stranacku vojsku. Stoga je vlasti svakoga trenutka pretila opasnost da se nadje u sukobu sa strankama iz kojih je postala. Sve do osnivanja Novakovicovega kabinetova, februara 1909, Milovanovic se gorko zalio da je u vlasti potpuno otkriven: kod kralja nije nalazio dovoljno podrske, prestolonaslednik mu je smetao svojim neobuzdanim temperamentom, ministri su bili neodlucni. "Ja sam bio najsrecniji", zabeležio je on na jednom mestu, "kad su moje kolege iz ministarstva prosto-naprosto po pilatski prali ruke, pa me ostavili mojoj sudskejini." U takvim okolnostima vladu je predstavljao Milovanovic. Znajuci jedini od ministara određeno sta hoće, on se svuda javlja kao glavni pokretac - na ministarskim sednicama, u Skupštini. On je glavni govornik vlade, njen stvarni predsednik. To je učinilo da se svi napadi, umesto na vladu, okrenu protiv njega. Odbijajući ih, Milovanovic je pokazao zestoku boracku vestinu, narocito u Skupštini, ali je sve vise malaksavao i bivao sve usamljeniji.

Cin aneksije Bosne i Hercegovine manifestovalo se odmah u dvostrukom vidu: evropskom i srpskom. Sa evropskog gledista aneksija je znacila cepanje jednog medjunarodnog ugovora, zasnovanog na medjunarodnom pravu. To je ugrozilo osnove na kojima su pocivali odnosi modernih država, ali, posle prvog uzbudjenja, ogorčenje je postepeno splasnulo. Po Berlinskom ugovoru Austro-Ugarska je u Bosni i Hercegovini dobila ako ne pun suverenitet, ono njegov pretežniji deo. Ona je aneksijom prisvojila sebi taj ostatak koji se formalno još nalazio u turskim rukama. Priznajuci da je ostetila Tursku, Austro-Ugarska joj je vracala Sanyak. Evropskim kabinetima najpre je bilo vazno da se ne menja teritorijalni status Ijua; aneksijom nije bio ugrozen teritorijalni vec ugovorni status Ijua. U njegovom određivanju balkanske države nisu ucestvovali. Usled toga, kada je on vec narusen, protest nije bio u nadležnosti Srbije, vec sila potpisnica Berlinskog ugovora. Bucni protest Srbije po objavi aneksije zacudio je velike sile - na osnovu kojeg prava se ona mesa u ovaj spor?

U suprotstavljanju aneksiji, Milovanovic je posao od sasvim drugog gledista. Pripremajuci otpor, Milovanovic je zaključio da je aneksija povredila Srbiju u državnim interesima i narodnim pravima. Srpski državni interesi bili su ocigledno povredjeni; aneksija je znacila korak dalje u konacnom utvrđivanju Austro-Ugarske na Balkanu, zaokruživanju Srbije i prodiranju na jug. Porobljavanjem jednokrvne brace, koja su tezila oslobođenju i ujedinjenju sa Srbijom, povredjena su prava osnovana na nacelu narodnosti. S obzirom na ovu dvojnost ugrozenih interesa, Milovanovic je smatrao da njegov odgovor na učinjeno nasilje može biti dvojak: polazeci od nacela narodnog, srpskog i južnoslovenskog, i nacela državnog, Srbije kao nezavisne državne tvorevine. Polazeci od postavke da je Bosna srpska, Milovanovic je morao odlucno protestovati i odreci priznanje aneksije koja gazi nacelo narodnosti, cak i ako

taj protest ne bi bio priznat od kabinet velikih sila. To je bila nuzna posledica ukupnosti jednoga nacela koje se nije moglo podvajati, koje ostaje kao nacelo, bez obzira na to moze li se u datom trenutku, usled spoljnih uslova, primeniti. Naprotiv, polazeci od drzavnih interesa Srbije, bilo je od ogromne prakticne vanosti da se ostvarljivim dobicima povrati neophodna ravnoteza, potrebna za nezavisan opstanak drzave. Za Srbiju kao nezavisnu drzavu nije bilo svejedno hoce li se jednim zemljisnim pojasom spojiti sa Crnom Gorom i na taj nacin zaustaviti austrougarski pohod u Vardarsku dolinu. Sa toga gledista bila je od prvorazredne vaznosti prakticna dobit koja ce, u krajnjoj posledici, olaksati ostvarenje nacela narodnosti. S gledista drzavnih interesa trebalo je traziti naknadu stete koju je aneksija pricinila Srbiji.

Sukob ova dva shvatanja pojavio se na pocetku aneksije i, pored spoljasnje, doveo do teske unutrasnje krize. Pasic je zastupao jedno a Milovanovic drugo shvatanje.

Stav srpske javnosti, najveceg dela politicara i poslanika u Skupstini bio je kratak i jasan: Srbija ni po koju cenu ne sme priznati aneksiju Bosne i Hercegovine; ona je duzna, pozivajući se na nacelo narodnosti, da trazi autonomiju za Bosnu i Hercegovinu. Ako se autonomija ne moze dobiti, pitanje aneksije mora ostati otvoreno. Srbija mora biti spremna da ratuje za ove ciljeve. Umesto nekakvog hodnika duz Drine i diplomatiskog prenemaganja, treba odmah upasti u Sanyak, podeliti ga sa Crnom Gorom i staviti Evropu pred svrsen cin. Ako cemo ici na sud, ici cemo zajedno, Austrija, Bugarska i mi. Na tajnom skupstinskom sastanku, odmah po proglašenju aneksije, Pasic je kritikovao Milovanovicevu protestnu notu kao napustanje terena moralia i pravde. Milovanovic je dozvolio da ga povede Izvoljski i prihvatio je bez opiranja njegov prvi predlog. Umesto da podje od maksimuma, on je krenuo od minimuma, za kompenzacije ima uvek dovoljno vremena ako se izjalove drugi pokusaji. Pasic je trazio tajnu mobilizaciju i govorio o ratu. On nije verovao da bi se mogla dobiti autonomija za Bosnu i Hercegovinu, i to je otvoreno rekao na tajnoj skupstinskoj sednici, ali se pozivao na prestiz Srbije. "Trazeci autonomiju", rekao je on, "mi bismo zanavek osigurali sebi simpatije Bosne i Hercegovine." Na srem planu, Pasic se umesto Evropi, kao Milovanovic, okretao Turskoj. Evropa gleda u njoj vecu barijeru austrougarskom prodiranju na jug nego u nama. Stoga ce i drzanje Turske u aneksionoj krizi biti za nju merodavnije. Trazeci autonomiju Bosne pod turskim sizerenstvom, mi podsticemo otpor Porte umesto da ga uspavljujemo kompenzacijama. Kompenzacije znace priznanje aneksije i umanjuju simpatije prema nama u evropskom javnom mnenju. Ta politika ne moze povuci za sobom ruski narod. Ako budemo, konacno, prinudjeni na politiku kompenzacije, govorio je on, necemo ih traziti mi, nego cemo pustiti druge da to ucine u nase ime. Srbija treba da trazi sto vise i da ne kompromituje svoju oslobođilacku ulogu. Ukoliko bude primorana na povlacenje, ona ce ga sprovesti ne kao ispunjenje svojih zahteva, vec kao ustupak i zrtvu pred jacom silom.

Odsecniji od Pasica bio je Stojan Protic. On je politiku kompenzacija nazivao "sitnom politikom cenjanja". Umesto da se cenjka, srpska vlada mora istaci ukupan narodni program. On se ne moze, istina, ostvariti odjednom, ali to nije razlog da se cepa na delove. Kavur nije trazio koridor, vec je Austrijancima bacio parolu: napolje iz Italije!

Milovanovic se odupro ovoj snaznoj struji uz pomoc manjeg dela radikalni i gotovo cele Samostalne stranke. Teziste njegove politike lezalo je u isticanju drzavnih interesa Srbije. Narodna prava ne samo sto nisu bila priznata po medjunarodnom pravnom kodeksu vec su bila i sporna, s obzirom na postojanje Hrvata i muslimana u anektiranim pokrajinama. Milovanovicev glavni cilj u aneksionoj krizi je uskladjivanje interesa Srbije sa interesima velikih sila, povredjenih aneksijom. Izbegavajući tugaljiva i sporna pitanja, Milovanovic se pitao kakvom bi pravnom argumentacijom mogao zahtevati nezavisnost za dve pokrajine koje se nominalno nalaze pod sultanom, a koje je okupirala Austro-Ugarska na osnovu jednog

medjunarodnog ugovora. Takav zahtev on je smatrao ne samo jalovim vec i stetnim, jer nije mogao posluziti cak ni kao polazna tacka za pregovore. Milovanovic nije nosio u sebi onu apostolsku veru u ideju narodnosti da bi mu samo njen postojanje ulilo snagu da se za nju bori. On nije mogao verovati u nju neograniceno; svestan da se ona nije afirmisala i probila, Milovanovic je posumnjao u njenu snagu. U pojmu narodnosti Milovanovicu nisu bili dovoljni jezik, vera i obicaji; on je trazio aktivnu svest o pripadnosti jednoj narodnoj zajednici. Zalosni sukobi Srba i Hrvata, narocito na podrucju Bosne, stvorili su mu utisak kako je potrebno mnogo vremena da se stvori zajednicka svest, a jos vise da Evropa to prizna. Stoga je Milovanovic relativno lako zrtvovao sire uzem.

U Milovanicevoj politici ideja vodilja je utilitarizam. Srpski protest protiv aneksije mogao je biti ucinjen s trojakim ciljem: formalnim, bez mogucnosti ostvarenja, ratnim, radi izazivanja sukoba, i umerenim, sa izgledima da se trazeno dobije. Bez predomisljanja Milovanovic se odlucio za ovo poslednje. Njemu je bilo jasno da bosansko pitanje ne moze zatalasati Evropu. Ono se moglo istaci samo povezivanjem sa srpskim; ravnodusna prema sudbini Bosne, Evropa nije mogla biti ravnodusna prema ugrozavanju srpske nezavisnosti. Stoga je najpre potrebno povezati srpske interese sa evropskim; tek preko ovoga lanca bili bi povezani i interesi Bosne. Resavajuci svoje velike interese, sile ce resiti i nase male. Osnovna Milovaniceva teza u aneksionoj krizi je ova: u tezni da odsece Rusiju od Balkana, Berlinski kongres je dao Austro-Ugarskoj mandat da zakoraci na Poluostrvo; danas je prvi zadatak velikih sila da uzmu Balkan u zastitu ne od Rusije, vec od Dvojne monarhije. Ulogu evropskog strazara u tom novom rasporedu moze vrsiti samo Srbija, prva i neposredno ugrozena germanskom agresijom. Da bi Srbija bila sposobna za takvu ulogu, neophodne su joj teritorijalne kompenzacije koje ce je spojiti sa Crnom Gorom. Srpski interes postaje tako sastavni deo evropskog; Srbija na taj nacin dobija ulogu prethodnice toga opsteg interesa isticuci ne samo svoje uze, vec, odmah potom, i sire nacionalne interese. Novi položaj Srbije povukao bi i nove obaveze velikih sila: najpre, i to odmah, da omoguce Srbiji spajanje sa Crnom Gorom i izlaz na more; zatim, docnije, da Srbiju, kao branu Austro-Ugarskoj na istoku, stalno snaze tamo gde je najslabija -- na novostecenom zemljistu duz Drine -- bilo da ga sire u pravcu juga (Sanyaka, Kosova, Makedonije), bilo u pravcu severa (Bosne). Milovanicev cilj bio je jasno odredjen na samom pocetku krize: da osvoji pravo ucestvovanja u diplomatiskoj raspri polazeci od srpskih drzavnih interesa; da te interese unese u velike evropske kombinacije i da ih tako obrazlozi da postanu prihvatljivi kabinetima velikih sila. Milovanovic je bio duboko uveren da je svojom kompenzacijom politikom nasao kljuc kojim ce otvoriti evropska vrata.

U skladu sa ovakvom osnovnom zamisli, Milovanovic je uputio kabinetima sila program zahteva kao naknadu Srbiji za izvrsenu aneksiju Bosne i Hercegovine. Program je obuhvatio:

Prosirenje Srbije i Crne Gore preko bosansko-hercegovackog zemljista, oblasti Polimla i Huma, preko koga bi se sirokim pojasom povezale Srbija i Crna Gora, utvridle saobracajne veze i koncentrisale snage radi zajednicke odbrane. To bi onemogucilo polovnu austrougarsku okupaciju Sanyaka; Bosna i Hercegovina odsekle bi se od Turske, od gravitacije Carigradu i usmerile ka Srbiji; na Arbanase bi se iz Srbije omogucio jak pritisak koji bi ih odvojio od Beca i srpskom prestizu povratio onaj uticaj koji je postojao u srednjem veku, pre turske invazije.

Austro-Ugarska se mora potpuno odreci prava na Novopazarski Sanyak. Srbija i Crna Gora zadrzavaju moralnu hipoteku na Sanyak i uzece ga jednoga dana, bilo da ga otmu od Turske ili otkupe uz odstetu. Zasad Srbija trazi dozvolu za podizanje i eksplotaciju zeleznice preko Sanyaka, sa pravom prevoza vojske i ratne spreme.

Odredbe Berlinskog ugovora koje omogucuju austrougarski nadzor nad crnogorskom obalom moraju biti ukinute. Spic ce se dati Crnoj Gori kao neophodno obezbedjenje Barske luke.

Bosna i Hercegovina zadrzace u okviru Monarhije polozaj posebne jedinice sa sirom autonomijom i demokratskom ustavnoscu.

Jedan od glavnih razloga koji su uticali na Milovanovicu da prihvati politiku kompenzacija je resenost da se rat po svaku cenu izbegne. Prema nacelu narodnosti valjalo je traziti da se Austrijanci povuku iz Bosne. To se nije moglo postici bez rata. Zatalasana i ogorcena Srbija bila je gotova da se lati oruzja zbog Bosne i Hercegovine. Milovanovic se svom snagom odupro ovakvim shvatanjima. Samoubistvo nije dokaz energije i snage, vec bolesti i klonulosti, govorio je on na tajnim skupstinskim sednicama. Zdravi narodi, kao i zdravi ljudi, ne ubijaju se; kad ih nevolja snadje, oni se priberu, spasavaju sto se spasti moze i cekaju svoj trenutak. Udar koji je snasio Srbiju nije ni iznenadan, ni nepreboliv. "Srbija mora da se zivo sprema za rat, kada bude dosao trenutak", uzviknuo je on svojim protivnicima, "ali ona ne sme rat izazvati, ne sme biti prva koja ce ga otvoriti ili mu dati neposredna povoda, sem ako nemadne u yepu kakav dobar saveznicki ugovor, kao sto ga je imao Pijemont 1859. godine. Tako se radi kada se stvaraju carstva, oslobadjaju ili ujedinjuju narodi."

Milovanovic je bio protivnik rata iz mnogo razloga. On je sumnjao ne samo u materijalnu vec i moralnu spremu nase vojske. Nije se usudio da prihvati predlog za opstu mobilizaciju duboko verujuci da bi Austro-Ugarska imala mogucnosti da nas preduhitri i zauzme Beograd pre no sto bi trupe stigle na granicu. Vise od svega bojao se da nas laka pobeda Austrije ne ucini smesnim u ocima celoga sveta. Zauzevsi Beograd jednim iznenadnim prepadom, Austro-Ugarska bi otkupila aneksiju time sto bi njeno priznanje uslovila napustanjem zauzetog srpskog zemljista. Milovanovic se takodje odupro zahtevima da sa vojskom upadne u Sanyak, braneci se vojnim i politickim razlozima. Kada je aneksija proglašena, u Sanyaku su se jos uvek nalazili austrougarski garnizoni. Sukob sa njima bio bi neminovan. Braneci Sanyak od srpskih trupa, Bec bi ucinio uslugu Turskoj i na nas racun se izmirio sa njom. Austro-Ugarska je cinom aneksije dosla u tezak diplomatiski položaj. Teskoće je trebalo podsticati i Milovanovic je dobro pazio da kakvom neopreznoscu ne omoguci Becu da teziste bosanske krize prebac sa sebe na nas, da preko Srbije ne izidje iz mucnog položaja u koji ga je aneksija dovela.

Umosto rata Milovanovic je nastojao da krizu sto duze odrzi u punoj napetosti. Na taj nacin se sve jace isticalo srpsko pitanje i sve su se vise pogorsavali odnosi izmedju prijateljskih i protivnickih sila. U jazu izmedju njih Milovanovic je video jemstvo srpskoj buducnosti. Ova opasna politika zahtevala je veliku obazrivost, hladnokrvnost i vestinu. Jedan pogresan korak mogao je dovesti do katastrofe. Do koje mere zatezati odnose, u kome trenutku popustiti, kada izvrsiti zaokret -- sve se to osnivalo na proceni odnosa vrseenoj u spletu protivrecnih vesti i izvestaja, vojnih priprema, glasina koje su se sustizale i menjale iz sata u sat. U ovoj igri bilo je neophodno imati diplomatske inventivnosti i intuicije, osobine kojima je Milovanovic raspolagao u punoj meri. Njegov je glavni cilj ici ukorak sa Evropom, ne istrcavati se, ali i ne zaostajati. "Mi moramo cuvati nasu snagu za pravi, veliki sukob", zapisao je Milovanovic tih kriticnih dana, "a ne izloziti se lakomisleno i dopustiti da se ona satre u prvim carkama pre no sto dodju krupna i glavna resenja." U uspesnom sprovodjenju ove zamisli jeste najveca Milovanoviceva zasluga u aneksionoj krizi.

Zahtevanje teritorijalnih kompenzacija podrazumevalo je priznanje cina aneksije. Milovanovic se u tome pogledu nije kolebao; onoga trenutka kada mu je postalo jasno da se aneksija ne moze spreciti, on je u svojim kombinacijama racunao s njom kao sa svršenom cinjenicom. Priznanje aneksije Milovanovic je dvojio od odricanja srpskih zahteva prema

Bosni i Hercegovini; ono te zahteve nije moglo okrnjiti. Po Milovanovicevu shvatanju jedna iscupana izjava nije nista menjala sustinu stvari. Naprotiv, stvaranjem uslova za snazan razvitak Srbije ostvaruju se istovremeno neophodni uslovi za konacno oslobođenje Bosne i Hercegovine. U pravdanju svoje politike, Milovanovic je brkao dve stvari: priznavanje aneksije na pocetku krize i njeno priznavanje na kraju. Milovanoviceva zurna akcija stvorila je utisak da se on protiv aneksije nije dovoljno borio. Uplassen na pocetku, on je kapitulirao pre no sto je doslo do pravog sudara, trazeci da se spase ono sto se spasti moze. Njegov sistem kompenzacije bio je suvise suptilan i slozen da bi ga siroke narodne mase mogle odmah prihvati i povesti se za njima. Milovanovic je zaboravio da su velike istine mahom vrlo jednostavne; njihova politika kompenzacije nije mogla zameniti veru u pravo Bosne i Hercegovine na samoopredeljenje. Njihova politika je bila slozena diplomatska aktivnost koja je podsecala na komplikovane matematicke formule. Nasuprot njoj, daleko jednostavnije i razumljivije bilo je resenje koje su trazili Milovanovicevi protivnici: Austro-Ugarska je prekrsla jedan medjunarodni ugovor; velike sile, cuvari toga ugovora, duzne su je kazniti zbog toga, dajuci istovremeno zadovoljenje pravu narodnosti. Kompenzacije koje prepostavljaju priznanje aneksije jesu izdaja nacela narodnosti i znace kapitulaciju Srbije u predvodnickoj ulozi medju Juznim Slovenima. Uklapanje srpskih interesa u evropske, ravnoteza politickih faktora -- to je racunica koja nije mogla pleniti srca. Srbija je pozvana da digne zastavu otpora -- ne da se preko nje sporazumeva, vec da se pod njom bori.

Milovanovic je u toku aneksione krize licio na coveka koji razmislja i radi u svome kabinetu dok napolju, na ulici, besni oluja. Njegov stari nedostatak, koji mu umanjuje svojstva potpunog drzavnika da sestim culom oseti narodna strujanja, doveo ga je u raskorak sa javnoscu. "Ja nisam trazio pljeskanje srpske patriotske publike, nisam htio da na racun srpskog patriotizma berem sebi popularnost", zapisao je Milovanovic na jednom mestu. Ova aristokratska krutost ugrozila je osnov njegove politike. Dok se on trudio da dokaze Evropi ozbiljnost i neophodnost kompenzacije, one su u Srbiji ismevane i nipoštovane. Milovanovica je uzbudjivalo cesto neodgovorno ponasanje nasih politicara, koji su rasipali izjave ne vodeci racuna o svom odgovornom položaju. Jos vise ga je lutilo to sto nisu hteli uvideti da on, ministar spoljnih poslova, ne moze slicno da istupa. Milovanovic je, uopste, kao intelektualac imao averziju prema jakim izrazima, "fanfaronadama" kako ih je nazivao. Naviknut na odmeren diplomatski recnik, on ga je htio presaditi u jednu temperamentnu, impulzivnu sredinu koja se nalazila pod uticajem trenutnih impresija. Udar izazvan aneksijom stvorio je u Srbiji vrzino kolo u kome su se preplitali nemoc, razocaranje i vitalna snaga narodne mladosti. Trazila se borba naivot i smrt sa Austro-Ugarskom, osudjivalo se neodlucno drzanje Rusije, napadale zapadne sile sto nas energicnije ne uzmu u odbranu. Milovanovic je ovakve napade smatrao bescilnjim i osudjivao politiku grandomanije koja je Srbiju dovela u jednovremeni sukob ne samo sa dve velike sile u njenom neposrednom susedstvu vec i sa malim balkanskim drzavama. On je napadao shvatanja da mi mozemo izmeniti politicku kartu Evrope: da Tursku okrenemo protiv Bugarske, Rusiju protiv Austrije. Ovakvu politiku nazivao je "larmayijskom". Medjutim, Milovanovic je uskoro zapao u dilemu iz koje se nije mogao izvuci: njegova umerenost drazila je Srbiju, njegova ratobornost izazivala proteste velikih sila. Izmedju ova dva pola lomio se on tokom cele krize.

Zureci s protestnom notom na dan proglosa aneksije, Milovanovic je upotrebio rec "kompenzacije", izraz lose izabran, brzopleto upotrebljen i zlonamerno tumacen. Taj izraz shvacen je kao da Srbija trguje Bosnom, da se pogadja na racun njene sudsbine. Da je upotrebio rec "obezbedjenje", "osiguranje", ili "jemstvo", utisak ne bi bio tako porazan. Svestan svoje inteligencije i sposobnosti, uz to gospodsko dete sa izvesnim nasledjenim aristokratskim osobinama, izraziti diplomata, Milovanovic nije za ozbiljno primao misljenje ulice, tumaceci njene uzylike kao prolazne manifestacije afekta. "Parlamentarizam i

demokratija", zapisao je on po zavrsetku krize, "nisu u pogledu medjunarodne politike nista izmenili u stanju koje je bilo za Ludovika XIV. Ne nameće li to zaključak da je parlamentarizam nepodoban za spoljsnu politiku, te da se stoga ona još vidi i da će se i ubuduce još morati voditi *kabinetski*, iz dvorova i pod neposrednim i presudnim uticajem vladalaca ili njihovih poverenika, ministara." Nije potrebno naglasiti koliko je ovo misljenje bilo pogresno: da je imao srecu da pozivi još koju godinu, Milovanovic bi sagledao razvaline tri carstva koja su se rukovodila ovakvim nacelima.

Koliko je malo paznje obracao na viku demonstranata, toliko se zesci branio u Skupstini. U skupstinskim debatama on je potvrdio reputaciju sjajnog i okretnog govornika. Milovanovic je zavaravao poslanike i isticao autonomiju Bosne i Hercegovine kao takticki manevr da bi olakšao prihvatanje kompenzacije. On je autonomiju potezao da, za svaki slučaj, ostavi pitanje otvorenim, da sacuva koliko-toliko nacelno stanoviste i pokaze da su kompenzacije nas minimalni program. Posto je sada nemoguce isterati Austriju iz Bosne, govorio je Skupstini Milovanovic, potrebno je onemoguciti joj dalje prodiranje na jug. Autonomija Bosne je *velika, potpuna barijera*, dovršenje zastitnog sistema kome teze balkanske drzave zatvarajući velikim evropskim silama pristup na balkansko tlo. Sistem kompenzacije je *mala barijera*, koja privremeno ima istu ulogu. Autonomija i kompenzacije su izraz iste misli, iste potrebe: prva vise, druga manje. Posto se ne može dobiti vise, moramo se zadovoljiti manjim.

Ovakva argumentacija je sjajan primer vestine Milovanoviceva umovanja. Da bi suzbio i oborio kritiku, on je oba gledista, svoje i protivnicko, svodio na zajednicki sadrzatelj. Ovakvo umovanje, mada vrlo ubedljivo, samo je spekulacija recima. Kao što se u matematici dva raznoimeni broja ne mogu svesti pod jedan, tako se ni autonomija Bosne i Hercegovine nije mogla vezati za kompenzacije. Jedno se temeljilo na ideji narodnosti, pa tek onda, u sporednom vidu, na sredstvu političke odbrane; drugo je bilo jedino i isključivo izraz državno-politичke nuznosti.

Stalne carke i napadi zamarali su Milovanovica, a narocito strah da ti napadi ne stvore povod Austriji za agresiju. Posebno ga je kosnula borba s Pasicem i svojom strankom. Pasic je napade vodio smisljeno, prebacujući njihovo teziste iz Skupstine u javnost, gde je bilo teze braniti se. On nije istupao licno, vec je pustao svoje prijatelje da govore u njegovo ime. Pasic je u nacionalnim pitanjima odbacivao svaki kompromis, i osecajući opste raspolozenje, pustao da ga ono nosi. U ovakvim prilikama on se nije odvajao od opste struje. U aneksionoj krizi Pasic je ispoljio drzanje radikalnije na recima no u delima. Nemajuci formalne odgovornosti, van vlade, on je mogao reci vise no sto je mislio, bez bojazni od posledica. Njegov stav je uticao ne samo na Milovanovica, koga je prinudio da se vise i duze opire, vec i na Rusiju i Austro-Ugarsku, kao stalna pretnja prevage radikalne, ratne struje u Srbiji.

Razliciti pogledi Pasica i Milovanovica o pitanju buducnosti Austro-Ugarske dosli su u aneksionoj krizi do punog izrazaja. Kao izraziti predstavnik racionalizma i utilitarizma u politici, Milovanovic je odbacivao sve prepostavke koje su racunale na skori slom Dvojne monarhije. Jako impresioniran odlucnoscu ispoljenom proglašenjem aneksije, Milovanovic je u tome cinu video dokaz snage Dvojne monarhije. Konzervativac u osnovi, Milovanovic se nije lako prilagodjavao krupnim i revolucionarnim prepostavkama. Dok je Milovanovic video samo one kombinacije koje su bile u okvirima cistog razuma, Pasic je isao dalje, zakljuccima koji se nisu osnivali na logicnim premisama, vec poticali iz unutrasnjeg uverenja. Dok se Milovanovic kretao u oblastima teoretskog razmisljanja, Pasic je osluskivao narodna strujanja. On nije delio Milovanovicevo uverenje da je slom Habsburške monarhije

jos u nedostiznim daljinama. Pod datim stvarnim prepostavkama i opipljivim cinjenicama, Milovanoviceva kompenzaciona politika bila je jedino realna. Pasiceva politika tvrdoglavog

zrtvovanja bila je politika igranja na daleku i opasnu kartu -- na raspad Dvojne monarhije. Njegova misao bila je, medjutim, ujedno misao vodilja celokupnog Srpstva. Milovanovic i Pasic udarali su u razlicite zice: jedan u one koje je imao pred sobom u tome trenutku, drugi u one koje je nazirao u magli buducnosti.

I Milovanoviceva i Pasiceva prakticna politika u aneksionoj krizi mogla se kritikovati. Zbog srpskih drzavnih interesa, Milovanovic je kompromitovao ideju narodnosti. Medjutim, cak i u tako suzenom obliku politika kompenzacije nije mogla uspeti. Resavajuci se na aneksiju, vladajuca klika u Becu tezila je podizanju svog autoriteta u jednoj vec rasklimanoj drzavi. Taj razlog nije dopustao ustupke Srbiji jer bi oni ponistili utisak stvoren aneksijom.

Milovanovicevo insistiranje na nacelu trenutnih koristi nije moglo dati rezultat; s gledista krajnjeg ishoda, koji je bio negativan, isto tako se mogla traziti i autonomija Bosne i Hercegovine. S druge strane, nesumnjivo su njegovi zahtevi, izneti u skromnom i prikladnom obliku, omogucili Evropi da lakse prihvati srpski program i ucinili da se nabusitost i arogancija Beca pokazu jos ocevidnije. Milovanovicevi skromni zahtevi spasli su mir, tako potreban Srbiji.

Pasicev program autonomije Bosne i Hercegovine, mada neostvarljiv u tadasnjim prilikama, davao je Srbiji oreol Pijemonta Juznih Slovena. Njegovo je geslo: ako vec nista ne mozemo dobiti, necemo praviti kompromis. Pitanje aneksije mora ostati otvorena rana. Medjutim, Pasicev program ima takodje svoje nalicje. On je zahtevao autonomiju Bosne i Hercegovine pod sizerenstvom Porte, u nameri da tako dobije podrsku Turske. U medjuvremenu, Porta je pregovarala sa Beocom i konacno mu prodala svoja prava. Dok smo mi bili spremni da pocnemo s Habsburškim carstvom rat radi turske nominalne vlasti u Bosni, turski sizeren je svoja prava prodavao otimacu za canak sociva. Kao sto Austro-Ugarska, zbog svoga prestiza, nije mogla dati naknade Srbiji, jos manje je mogla dopustiti da pitanje stvorenog aneksijom ostane otvoreno. Aneksija se morala priznati po cenu rata. Stavise, pitanje je da li bi nepriznavanje aneksije bilo povoljno za Srbiju. Aneksija je, pored stete, donela i jednu korist - austrougarsko napustanje Sanyaka. To je bilo od ogromne vaznosti za dalji razvoj dogadjaja na Balkanu. Pod pretpostavkom da aneksija nije bila priznata, Austrija je mogla ponistiti svoju odluku da se povuce iz Sanyaka, sto bi umesto jedne, donelo dve nesrece.

Pasicev zahtev da se Sanyak posedne vojskom i njegova ratobornost uopste bili su samo izjave. Pasic je o ratu mnogo govorio, sto inace nije bio njegov obicaj. Na tajnoj skupstinskoj sednici on je otvoreno rekao da ne smatra da bi rat bio samoubistvo za Srbiju. Medjutim, ova ratobornost bila je stvar politicke taktike. Svoje stvarno glediste na rat on je izneo u jednom pismu - memorandumu koje je uputio Milovanovicu pocetkom januara 1909. godine. "Za nas je sve jasno da se evropske sile boje rata", pisao je Pasic. "Iz toga straha one su prihvatile ulogu stisavanja, umirenja i davanja saveta na sve strane, da niko ne preduzme takve korake koji bi mogli dovesti do sukoba..." Ali, po Pasicevom misljenju, Srbija ne sme ciniti nista sto bi situaciju smirivalo; naprotiv, cilj srpske politike mora biti da tu situaciju sto vise raspali, jer je to jedini nacin da se Evropa jace zauzme za nasu stvar. "Posto je evropskim velikim silama glavna briga da se odrzi mir na Balkanu, to ce oni (!) obratiti svu svoju paznju na ona pitanja koja mogu izazvati rat i gledace koliko mogu da ta pitanja rese", pisao je Pasic. "Nase ratoborno raspolozanje ne treba da popusti", zavrsio je on svoje pismo, "ali da se strogo cuvamo svakog izazivanja... Mi treba da se drzimo kurazno i da popustamo samo tamo, gde se uverimo da ne mozemo biti potpomognuti od strane nasih prijatelja." U stvari, Pasiceva ratobornost imala je dve ostrice - jednu prema Milovanovicu, u koga je sumnjao da je suvise popustljiv, drugu prema velikim silama koje je htelo uceniti ratnom opasnoscu. Stoga on u opoziciji Milovanovicu nije isao do kraja; da je bio odlukan, mogao ga je oboriti snagom. Radikalne stranke koju je imao uza se. Umesto toga, Pasic je vodio opoziciju napola,

очекujuci dalji razvoj dogadjaja. To mu je omogucilo sticanje popularnosti i lisavalo ga obaveze da povlaci posledice. Dovoljno oprezan u politici, Pasic se nije mogao zavaravati izgledima koje bi imala Srbija u jednom ratu u kome bi bila napustena od svih.

Milovanoviceva akcija u oktobru i novembru snazno je usmerena u dva pravca: da pridobije Zapadnu Evropu i Rusiju za srpsku stvar i da sa Crnom Gorom i Turskom sporazumno uspostavi zajednicku odbranu. Prema zadacima podeljene su i uloge: Pasic je poslat u Rusiju, Stojan Novakovic u Carigrad, Milovanovic je krenuo na zapad.

Cilj koji je sebi postavio Milovanovic nije bio toliko iznosenje srpskog programa u prestonicama zapadne Evrope, koliko pokretanje interesovanja za srpsku stvar uopste kod vlada i javnog mnenja velikih sila. Za ovaj posao nije se mogao naci pogodniji covek od Milovanovica. Stesnjen kod kuce, u maloj i uskoj beogradskoj sredini toga doba, on je dolazio do punog izrazaja i disao punim plucima tek u inostranstvu, u bucnim i velikim gradovima gde se vodila visoka politika evropskog znacaja. Polazeci od razlicitih stavova i raspolozanja velikih sila, Milovanovic je podesio drzanje svoje i srpskih delegata: kod Rusije je apelovao na narodnost i slovensku solidarnost; kod Porte na ugrozenost vere i turske narodnosti u Bosni; kod Francuske, Engleske i Italije evropeizirajuci srpsko pitanje kao neophodnu branu germanskog prodiranju na Istok. U svom ambijentu, Milovanovic je razvio punu meru diplomatiskih sposobnosti osvetljavajuci balkanski problem, isticuci siri ili uzi cilj, sve to dovodeci u vezu i sklad sa interesima i zeljama na koje je nailazio. On se u punoj meri koristio starim vezama sa evropskom stampom. Nijedan nas drzavnik dotada nije dao vise izjava, bombardujući svakodnevno redakcije i novinske agencije. Na svom putu Milovanovic se video sa svim poznatim drzavnicima Zapada. Za nesto manje od mesec dana obavio je ogroman posao, stalno u pokretu i dodiru sa svakim koji bi njegovo misljenje zatrazio.

Od Falijera, Klemansoa, Pisona, do Avasove agencije i *Tana*, od Greja i Hardinga do Rojterove agencije i *Tajmsa*, od Djolitija i Titonija do *Djornele d'Italija*, Milovanovic siri srpsku ideju po Evropi kao apostol i bori se za nju do poslednjeg daha. Njegov pohod osvajanja Evrope nesumnjivo je doprineo srpskoj stvari isto onoliko koliko erupcija ocajanja koju je za sobom ostavio u Beogradu. Tek posle njegovog puta u evropskim kabinetima je jasno sagledana veza srpskog sa bosanskim pitanjem. Srpsko pitanje konacno je stavljeno na dnevni red evropske politike, na kome ce se odrzati sve do 1918. godine.

Polazeci na put, Milovanovic je na prvom koraku naisao na prepreku koja umalo nije srusila celokupnu brizljivo gradjenu zgradu njegove politike. U Berlinu se sreo sa razocaranim, obeshrabrenim Izvoljskim, gotovim da napusti srpske zahteve. Milovanoviceva karijera visila je toga trenutka o koncu - on je kompenzacioni program usvojio pretezno usled ruske saglasnosti i podrske. Napadnut sa svih strana sto se nacelno saglasio sa aneksijom, ukljesten izmedju Erentala i sopstvene vlade, Izvoljski je bio gotov da zaboravi dogovor u Karlsbadu. Milovanovica je ovo najpre zaprepastilo, a onda nagnalo na zucan otpor. On je zapretio narodnom revolucionu u Srbiji. Pred njegovim pritiskom Izvoljski je popustio i vratio se srpskom kompenzacionom programu, uslovjavajuci ga podrskom Francuske i Engleske. Milovanovic je odahnuo; stigao je u poslednjem trenutku da Izvoljskog odvrati od bekstva; prva neposredna opasnost bila je prebrodjena. Trebalо je sada pridobiti Pariz i London.

Prva reakcija protiv aneksije u Francuskoj uskoro je ublazena. Francuska je htela mir. U Parizu je sva paznja bila usmerena Nemackoj; Austro-Ugarska je u tome sistemu igrala drugostepenu ulogu, stavise, pomisljalo se na njeno izvlacenje ispod nemackog uticaja. U takvoj situaciji Milovanovic nije mogao mnogo uciniti sem da od Pariza iscupa obecanje da ce podrzati Rusiju i da nece uticati na nju da napusti nase zahteve.

U Engleskoj je za Srbiju duvao mnogo povoljniji veter. Za engleske pojmove yentlmena, Erental je postupio kao razbojnik; kada bi obican Englez tako igrao karata, bio bi iskljucen iz svoga kluba. Becu i Erentalu prebacivana su cetiri prestupa: nacela, presedana, trenutka i nacina. Edvard VII osecao se licno obmanut. O Srbiji, medjutim, nije se u Engleskoj vodilo mnogo racuna. Jadransko pitanje nije interesovalo englesku vladu i srpski protest je izazvao iznenadjenje - Forin Ofis nije shvatao u cemu su povredjena nasa prava.

Milovanovic je sa Engleskom postupao oprezno, iznoseci nase zelje uzdrzljivo. On je cekao da Izvoljski probije led - rusko-engleski savez nalazio se u medenom mesecu. Tek kada Izvoljski nije uspeo, Milovanovic je krenuo u napad. On je osecao da ce uloga Engleske u aneksionoj krizi biti odlucujuca i da ce se tu resiti problem. Zar nije slicno stupio Kavur ujedinjujuci Italiju?

Resen da po svaku cenu razbije engleske sumnje, Milovanovic je Greju izneo, bez dvoumljenja, ceo kompleks srpskih problema, od potrebe sporazuma sa Bugarskom, tezne sa Sanyakom, do jadranske zeleznice i sistema kompenzacionih zahteva. Sve to izlozio je tako sazeto i jasno, sa isticanjem evropskog znacaja srpskog pitanja, da se cini kao da je tek u Londonu Milovanovic dosao do konacne i kristalno ciste formulacije svojih pogleda. Njegove postavke ucinile su snazan utisak na engleske drzavnike. Grej je otvoreno izjavio da je sistem "male barijere" na bosanskoj granici izvanredan i da pod tim skromnim oblikom prikriva stvari od nedogledne vaznosti za buducnost citavog Balkanskog poluostrva. Stvar je, medjutim, svise lepa da bi mogla uspeti. Pa ipak, vredi boriti se za nju. Engleski ministar obecao je da ce podrzati teritorijalne naknade sve dok ih Rusija, kao najvise zainteresovana, bude podrzavala. Ohrabren ovih uspehom, Milovanovic je pokusao da izdejstvuje demonstraciju engleske flote u Jadranskom moru, ali je naisao na odbijanje.

U docnjim secanjima na ove dane, Milovanovic se posebno ponosio uspehom u Engleskoj. Ozivljeni interes Engleske bio je za Srbiju od neocenjive koristi. Godina 1908. prekretnica je u englesko-srpskim odnosima. Uvidjajuci konacno da je Austro-Ugarska nemacko orudje, Engleska je preko Beca tukla Berlin. U toj borbi ona je prihvatala saveznistvo malene ali zilave Srbije. Milovanovic je bio katalizator koji je ove obostrane interese spojio, svojom vestinom da ih uskladi i medjusobno saobrazi.

Iz Londona, Milovanovic je otisao u Rim, gde je proziveo svoje najsrecnije godine. U Italiji je njegov zadatak lak; on poznaje sve ljude i italijansku politiku do tancina. Hipnotisana strahom od Austro-Ugarske, Italija se grcila u nemocnom besu. Revolt je bio tako snazan da austrougarska ambasada nije smela istaci drzavnu zastavu na dan careva rođendana, ali strah je zvanicnim krugovima nametnuo uzdrzljivost. Svi su naklonjeni srpskim zahtevima, ali svi sumnjuju u njihovo ostvarenje. Lepe reci koje je Milovanovic dobio bile su uteha u odsustvu stvarnih obaveza.

Sa puta se Milovanovic vratio kao umereni optimista. Svestan da je ucinio sve sto je mogao, on je vec znao da je postignut glavni cilj - srpsko pitanje usadjeno je na plodnom zemljistu. Prema tom osnovnom cilju teritorijalne naknade imale su drugostepeni znacaj. Milovanovic nije isao po Evropi da se cenzka ili, kako ga je napadala protivnicka stampa, da "prosjaci" naknade Srbiji. On je sebi stavio u zadatku da zagreje kabinete Zapada za Srbiju, i u tome je nesumnjivo uspeo. Plodovi ove politike nisu mogli sazreti odmah, ali su bili jemstvo za buducnost. Trenutni rezultati Milovanoviceva puta, ostvarenje srpskih kompenzacionih zahteva, bili su pod velikim znakom pitanja. Bilans njegova puta imao je dve slabe tacke. Srpski zahtevi zavisili su u prvom redu od otporne snage i izdrzljivosti Rusije. Milovanovic je uspeo da ohrabri Izvoljskog obecavajuci mu podrsku Francuske i Engleske. Obratno, ove dve sile uslovjavale su svoje drzanje ponasanjem Rusije. Zgrada koju je Milovanovic podigao

bila je nesigurna; liseni snaznog, sredisnog stozera, njeni delovi odrzavali su medjusobnu ravnotezu. Opasnost za srpske zahteve bila je u zamoru Evrope; napetost nije mogla stalno ostati na vrhuncu. Duzina krize i njena zategnutost morali su dovesti do popustanja.

Milovanovic je polagao najvise nade u Rusiju - bilo je tako logicno da jedino ispunjenje srpskih zahteva moze ruski poraz pretvoriti u pobedu. Njegova nada nije bila opravdana. Rusija nije smela u rat i to su njene vodje javno govorile; nasuprot mlakom zauzimanju sila Trojnog sporazuma ciji su clanovi prebacivali odgovornost jedni na druge, sile centralne Evrope nastupile su brutalno, spremne na sve.

Saljuci Pasica u Petrograd, Milovanovic je zeleo da se radikalski vodja licno uveri da je nemogucno voditi bilo koju drugu politiku sem politike kompenzacionih zahteva. Na taj nacin mislio je da mu izbije iz ruku glavno oruzje i dovede ga na svoju liniju. Ukoliko bi Pasic i posle toga nastavio da zastupa krajnje glediste, dosao bi u raskorak sa Rusijom i njenom politikom. Milovanovic je, ipak, na celo srpske delegacije stavio prestolonaslednika, smisljavajući lukavo da za slucaj iznenadnog uspeha zaslugu pripise vodji misije, a obratno, za slucaj neuspeha, odgovornost da prebaci na Pasica. Milovanovic je bio veoma zadovoljan ovim malim lukavstvom koje je pripremio svome rivalu, ali se prevario. U stvarima politicke taktike Pasic je bio bolji igrac. On se izmigoljio iz zamke radeci u Rusiji ne samo s vladom vec sa slovenofilskim krugovima. Zauzimajuci se kod Izvoljskog za kompenzacije, Pasic je vrsio duznost zvanicnog delegata s primljenim uputstvima. S druge strane, nastavio je da suruje s kadetima, slovenofilima i nezadovoljnicima vladinom politikom u Rusiji kao privatna politicka licnost. Aneksija je u Rusiji izazvala veliko uzbudjenje i nezadovoljstvo politikom vlade. Te su okolnosti koristile stranke burzoaske levice da obore kabinet, iako su nacelno bile protivne aktivnoj spoljnoj politici. Sva ova strujanja koristio je Pasic da siri svoj integralni program. On je svoje ideje nastavio da propoveda i po dolasku u Beograd; dilema u koju ga je hteo zatvoriti Milovanovic - ili kompenzacije ili sukob sa Rusijom - izjalovila se. Umesto nje Pasic je Milovanovicu naturo svoju: ili srpski narodni program ili raskid sa ruskom i slovenskom javnoscu i solidarnoscu.

Za politiku Srbije u aneksionoj krizi bilo je veoma vazno drzanje Turske. U interesu Srbije bilo je sto jace zatezanje austro-turskih odnosa. Portu je, medjutim, vise pogodio proglaš bugarske nezavisnosti, kao pobuna malog vazala, nego aneksija Bosne i Hercegovine, koju je izvrsila jedna velika sila. Stari Camil-pasa svakako ne bi podigao veliku larmu da se nisu umesali mladoturci iz Soluna. Bojkot austrougarske robe, koji je potom usledio, skrenuo je poglede svih sila na Tursku. U srpsko-turskim pregovorima, koji su otvoreni po proglašu aneksije, odmah su se ispoljila dva suprotna interesa: Turska je trazila pomoc protiv Bugarske, Srbija protiv Austrije. Milovanovic je od pocetka sumnjao u mogucnost sporazuma s Portom; on je vise pregovarao da bi pritisnuo Austriju i privukao Englesku. Milovanovic je znao da se Turska ne moze pridobiti u Carigradu vec u Londonu, preko velikih sila. Za tu saradnju najpre je trebalo zagrejati ili Englesku ili Rusiju. U Engleskoj mu je otvoreno receno da ne racuna na Tursku jer ce se ona sporazumeti sa Austro-Ugarskom cim obezbedi novcanu odstetu. Po povratku s puta, Milovanovic je zatekao razgovore u toku, ali, cim je pregledao prepisku, video je da Turci ne zele sporazum. Da bi diskusiju skratio, Milovanovic je prihvatio Portine predloge i na taj nacin prinudio Turke na priznanje da nece ugovor. Novakoviceva misija je dokrajcena. Milovanovic je turske predloge uperene protiv Bugarske dostavio Rusiji i prijateljskim vladama, ubirajuci lovorike borca za balkanski sporazum. To isto, samo prema Becu, cinila je Porta sa srpskim predlozima. Diplomatija obeju strana izvlacila je sto vecu korist iz pregovora, unovcavajuci ih u korist svojih posebnih ciljeva.

Sa Crnom Gorom pregovori su odmah urodili plodom. Razdor dveju bratskih drzava posle "bombaske afere" bio je ne samo tezak po svojim moralnim posledicama vec i politicki stetan

do krajnjih granica. Proglas aneksije delovao je kao električni udar na obe strane i izmorio ih. Inicijativu za pomirenje je uzeo Milovanović, svestan da će "kosovska kletva", kako je govorio kralju, pasti na onoga koji to jedinstvo pokvari. Na tome pitanju bio je gotov dati ostavku. Srpski poslanik vracen je na Cetinje, a odmah potom poslat je predlog saveza koji je obuhvatao zajednicku podelu Sanyaka. Savez je uskoro potpisana u Beogradu. Međutim, mada formalno u redu, odnosi srpske i crnogorske vlade ostali su ispunjeni nepoverenjem. Milovanović je nameravao da iz Rima ode na Cetinje, ali se tome usprotivio kralj Petar, bojeci se da to ne stvori utisak kako Milovanović ide na referat pre crnogorskog knezu nego njemu. S druge strane, knez Nikola je bio neiskren prema Srbiji. On je rado prepustio inicijativu Srbiji, ne da bi joj priznao prvenstvo, već sto je znao da Srbija, najviše ugrozena, ima i najmanju slobodu akcije.

Milovanoviceva kompenzaciona politika temeljila se na ideji održavanja jedne medjunarodne konferencije na kojoj bi se raspravila sva pitanja otvorena aneksijom. Berlinski ugovor bio je kolektivno delo sila; njegovo cepljanje moralno je dobiti kolektivnu sankciju. Milovanović je odmah shvatio od kakvog je znacaja za Srbiju javno pretresanje srpskog pitanja u medjunarodnom forumu. Zar nije tako na Pariskom kongresu dobijena bitka za italijansko ujedinjenje?

Pitanje o sazivu medjunarodne konferencije zapleo se već na samom pocetku. Erental je odlucno odbio da dodje na bilo kakav sastanak na kome bi se govorilo o aneksiji. Grej je trazio da se prethodno tacno odredi program razgovora kako posle ne bi bilo neprijatnih iznenadjenja. Izvoljski je, po dogovoru s Milovanovicem, uneo srpske zahteve u program dnevног reda, ali se francuska vlada uplasila da oni ne odgurnu Bec, iza koga je stajao Berlin. Od "teritorijalnih kompenzacija" Srbiji preslo se na "prednosti", a onda na "ekonomski prednosti" koje za Srbiju nisu mogle imati znacaj ozbiljnih naknada. Austro-turski pregovori, privredni kraju, znacili su prvi poraz ideje konferencije. Glavni ostecenik, Turska, otpala je, zadovoljivši se novcanom naknadom. Nepopustljivo austrijsko drzanje potpuno je sahranilo konferenciju. Posto se gora tresla duže vreme, nije se rodio cak ni mis.

U svemu tome Milovanović nije mogao nista uciniti sem da kao svedok prisustvuje gasenju zamisli koja je trebalo da njega i Srbiju jednim talasom izbací u vrh evropskog zbivanja i srediste evropske diplomatiјe. Neuspех u sazivanju konferencije svakako je najveći udar Milovanovicevoj državnickoj i diplomatskoj karijeri; njenom propascu izmaklo mu je ono sto se obicno naziva "zivotnom prilikom". Milovanoviću nije bilo sudjeno da se uspinje do kraja; kod njega stalno ima neceg nedovršenog. U aneksionoj krizi njegova zamisao da iznese srpsko pitanje pred Evropu nije dobila konacan oblik; cetiri godine docnije smrt ga je omela da ugleda plodove saveza sa Bugarskom, koji je bio njegovo delo.

Milovanoviceva akcija tokom aneksione krize prosla je kroz tri razdoblja. Prvo je pocelo protestnom notom, sa tezistom u kompenzacijama Srbiji. Drugo je otvoreno Milovanovicevim govorom u Skupštini, krajem decembra 1908. godine. Kompenzacioni zahtevi gurnuti su u pozadinu i srpski narodni program istaknut je u prvi plan. Konacno, treće i završno razdoblje pocelo je predajom odluke u aneksionoj krizi velikim silama, uz prethodno odricanje od svih naknada. To je period diplomatske gerile sracunate da aneksija ostane bez potvrde. Sva tri razdoblja razlikuju se u odnosu na cilj: u prvom, akcija je sracunata na sadasnjost, u drugom, na buducnost, treca je bila povlacenje. U pocetku, Milovanović je pokusao da preko kompenzacija olakša uključivanje srpskog programa u evropski time sto ga je skrivao iza evropskog. Kada ova politika nije uspela, i posto su zapadne sile nacelno pridobijene za Srbiju, Milovanović je ostavio evropski i istakao srpski narodni program. Evropski program postao je samo dopuna i potpora srpskog pitanja. Konacno, posle ponovnog neuspeha,

Milovanovic je bio prisiljen da srpski program sasvim napusti i, predajuci se silama, istakne samo evropski, zaklanjajuci se iza njega.

Stanje austro-srpskih odnosa novembra i decembra 1908. godine bilo je sve zategnutije. Pritisak na Srbiju rastao je iz dana u dan, stampa u Becu i Pesti prospala je pretnje, zabranjen je provoz srpskih porubina iz inostranstva preko austrougarske teritorije - od pusaka i municije do elektricnog zidnog casovnika za beogradsku zeleznicku stanicu. Gore od toga, pocelo je prikupljanje vojnih snaga na srpskoj granici. Dok je Srbija, po savetu sila, uklonila svoje snage sa granice, Austro-Ugarska ih je zurno dovlacila. Diplomatska situacija nije se poboljsala. Izvoljski je odrzao u Dumi govor koji je po umerenosti pokazivao da zeli izbaci sukob. Erental je, ne pitajuci nikoga, objavio prepisku vodjenu s Petrogradom o sazivu konferencije u kojoj se nagovestavalо postojanje ruske note od jula 1908. i kompromitovala ruska diplomatiјa.

Izgledi za ostvarenje srpskih kompenzacionih zahteva naglo su se pogorsali polovinom decembra. Iz Petrograda je u Beograd stigla poruka da treba slobodno formulisati srpske zahteve u njihovom punom obimu i sirini. Ona je kod vecine u Srbiji izazvala radost: zar to nije bio znak da se ponavlja 1877. godina? Milovanovic je njen znacaj shvatio drukcije, kao lekarski savet bolesniku koji se nema vise cemu nadati; zasto bi drzao dijetu dalje, kada je smrt neizbezna!

Ruska poruka ozivila je napade na Milovanovica. Na njega se pocelo gledati kao na coveka koga su dogadjaji opovrgli. Ako je ranije izgubio podrsku svoje stranke, ostala mu je Rusija; sada je gubio i nju. Stojan Protic, vatreni govornik i jedan od najjacih parlamentaraca koga je imala Srbija, trazio je, u ime skupstinske vecine, da se napusti politika cenjkanja i na videlo celom svetu iznese srpski narodni program. "Sitna je politika", govorio je Protic na tajnim skupstinskim sastancima, "traziti ono sto moze da se dobije, treba traziti ono na sta se ima pravo." Srbija nije spremna, kao Milovanovic, da prizna Austro-Ugarskoj legitimna prava u Bosni. Srpski narodni program ne moze se ispuniti odjednom, ali se ne moze ni menjati.

Usled promene spoljnih okolnosti Milovanovic je imao da bira ili pad, ili promenu kursa. On se odlucio za ovo drugo. Prelaz na novi pravac izveo je zaverenicki, kao sto je ucinio sa protestnom notom, ne govoreci nikome ni reci, cak ni Velimirovicu ni svojim kolegama u vradi. On je sam vesto izabrao trenutak, koristeci austro-turske pregovore koji su Becu vezali ruke, kao i silan utisak koji je Fortisov govor u italijanskom parlamentu izazvao u celom svetu.

Pred javnu skupstinsku sednicu, 20. decembra, Milovanovicev pad je izgledao neizbezan. Slom njegove politike bio je sasvim izvestan. Pasicevi prijatelji pripremili su rezoluciju koja je trebalo da dovede Pasica na vladu; od skupstinske galerije do ulice i stampe, sve je bilo u ocekivanju Milovanovicevog pada. Njegovi prijatelji pripremali su odbranu, s malim nadama na uspeh. Sukob je izgledao neizbezan, niko nije ocekivalo novi ton Milovanovicevog govora. Trenutak je zaista bio dramatican kada se on popeo na govornicu da bi doziveo srecni obrт sudbine. Nikada nije bio blize dnu i blize vrhuncu: ili ce pasti, naposten od svih, ili ce postati simbol herojskog otpora Srbije.

Milovanovic je u Skupstini osudio Berlinski ugovor kao stetan i nemoralan. Stetan, jer nije bilo oportuno uvlaciti Austro-Ugarsku na Balkan; nemoralan, jer je gusio nacelo narodnosti. Nema vece opasnosti nacelu "Balkan balkanskim narodima" od Austro-Ugarske. Ona se mora povuci sa Balkana na granice Save i Dunava. Do tih granica ona nam moze biti prijatelj, preko njih postaje za nas stalna opasnost i pretnja. "Zauzimajuci Bosnu i Hercegovinu, odbacujuci Srbiju od Jadranskog mora i sprecavajuci nasu vezu s Crnom Gorom, Austro-

Ugarska namece Srbiji i Srpstvu u skorijoj ili daljoj buducnosti borbu na zivot i smrt." Milovanovic je dalje razvio srpski program u punom obimu: "Nas srpski narodni program koji je osnova, koji je razlog bicu Srbijinom, cija je tvorevina Srbija, dobro je poznat... sacuvati, obezbediti Bosni i Hercegovini puno pravo samoopredeljenja i na taj nacin dati im mogucnosti da u politickom i ekonomskom pogledu stvore onaku istu zajednicu sa Srbijom i Crnom Gorom, kakva zivi vec vekovima u uspomenama i tradicijama, u zeljama i nadama narodnim, kakva je vec organizovana na polju kulturnom uprkos svim smetnjama i gonjenjima. Samostalni zivot Srbije i Crne Gore bez naslona na Bosnu i Hercegovinu, bez slobodne politische i ekonomske veze sa njima, ne moze imati najneophodnije jemstvo za buducnost. Srpski narodni program, opsti interes balkanskih naroda zajedno sa interesom evropske ravnoteze potpuno se poklapaju, zahtevajuci podjednako imperativno da se Bosna i Hercegovina ostave sebi samima, te da udju u tesnu zajednicu, ekonomsku i politicku sa svojim srpskim sestrama Srbijom i Crnom Gorom. Na taj nacin bio bi tek podignut, bio bi upravo dovrsen sistem barijera izmedju Turske i velikih vojnickih evropskih sila sa istoka do na kraj zapada Balkanskog poluostrva. Na taj nacin i Solun i Carigrad bili bi zaklonjeni od tudjinskih pozuda. Istocno pitanje dobilo bi svoje prirodno i pravincno resenje, a Balkansko poluostrvo postalo bi elementom evropskog mira. I eto iz tih i takvih razloga i u takvom smislu i cilju Srbija istice autonomiju Bosne i Hercegovine kao cilj svoje politike, kao resenje svojih zelja i tezni."

Milovanovicev govor, kao deus ey machina starih grckih tragedija, okrenuo je barometar sreće u njegovu korist. Resena da ga kamenuje, Skupstina ga je primila ovacijama. Jednim od najboljih govora koje je ikada odrzao Milovanovic se spojio sa Skupstinom; izmedju vlade i javnosti nema vise raskoraka. Ako Milovanovic bude pobedjen, nece biti pobedjen on, vec Srbija.

Milovanovic je docnije kritikovan da je olako presao preko celokupnog dotadasnjeg rada kako bi spasao svoj ugrozeni položaj. Priznavane su njegove neosporne diplomatske sposobnosti, ali mu je prebacivana nesposobnost da nametne svoju volju: da vodi mesto da bude voden. Pogresno je tako suditi njegovo drzanje u aneksionoj krizi. On u krizu nije usao s pozicija sirokog programa zato sto se s njim ne bi slozio, vec zbog politicke taktike. Njegova taktika nije uspela, kao sto ne bi uspela i da je krenuo sa sirom osnovom, jer su teskoce bile nepremostive. Kada je nestalo uslova koji su njegov takticki manevar izazvali, kada je postal jasno da se ni srpski minimalni program nece prihvatiti, nije bilo razloga dalje ga se drzati. Uostalom, isti bi razvojni put morao preci i Pasic da se postupilo po njegovim zahtevima, samo u obrnutom smeru: od sireg programa, po njegovom odbacivanju, na uzi. Milovanovic je, svakako, promenom kursa spasavao i licni položaj, ali to je bilo prirodno: uveren da je ispravno radio, nije uvidjao potrebu da zbog toga povlaci posledice. Milovanovic se branio da nije od sireg presao na uzi program, vec obrnuto. Uostalom, on i posle govora nije napustio potpuno kompenzacije, drzeci ih u rezervi. Kada mu je Forgac gorko prebacio napustanje umerenosti, Milovanovic je prebacio krivicu na Austriju - ako ona pristaje, gotov je da se vrati staroj politici.

Govor je imao velikog odjeka u svetu. Milovanoviceva ratobornost bila je najbolji znak da vrenje u Srbiji postaje pretece. Vec umorena krizom, Evropa je prinudjena da obrati vecu paznju na Srbiju. Aneksiona kriza od toga vremena dobija drugi vid: od sukoba medju velikim silama ona se pretvorila u austro-srpski, iza koga su se sile povukle u drugi red. Da bi odrzao potrebnu temperaturu, Milovanovic je posle govora sastavio i jedan memorandum s namerom da ga dostavi velikim silama. U novim okolnostima on nije vise smeо raditi na prepad jer je opasnost od austrougarskog napada lebdela u vazduhu. Nacrt memoranduma izneo je ne samo pred stranacke vodje u Srbiji vec je zatrazio i saglasnost Rusije, lukavo smisljavuci da njen

pristanak pretvoriti u saucesnistvo. U pogledu Rusije se prevario: nacrt memoranduma vracen je iz Petrograda kao opasan i izazivacki dokumenat. U Londonu su takodje bili misljenja da bi memorandum samo nepotrebno zaostrio inace tesku situaciju. Memorandum o srpskom narodnom programu Milovanovic je preradio u cirkularnu notu, upucenu prijateljskim silama, koristeci ovu priliku da sa njima pretrese svoj program. Teskoce na koje je naisao njegov nacrt memoranduma pokazuju koliko je Srbiji bilo tesko da pred Evropu izidje s maksimalnim zahtevima. Drzavnici sila uzasnuli su se na trazenje da se Austro-Ugarska povuce iz Bosne. Najveca opasnost bila je u zatvaranju diskusije -- sile su jednodusno savetovale odustajanje od memoranduma i odbijale da diskutuju o njegovoj sadrzini koja je mirisala na barut. Srpski integralni program bio je sredstvo za unutrasnju, juznoslovensku upotrebu, kao odisaj usamljenog i opkoljenog naroda, sa dejstvom na moral, ali je on tesko mogao postati osnov za diskusiju sa kabinetima prijateljskih zapadnih sila, cija je uloga u krizi bila odlucujuca.

Aneksiona kriza obuhvatila je tri sukoba: austro-turski, bugarsko-turski i austro-srpski. Ona se ovim redom i rasplitala. Februara 1909. godine prva dva sukoba su otklonjena - Bec se sporazumeo neposredno sa Carigradom placajuci novcanu naknadu, a Rusija se zauzela za Bugarsku primajuci na sebe njene obaveze prema Porti. Posle ovih sporazuma austro-srpski sukob buknuo je svom snagom. Austro-Ugarska je krenula u snaznu akciju da slomi poslednji otpor priznanju aneksije. Trenutak odluke je dosao.

U Becu su svi srpski zahtevi bez predomisljanja odbaci. Da bi zavarao evropsko javno mnenje, Erental je velikodusno ponudio Srbiji ekonomске naknade, opstom formulom koja stvarno nije pruzila nista. Srpska vlada znala je da ovakve ponude ne znace za Bec nikakvu zrtvu, naprotiv, da otvaraju srpsko trziste austrijskoj industrijskoj robi. Srpska vlada smatrala je takodje neozbiljnim Erentalove ponude u pogledu jadranske zeleznice i autonomije Bosne u okviru Habsburske monarhije. Jadranska zeleznica ticala se turske, a ne austrijske nadleznosti; autonomija Bosne i Hercegovine data beckim dekretom nije pruzala nikakva jemstva da ce zaista odgovoriti potrebama zemlje. Najopasniji od svih bio je Erentalov predlog da pregovara sa Beogradom neposredno, bez ucesca sila.

Videci da stvari uzimaju sve opasniji tok, Izvoljski je uzurbano pozvao srpsku vladu da se odrekne svojih zahteva jer oni znace rat. Srpska vlada nasla se u teskom polozaju; ona nije mogla ni da odbije, ni da prihvati ruski zahtev. Koncentracioni Novakovicев kabinet, obrazovan od predstavnika svih gradjanskih stranaka u Srbiji, nasao se na pocetku rada u mucnom polozaju.

Glavna Milovanoviceva misao u ovim danima zavrsnog razdoblja aneksione krize jeste - izici casno iz teskog polozaia. To vise nisu ni kompenzacije, ni integralni srpski program, to je trazenje najpovoljnijeg puta za povlacenje. Cast se mogla spasti samo ako Srbija ostane do kraja sa velikim silama; neka bude pobedjena, neka bude potisнутa, zajedno s njom bice porazena i Evropa koje se ona grcevito drzi. Nije sramota biti tucen od nadmocnog neprijatelja, posto su pobedjeni i mnogo jaci. Milovanovic je razumeo da je aneksiona kriza izraz daleko dubljeg i slozenijeg sukoba, da je to samo carka pred konacni obracun. Stoga nema smisla terati do kraja. Dok sa svih strana od prijateljskih kabineteta stizu ocajni glasovi da je sve izgubljeno i da ce Srbija biti napadnuta, Milovanovic se resava na diplomatiski manevr - napusta sve zahteve i stavlja se pod okrilje velikih sila. Krajem februara on im upucuje saopstenje: "Srbija, pouzdajuci se u mudrost i pravicnost sila, predaje im bez rezerve, kao kompetentnom sudu, svoju stvar, ne trazeci sledstveno od Austro-Ugarske nikakvu kompenzaciju bilo teritorijalnu, bilo politicku, bilo ekonomsku." Srbija nije mogla, radi svoga naroda i njegove buducnosti, radi jugoslovenstva, dati znak za povlacenje. Ako se bude morala povuci, ona to nece uciniti svojevoljno, vec na pritisak prijateljskih sila na koje ce

pasti odgovornost za priznanje poraza. Kako se Stojan Novakovic izrazio u skupstini, izmedju nas i Austro-Ugarske umetnut je "neko treci", cija je obaveza da sacuva celokupnost i nepovredivost Srbije.

Milovanovic je znao da od predaje spora u ruke sila do kapitulacije nije daleko. Stoga je odmah preduzeo mere koje su imale za cilj da nastave vodjenje diplomatske gerile. Ne pitajuci sile, iako im je predao spor na resenje, poslao je jednu suvu i ostru notu u Bec, kao odgovor Erentalovu predlogu da se uspostave neposredni pregovori. Hladno ga je obavestio da Srbija nece rat, ali da je bosansko pitanje evropsko i da ga stoga Srbija ne moze sama resavati s Beocom. Sto se tice pregovora za sklapanje novog trgovinskog ugovora koji je nudio Erental, bolje je da Bec sprovede kroz parlamente vec potpisani ugovor od marta 1908, kao sto je to ucinila Srbija, drzeci se svojih medjunarodnih obaveza.

Milovanovic je zeleo da sto vise dobije u vremenu, da podjaruje krizu, da u evropskim diskusijama sto duze i jace istakne srpsko pitanje. Sile su bile gotove da brzo i lako predju preko srpskog poraza; misao o srpskim pravima treba ukoreniti u njihovoj svesti i pokazati ujedno Austro-Ugarskoj da Srbija nije ljuantite negligible sa kojom ona moze postupati prema trenutnom raspolozjenju. "Mi imamo da i dalje produzimo nasu taktiku i da manevisemo da se stvar razvaci i da Austro-Ugarska ostane i dalje u osecanju neizvesnosti i nesigurnosti", zapisao je Milovanovic ovih teskih dana. "Moj plan je voditi diplomatsku kampanju na gerilskoj osnovi protiv Austro-Ugarske, zamarati, enervirati, uz nemiravati, izbegavajuci odsudan sukob i prekid".

Na Milovanovicevu notu Becu prijateljske sile su odgovorile sa zaprepascenjem i prebacivanjem. Antisrpska struja u Becu je pobesnela. Erental je tih dana ozbiljno pomisljao da napadne Srbiju; Konrad fon Hecendorf je trazio okupaciju Beograda i unistenje "srpskog revolucionarnog gnezda". Bec je brujao od ratnih poklica. Zagrebacki korpus je mobilisan i poslat na granicu, budapestanski stavljhen u puno mobilno stanje, aradski upucen u Bosnu, erdeljski je dovrsvavao pripreme. U Zagrebu su Srbi sudjeni kao veleizdajnici; istoricar Fridjung optuzio je Srbiju kao inspiratora zaverenickih planova u Monarhiji. Srbija je postala talac cijom je glavom Austria ucenjivala Rusiju i Zapad.

U prvoj polovini marta 1909. godine kriza je dostigla vrhunac. Nikada Milovanovic nije poneo tezu odgovornost na svojim plecima. Tih dana licio je na senku onog coveka koji je usao u aneksionu krizu, ubledeo, iznuren od briga i nespavanja, izmucen neizvesnoscu. Na pitanje jednog prijatelja: - Hocemo li se izvuci? - setno je odgovorio: - Srbija hoce, ali ja necu! - Milovanovica je najvise mucila pomisao da Austro-Ugarska moze izvrsiti iznenadni prepad i preko noci zauzeti Beograd, uhvatiti celu vladu s kraljem na celu na spavanju, u postelji. Zar ne bi u tom slucaju na njega pala odgovornost sto nije blagovremeno opomenuo, sto nije pozvao na uzbunu, na sklanjanje? Naprotiv, ako seobom, dvora, vlade, ministarstva i vojnih vlasti izazove paniku i opste rasulo u vremenu nabijenom elektricitetom, nece li na njega pasti krivica sto je jos vise otezao vec dovoljno tesku situaciju? Vlada je ozbiljno pomisljala da evakuise Beograd, ciji je isturen polozaj mogao paralizati celokupan sistem odbrane. Milovanovic je konacno odlucio da se tome usprotivi, ali je do kraja krize proveo dvanaest neizrecivo teskih dana i besanih noci.

Ultimatum Nemacke Rusiji dosao je Milovanovicu kao olaksanje. Priterana uza zid da odgovori sa "da" ili "ne", Rusija je kapitulirala i priznala aneksiju. Na taj nacin otklonjena je opasna dilema za Srbiju: da popusti pre ili posle Rusije. Ne zeleci da popusti pre Rusije, ona se izlagala opasnostima austrijske invazije, usled ruskog oklevanja. Ruskom kaputulacijom pitanje aneksije bilo je reseno, srpska vlada je imala samo da sleduje Rusiji. Vec pocetkom marta Milovanovicu je bilo jasno da je dosao do krajnjih granica diplomatskog otpora; sestog

marta trazio je od sila da ako misle zahtevati od Srbije da prizna aneksiju, neka to odmah ucine. Na kraju krize on je nastojao da sto vise oteza raskid izmedju Austro-Ugarske i Rusije i da kapitulaciju Srbije prouice sa sto manje unizenja. Milovanovic se narocito plasio jemstva koje je za buducnost mogla traziti Dvojna monarhija od Srbije, ali je verovao da Erental nece nagoniti srpsku vladu na izjave protivne njenom dostojanstvu. Vredjati i unizavati Srbiju, razmisljao je Milovanovic, znaci unizavati velike sile koje stoje iza nje. Rusiju u prvom redu. Prevario se - zaneti strascu i mrznjom, becki upravljacu nisu mogli hladno rasudjivati.

Englesko posredovanje u korist Srbije naislo je u Becu na nepopustljivost. Srbija je morala jasno i glasno da izjavи ne samo da priznaje aneksiju Bosne i Hercegovine vec da njome nisu povrdjena njena prava; da napusti svaki dalji protest i obaveze se da ce njen drzanje u buducnosti u odnosima sa Austro-Ugarskom biti dobrosusedsko i da svoju vojsku vrati u stanje pre proglaša aneksije, raspustajuci cete neregularnih jedinica na svojoj teritoriji. Kada su mu predstavnici prijateljskih sila procitali sadrzaj izjave koju je imao dati, Milovanovic se zgrozio. No, odmah zatim, uzviknuo je: - Tim bolje! - Sto srpski poraz bude tezi, bice snaznija misao o englesko-rusko-srpskoj odmazdi. Samo se tako mogao ucvrstiti savez osvetnika, neophodan Srbiji za ispunjenje njenog narodnog zadatka.

Osamnaestog marta po starom kalendaru dala je srpska vlast iznudjenu izjavu kojom je zaključena aneksiona kriza. Na sam dan kada se u Becu ocekivao iz Londona odgovor na tekst izjave koja je zahtevana od Beograda, bila je u beckoj carskoj operi premijera Strausove "Elektre". Becka aritokratija razgrabila je ulaznice nekoliko meseci unapred, i na Balplacu je vladalo dvostruko uzbudjenje: hoće li Engleska prihvati konacni tekst nacrt-a srpske izjave i hoće li njen odgovor stici do pocetka operske predstave. U sest casova engleski ambasador doneo je Erentalu pristanak Engleske. Vidno uzbudjen, austrougarski ministar sazvao je svoje saradnike i saopstio im da je bitka dobijena. U najvecoj zurbici su se uputili u pozoriste... U Beogradu, bez opere i bleska, dogadjaji su tekli mirno i dostojanstveno. Konacni cin, pisao je Forgac svojoj vlasti, odigrao se na spokojan, skoro dostojanstven nacin. Vlada se odmah odazvala pozivu sila. Skupstina, unapred pripremljena tokom jedne prethodne olujne sednice, saslusala je izvestaj ministra spoljnih poslova u mrtvoj tisini, bez reci debate. Beograd je ostao miran, demonstracije su izostale. Stezuci zube, vlast je resila da prizna poraz.

Iz tadasnje perspektive Forgac nije mogao da oceni ko je u ovoj krizi ostao pobedilac. Nije bilo daleko vreme koje ce pokazati da se narodne ideje ne mogu gaziti snagom sile.

Aneksiona kriza uzdrmala je iz osnova evropski mir i ostavila za sobom krupne posledice. Ona se cesto u istoriji naziva "evropskom prekretnicom", od koje su dogadjaji krenuli putem koji je vodio pravo u Prvi svetski rat. Podvojenost sila je produbljena, jasnije su grupisane njihove snage, odnosi i interesi. Brutalni postupak Austro-Ugarske i Nemacke ostavio je u protivnickom taboru duboko usadjeno osecanje poraza. Od ovakvog razvoja dogadjaja Srbija je nesumnjivo imala koristi. Ona, kojoj nisu priznavana prava da ucestvuje u resenju bosanskog pitanja, uspela je da odrzi svoje zahteve na povrsini do kraja krize. Stavise, u poslednjoj fazi krize Srbija je bila u sredistu raspre. Na taj nacin evropska diplomacija je, konacno povezala bosansko sa srpskim pitanjem, i sile, koje su u pocetku primile sa sudjenjem srpski protest, uskoro su se i same zalozile za srpske zahteve. U aneksionoj krizi Evropa je mogla uociti otpornu snagu i zilavost Srbije. To je uzdiglo njen prestiz i pokazalo da se bez nje ne mogu graditi planovi o buducnosti Balkanskog poluostrva.

Konacni bilans Milovanoviceve politike u aneksionoj krizi bio je povoljan sa gledista drzavne i narodne perspektive; u pitanju trenutnih koristi on je podbacio. Milovanovic je uspeo da srpski program ubaci u politiku sila protivnih nemackom pohodu na istok. On je takodje uspeo da Rusiju toliko veze da se pitanje nase casti izjednacilo s njenim prestizom. Zalaganje

Engleske za Srbiju predstavljalo je poseban dobitak. Sa Turskom i Bugarskom su utvrđeni dobri odnosi. Sa Crnom Gorom sklopljen je savez. Prestiz Srbije narocito je porastao kod Jugoslovena. Ako se svi ovi novi odnosi uporede sa stanjem pre aneksione krize, videce se napredak; od jedne usamljene, sa svima zavadjenje drzavice na Balkanu, Srbija izlazi iz krize kao prekaljen borac, u taboru najjacih evropskih sila, sredjenih odnosa sa susedima i pojacanim ugledom medju Jugoslovenima.

Milovanovic nije uspeo da dobije teritorijalne kompenzacije na kojima je bilo teziste njegove akcije u prvom delu krize. On nije uspeo da dobije cak ni ekonomske ili saobracajne naknade. Nije mu poslo za rukom da pitanje aneksije, bar sa formalne strane, ostane otvoreno. Konacno, nije mogao obezbediti Srbiji izlaz iz krize koji ne bi vredjao njeno samoljublje i dostojanstvo.

Velika usluga srpskoj stvari ucinjena je izbegavanjem rata koji bi nesumnjivo bio porazan. Milovanovic nije dopustio da se ponovi greska koju je nacinio Pijemont 1848. godine. U nasoj javnosti 1908. godine cesto su se poredile borbe srpskog i italijanskog ujedinjenja. Svojim analitickim duhom Milovanovic je brzo shvatio da su slicnosti samo opste i da se ne mogu poreediti po jednom kalupu. Pijemont je imao protiv sebe samo Austriju, Srbija i Austriju i Tursku. Pijemont nije imao bugarsko rivalstvo koje je Srbiju nagonilo da suzava nacionalni program. Italija, poznata celome svetu, po svojoj drevnoj kulturi, nije imala potrebe da upoznaje Evropu sa svojim stremljenjima. Godine 1848. plamen revolucije zahvatio je Austriju, i dok je Kosut isao na Bec, u Italiji se papa prelomio u korist ustanka. Austrija nije tada imala podrsku Nemacke, koja ce pola veka kasnije postati najjaca vojnicka sila u svetu. U vreme aneksione krize Austro-Ugarska je bila vojnicki jaka, u prisnim odnosima sa Nemackom, Rumunijom i Bugarskom, dok je Rusija lecila teske rane zadobijena na Dalekom istoku, a Turska bila razrivena unutrasnjim nereditima. Milovanovic je, osim toga, znao da je rat 1848. godine doneo Pijemontu Novaru, poraz i razocaranje. On je isao Kavurovim tragom znajuci da temelj italijanskom ujedinjenju nije udaren 1848, vec osam godina docnije, na jednom medjunarodnom kontresu. Italijansko ujedinjenje, kao i jugoslovensko, nije se moglo ostvariti samo osloncem na stopstvene snage, ono je moralo dobiti pomoc spolja, od velikih sila, sposobnih da se ravnopravno ponesu sa Habsburškim carstvom. Iskoristiti te spoljasnje snage u skladu sa svojim htenjima, podvesti svoje interese pod interes velikih - to su glavni ciljevi i Kavura i Milovanovica. Na kraju aneksione krize Milovanovic je znado da je Srbija uspela da se bez rata uzdigne do tacke do koje je Pijemont stigao 1856. godine. Osecajuci se na cvrstom tlu, Milovanovic je duboko verovao da ce uspeh i pobeda doci ranije ili docnije.

Milovanovica je aneksiona kriza iznela burno i naglo na evropsku pozornicu, na kojoj se odlicno snasao kao rutinirani igrac, mada je uloga, cak i za njegovu diplomatsku vestinu, bila vivise teska. Milovanovic je, u stvari, ostao duboko nezadovoljan osecajuci da se nije uspeo do vrhunca, do sakupljenog evropskog Areopaga, kao Kavur pre pola veka u Parizu. Uspeh koji je doziveo, prijem i pocasti evropskih kabineteta, reputacija "najveceg Evropljanina medju Balkancima" - sve je to bilo samo blistavi vatromet koji se brzo pali i jos brze gasi. Milovanovic se tesio da drukcije nije islo, ali su ova sopstvena tesenja bila vise plod uma nego stvar dubokog uverenja. Aneksija ce do smrti ostati Milovanoviceva rak-rana. Do poslednjih dana zivota vracace se na dogadjaje minule krize, braneci svoju politiku ne samo pred svetom vec i pred samim sobom.

Trazeci istrajno plod ispod lјuske, Milovanovic se tesio velicinom odigrane uloge i njenim domasajem. U jednoj kratkoj, lapidarnoj belesci zapisao je svoju ispoved: "U svoj brizi i nemiru narocito za vreme poslednjih dana pred samo resenje krize, davao mi je zadovoljstvo i

ponos osecaj: da su mir pa i sudbina ne samo Srbije nego i citave Evrope i u mojim rukama. Nikada ni u jednom trenutku nije se javilo iskusenje da trazim erostratske slave, zapaliv pozar. Za to sam imao, medjutim, najpovoljnije pogodbe jer me sva Srbija na to terala. Mogao sam se lako i ukloniti i to ne da bezim nego da se manje umesno branim te budem oboren, ali ni to nisam htio. Izdrzao sam do kraja i srecno spasao Srbiju od obe opasnosti, od rata u kome (su) svi izgledi (bili) nepovoljni za nas s jedne, od revolucije i anarhije u zemlji s druge strane. Pobuda toj mojoj izdrzljivosti nije bila jedino, pa nije mozda bila ni uglavnom u patriotizmu. Ja sam osecao da mi je palo u deo da igram istorijsku ulogu, pa su me ambicija, licni ponos, zudnja za slavom, egoizam dakle u plemenitijem smislu, ali ipak egoizam, pokretali da se sav zalozim da tu svoju ulogu dobro odigram."

U ovoj ispovesti Milovanovic je octao sebe i kao drzavnika i kao coveka. Kao sto je u svojoj politici tezio uskladjivanju i ravnotezi, to isto je pokusao da stvori u sebi samom. Ravnoteza postignuta izmedju spoljnih i unutrasnjih stremljenja dala je u svojoj rezultanti njegovu akciju kao drzavnika. Zaista, u vreme aneksione krize Milovanovic se, po znacaju svoga rada, uzdigao na visine kao dotle ni jedan srpski drzavnik.

Od Aneksije do Balkanskog saveza

Moja politika ima za cilj dati Srbiji mogucnost da bude, kada dodju prilike, uvek ducote du marche na strani jaceg.

Milovan Milovanovic

Kao sto se nekada brzo utesio, kada ga je kralj Milan oterao iz dvora, ucvrstivsi svoj položaj medju radikalima, tako se, optimista po prirodi, tesio posle aneksione krize da prijateljske sile vise ne mogu sumnjati u Srbiju. Milovanovic je pre svega zeleo da izbegne borbu na dva fronta; Austro-Ugarska je, eliminisuci turska prava na Bosnu, svrsila jedan posao u korist Srbije. Odsada su bosanski muslimani upuceni na Beograd, koji im je blizi od Beca. Snage na Balkanskom poluostrvu dele se na one koje ceka neposredna smrt, kao Turska, one koje lagano umiru, kao Austro-Ugarska, i one koje nose duh mladosti i svezine - mlade balkanske drzavne tvorevine, kojima pripada buducnost. Umesto da se bori s jednim iznemoglim carstvom na periferiji Balkana, Srbija se mora okrenuti unutrasnjosti Poluostrva gde je na jugu, u bugarskim teznjama prema Makedoniji, ceka mnogo opasniji suparnik. To je zakljucak koji je Milovanovic izvukao iz aneksione krize. Ona je resila dilemu koja je razdirala gradjanska nacionalistica stremljenja u Srbiji: na zapad, u Bosnu, ili na jug, u Makedoniju. Izgubivši izglede da ce u doglednom vremenu potisnuti Dvojnu monarhiju iz Bosne, Milovanovic je teziste srpske politike bacio na jug, gde su mogucnosti za uspeh, zbog turske slabosti, bile vece.

Aneksija Bosne i Hercegovine, sirokim prodorom koji je izvrsila u sistemu balkanske odbrane, izazvalo je potrebu novog grupisanja snaga. Celokupan Milovanovicev rad od 1909. do 1911. godine svodi se na odredjivanje položaja Srbije u novom rasporedu. To je period njegove najjace aktivnosti, diplomatske radnje koja mu je najvise lezala. Posmatrana spolja, ona ostavlja utisak monotonije, kao da je jaka napregnutost povukla smirenje; nema snaznih dogadjaja koji bi uzburkali balkansko more. Naprotiv, njegova delatnost, odmah ispod povrsine, izvanredno je dinamicna, zaverenicka; on kuje nemirne planove, priprema i sabira snage. Najvece zivotno priznanje Milovanovic je dobio za sklapanje saveza s Bugarskom. Temelji toga saveza postavljeni su neumornim radom od 1909. do 1911, usmeravanjem okolnosti koje su ga konacno ucinile neophodnim. Kao plod koji je sazreo.

Od aneksione krize Milovanovic se tesno vezuje za Rusiju. U njegovim planovima ona treba da odigra onu ulogu koju je igrala Francuska u italijanskom ujedinjenju. Milovanovic ne preza od sredstava koja ce Rusiju povezati sa Srbijom, naciniti je saucesnikom srpske stvari i kompromitovati je njome, ako je potrebno. Posle poraza u aneksionoj krizi, ruski prestiz u Srbiji naglo je opao. Malobrojni austrofili Milanovih tradicija sve glasnije su trazili odbacivanje "ruske hipnoze" i sporazum s Dvojnom monarhijom. Veci deo politicara i javnosti zahtevao je da se rasciste odnosi s Rusijom, hoce li ona pomoci Srbiju i koliko se na tu pomoc moze racunati. Oni su verovali u dobru volju Rusije, ali su sumnjali u njenu sposobnost. Ruska pomoc Bugarskoj u aneksionoj krizi izazvala je narocito veliko razocaranje.

Milovanovic se svim silama trudio da pronikne rusku zagonetku. Da bi postigla svoj cilj na Balkanu - Carigrad i moreuze - Rusija je imala tri sredstva na raspolaganju. Najpre, da uzme Tursku u zastitu i postigne prevlast na Porti, da podeli Balkan sa Austro-Ugarskom, uzimajuci njegov istocni deo, i, konacno, da podigne izmedju Carigrada i Centralnih sila branu od nezavisnih balkanskih drzava, preko kojih ce i sama doci blize cilju. Prvu tezu pokusao je da sprovede ruski ambasador na Porti, Carikov, radeci na balkanskem savezu kome bi na celu bila Turska. Njegov pokusaj onemogucili su sami mladoturci svojom nesposobnoscu da srede odnose u carstvu i prilaskom Centralnim silama. Deobu Balkanskog poluostrva omogucila bi samo obnova Trojcarskog saveza, koja je u novim uslovima, posle aneksione krize, bila nemoguca. Ruskoj diplomatiji konacno je ostala samo treca solucija - podizanje bloka nezavisnih balkanskih drzava koji bu zaustavio nemacki pohod na istok. Taj trenutak cekao je Milovanovic da krene u akciju.

Dugogodisnjim posmatranjem i poznavanjem rasporeda snaga, Milovanovic je pronikao u osnovnu potrebu diplomatiye malih sila u odnosu na velike. Nikada mali nece nametnuti svoje interes velikom, sva vestina malih mora biti u tome da svoje interes usklade sa interesima velikih. U tome lezi kljuc Milovanoviceve diplomatske vestine, da oblinu i zaokrugljenost koju je nosio u svojoj prirodi primeni na svoju politiku. "Ja ne mislim da ce Rusija ikada imati volje da uzme iniciativu i da se zalozi za ostvarenje srpskih narodnih idea, za ostvarenje velike Srbije. To nije niti ce biti program ruske balkanske politike", zabelezio je Milovanovic. "Uostalom, to ne vazi samo za Srbiju i Srbe. Rusija uopste nema nameru i ne misli da moze imati interes da na Balkanu digne kakvu veliku i snaznu slovensku ili neslovensku drzavu." Treba odbaciti sve iluzije i nerealna mastanja o Rusiji i saobraziti se njenim stvarnim ciljevima. Rusija hoce Carigrad i Dardanele, nas je zadatak da svoje interes ukljucimo u njen cilj. Sve balkanske drzave koje zele rusku potporu moraju joj dokazati na primeru da su njihova nezavisnost i snaga neophodan preduslov za ispunjenje ruskih tezni.

Milovanovica nije zabrinjavalo *hoce* li se Rusija boriti za nas, dakle i svoj interes, vec *moze* li se ona boriti. U aneksionoj krizi Rusija se vise zauzela za Bugarsku nego za Srbiju jer je za prvu mogla nesto uciniti, dok za drugu nije. Poucen ovim iskustvom, Milovanovic je strepeo da se slicne okolnosti ne ponove, i Rusija, u nedostatku druge mogucnosti, prenese opet teziste svoje potpore na Bugarsku, On je vodio opasnu igru: uvacio je Rusiju u rizik za koji nije bio siguran da ce ga podneti. Da bi Rusiji olaksao dejstvo, Milovanovic je shvatio neophodnost vodjenja pomirljive politike prema Dunavskoj monarhiji. Uklanjajuci Damoklov mac koji je stalno lebdeo nad glavom Srbije, Milovanovic je ujedno olaksavao uslove za rusku intervenciju.

U politici prema Becu Milovanovic je bio lisen svakog osecajnog opterecenja. Njegov realizam govorio mu je da Srbija moze ili popraviti svoje odnose prema Dunavskoj monarhiji, ili se tudji s njom. Poraz u aneksionoj krizi nije smeо odredjivati dalju srpsku politiku, jer je

aneksija bila samo isecak, etapa srpske spoljne politike koja je imala odredjen smer. Jeste istina, govorio je Milovanovic "da se nasi interesi najbolje poklapaju sa svima, sem sa interesima Austro-Ugarske i Nemacke, ali to jos nije dovoljno da odredi pravac nase spoljne politike. Za nas je mnogo vaznije pitanje postoji li u Evropi grupa sila spremna da se zalozi za nase interese i odbrani nas od austrougarskog pritiska? Sve dok takvu snagu ne nadjemo i ne vezemo je za sebe, moramo izbeci opasnosti trvjenja sa Austro-Ugarskom." Milovanovic zeli da stvori takvu ravnotezu koja mu nece oduzeti slobodu opredeljivanja. Za jednu malu drzavu, kakva je bila Srbija, utisnuta izmedju dva carstva, na vecito rovitom balkanskem tlu, bilo je krajnje neoprezno da ostane u stalnom neprijateljstvu s mocnim susedom. Pri otvorenom balkanskom pitanju bilo je utoliko nezgodnije kavziti se sa silom koja moze svakog trenutka da onemoguci srpsku akciju u bilo kom pravcu. Milovanovic je bio duboko uveren da Srbija mora ispraviti svoje odnose sa Habsburškim carstvom ako zeli neometano da ostvari svoje nacionalne tezne. Dobri odnosi nisu, uostalom, sprecavali Srbiju da se priprema za konacni obracun, kada to dozvole prilike; oni su, naprotiv, te pripreme olaksavali. Zar se nije slicno drzao Pijemont izmedju Francuske i Austrije? Milovanovic nije sumnjao da je to jedina moguca politika za male i slabe.

Milovanovic je smatrao da je, po zavrsetku aneksione krize, nastupio trenutak za revidiranje austro-srpskih odnosa. Analizirajuci okolnosti novoga stanja, on je video tri mogucnosti razvoja balkanskog pitanja. Iako je tvrdio da je aneksija zavrsna etapa balkanske politike, Bec nije nameravao da se odrekne agresivne politike u pravcu Soluna. Austro-Ugarska se mogla domoci Jegejskog mora bilo neposrednom okupacijom, bilo deobom citavog područja s Rusijom, bilo pokusajem da potcini svome uticaju prirodni razvitak balkanskih drzava. Prve dve mogucnosti Milovanovic je odbacio kao trenutno malo verovatne; treca je privukla njegovu paznju. Bilo je verovatno da Centralne sile nikada nece dozvoliti ostvarenje ma kakve kombinacije na Balkanu koja bi prema njima bila neprijateljski orijentisana. Stoga je Milovanovic bio gotov da im zrtvuje jedan deo interesa samo da se ne bi protivile jacanju i napretku balkanskih drzava. Radi ostvarenja nacela "Balkan balkanskim narodima" bilo je neophodno popraviti odnose s Austro-Ugarskom.

Smatrajuci Srbiju orudjem Rusije, austrougarska diplomacija se protivila izlazu Srbije na more. Ona je protiv Srbije gurala Bugarsku, mada je nerado gledala na njene pretenzije u Makedoniji. Srpska diplomacija, imajuci Austriju za vratom, nije mogla uci u ravnopravne odnose sa Sofijom. Trazeci pomirenje s Dvojnom monarhijom, Milovanovic se nadao trostrukoj koristi: slabljenju podrske koju je Bec protiv nas pruzao Bugarskoj, obustavljanju provale arbanaske mase na srpska područja i jacanju veza, kulturnih i ekonomskih, Srba iz Srbije sa Jugoslovenima u Monarhiji. Popustanje zategnutosti bilo je Milovanovicu potrebno zbog prijateljskih velikih sila koje su pomagale Srbiju sa ustrucavanjem, iz bojazni da ih ona ne uvuce u kakvu avanturu. Milovanovic se nije zavaravao da ce Bugarska, ako uz austrijsku pomoc dobije Makedoniju, zadobiti time podrsku svih sila koje ce u njoj videti najsaznajniju biolosku jedinicu na Balkanu. Milovanovic je osetio opsti talas pomirljivosti koji je zahvatio Evropu posle prebrodijene aneksione krize, kao posle kakve tesko prelezane bolesti. Opsta tezna da se krpi pocepano i neresena pitanja ostave za buducnost nije smela, iz sentimentalnih razloga, mimoici srpsku politiku. Kada se Italija vratila, kao bludni sin, svojim saveznicima, a Rusija pruzila ruku pomirenja Nemackoj, Milovanovic je resio da nanovo satka raskidane niti izmedju Srbije i Dvojne monarhije. "Srbija mora imati prema Austro-Ugarskoj svoje mostove sazidane i svoje kapije otvorene", pisao je on poslaniku Simicu u Bec. "Drugo je pitanje da li ce Srbija preko tih mostova prelaziti i na te kapije ulaziti. Ali oni treba da su tu, jedno da se, ako nevolja natera, moze njima koristiti, drugo da se vidi, narocito u prvom redu Bugari, da za nase zblizenje s Austro-Ugarskom postoji mogucnost." Gradeci ove mostove, Milovanovic je dobro pazio da ne istrcava, da ne pretice dogadjaje. Njima i

samo njima on ostavlja konacnu odluku o pravcu srpske spoljne politike. Njegovo je geslo "Mi niti jesmo, niti hocemo da budemo ni rusko, ni ma cije orudje."

Najpogodniji teren za izmirenje s Austro-Ugarskom Milovanovic je nasao u trgovinskim odnosima. To je bila oblast u kojoj smo bili podjednako zainteresovani i mi i oni: mi nasim stocnim, Bec industrijskim izvozom. Trgovinski ugovor je kapija kroz koju Milovanovic misli da proveće poboljsanje politickih odnosa.

Milovanovic je mnogo ocekivao od uspostavljanja normalnih ekonomskih odnosa s Austro-Ugarskom. On je bio protiv carinskog rata jos u vreme kada je izbio; sto je duze trajao, Milovanovic je sve vise naginjaо izmirenju. Primio se za clana vlade ciji je prvi zadatak bio uvodjenje uivot trgovinskog ugovora od 1908. godine. Ostrina sukoba u aneksionoj krizi primorala ga je da odbije ponudjene pregovore iz bojazni da ne stvori utisak ekonomskih kompenzacija. Ali, cim je kriza okoncana, Milovanovic nije video razloga da dalje zateze. "Mi smo i ranije imali nezgoda sto smo nasim izvozom bili upuceni samo na Bec", govorio je Milovanovic, ali iste nezgode mozemo docekati ako se ustavimo samo na jednim - turskim - vratima. Kao sto je Austro-Ugarska ucenjivala Srbiju svojim monopolistickim polozajem, slicno je mogla postupiti Turska u novostvorenim uslovima. Cilj carinskog rata nije bio da jedan monopol zameni drugim, vec da razbijе obruc koji je davio Srbiju. Najvaznija Milovanoviceva politicka kombinacija je savez sa Bugarskom, sa ostricom protiv Turske. Blokiranjem srpskog izvoza, Porta je mogla onemoguciti srpsko-bugarsko zblizenje. Milovanovic je odlucno pobijao tvrdnje zagrizenih pristalica carinskog rata u Srbiji da austrougarska trzista nisu vise potrebna nasem izvozu. On je teziste trgovinskih interesa prebacivao sa izvoza na provoz; ako nasu stoku ne mozemo slati na becke i pestanske pijace, mozemo preko njih doci do velikih trzista zapadne Evrope. Na taj nacin moglo se resiti pitanje stocnog izvoza koji je hramao od trenutka kada su mu zatvorene granice prema Austro-Ugarskoj. U austro-srpskim odnosima nastao je preokret; aneksiona kriza potvrdila je pobedu Srbije izvojevanu u carinskom ratu; Srbija nije podlegla snaznoj ekonomsko-finansijskoj blokadi. Pregovori sa Bećom mogli su se sada nastaviti ravnopravno, na bazi do ut des. To je bio najvazniji razlog carinskog rata, otpadanjem ovoga razloga, i sam rat je izgubio smisao.

Izlazuci se napadima svojih protivnika u zemlji, Milovanovic je, u tri navrata od avgusta do novembra 1909. godine, odlazio u Bec Erentalu radi uspostavljanja normalnih odnosa i pokretanja trgovinskih pregovora. U Becu je Milovanovic nasao puno volje da se carinski rat dokrajci. Posle bure koju je izazvao, Erental je bio gotov na umerenu politiku prema Srbiji. Ali, pitanje trgovinskog ugovora nije bilo u njegovoj moci. Agrarna struja u Monarhiji nastavila je otpor kao u danima najzesceg rata. Misljenje da je Erental, posle pobeđe u aneksionoj krizi, dovoljno snazan da slomi agrarni otpor pokazalo se pogresnim. Agrarci ne samo sto se nisu osecali obaveznim Erentalu vec su ga, stavise, cinili svojim duznikom; aneksija nije bila njihov zahtev, vec ustupak dvoru.

U pitanju trgovinskog ugovora Milovanovic nije postigao veliki napredak. Njegova zelja da brzo svrsi sa ovim pitanjem nije se ispunila. Citave dve godine vodjeni su i prekidani trgovinski pregovori dok konacno nije postignut jedan bledi trgovinski ugovor 1910. godine.

Najvecu zagonetku za Milovanovica predstavlja balkanski program Austro-Ugarske posle aneksione krize. On pokusava na svaki nacin da nadje odgovor da li je Monarhija, cinom aneksije, zaključila svoja teritorijalna osvajanja na Balkanu? Ukoliko bi odgovor na ovo pitanje bio potvrdan, do koje mere bi se Beć usprotivio ispunjenju srpskog narodnog programa, za slučaj raspada Turske?

Posle aneksije Bosne i Hercegovine najosetljivije područje za austrougarsko prodiranje bilo je u pravcu Novopazarskog Sanyaka i Albanije. Milovanoviceva paznja usredstvljena je na ove oblasti; njemu je jasno da vlast nad Sanyakom nosi sobom gospodarstvo nad zapadnim delom Balkana. Po završetku aneksione krize Milovanovic tvrdoglavu nastavlja kompenzacionu politiku, samo pod drugim vidom. On pitanju Sanyaka posvećuje svu svoju pozornost, smatrajući njegovo prisajedinjenje Srbiji prvom i neophodnom etapom u resavanju srpskog pitanja. Novopazarski Sanyak postaje stalni refren svih njegovih izjava i razgovora vodjenih po evropskim prestonicama od 1909. do 1911. godine. Austrijsko držanje prema srpskim teznicima u Sanyaku treba da mu pomogne u odgođenjanju beckih namera na Balkanu.

U diplomatskoj pripremi resenja sanyackog pitanja Milovanovic je izmenio taktiku kojom se dotele sluzio. Umesto da radi na potpunom austrijskom odricanju od Sanyaka i njegovom posedovanju sa srpske strane, Milovanovic usvaja obrnut postupak: da najpre zadobijebecku saglasnost sa srpskim teznicama u Sanyaku, pa tek onda da privoli Bec na odricanje. To je bila duza procedura od dotadasnje, ali je imala vecih izgleda jer je akciju odlagala za buducnost. On nije vise trazio od Beca da se odmah odrekne Sanyaka, vec da se nacelno saglasi sa srpskim smerovima u ovoj oblasti. Milovanovic je vesto zastupao svoju stvar u Becu, obecavajući da će Sanyak odvuci srpsku pozornost od Bosne i toliko angazovati Srbiju u asimilovanju nove oblasti da će biti prinudjena da potrazi podršku u Becu. Erental je, međutim, odbio da bude odnose sa Srbijom uslovi ustupanjem Sanyaka. Na taj nacin on je ujedno odgovorio Milovanovicu o svojim buducim planovima. Drzeci otvorena sanyacka vrata, becka diplomacija otkrivala je svoje agresivne namere.

Milovanovic se zurio da pitanje Sanyaka resi pre no sto stupi u sporazum s Bugarskom. Uzimajući Sanyak, Milovanovic je nameravao da ojaca otpornu snagu prema Bugarskoj i prema njenim zeljama u Makedoniji. Usled balkanske ravnoteze srpskoj diplomatiji bilo je stalo da svoje ciljeve u nespornim oblastima Stare Srbije ostvari ako ne pre, ono bar jednovremeno kada i Bugarska svoje u jedrenском vilajetu. Najbolje jemstvo da u sporazumu s Bugarskom neće biti izigran, Milovanovic je video u tome ako Bugarska svoje ciljeve ne sotvari pre Srbije. U jesen 1909. godine Milovanovic je bio sasvim blizu odluke da pitanje Sanyaka resi svrsenim cinom. Pocetkom septembra on je vredni izlozio nameru da posedne Sanyak prvom povoljnom prilikom. Generalstab je dobio poverljiv zadatku da za najkrace vreme izradi planove za vojnu okupaciju Sanyaka. Generali Zivkovic i Putnik predvideli su za operacije u Sanyaku cetiri divizije pod pretpostavkom da ne dodje do sukoba sa Austro-Ugarskom i da Bugarska podrži srpsku akciju. Racunalo se da će za mobilizaciju biti potrebno sedamnaest dana i predlozeno je da se blagovremeno i potajno na granici Sanyaka obrazuju magacini hrane i furazi.

Najvecu opasnost za Srbiju, odmah posle Sanyaka, predstavljali su austrijski planovi u Albaniji. Decenijama je austrijska diplomacija radila na stvaranju Velike Albanije koja bi se pruzala od mora do Vardara, obuhvatajući Staru Srbiju i veliki deo bitoljskog vilajeta. Preko takve Albanije Bec bi na Balkanu suzbio Italiju, utvrdio gospodarstvo na Jadranu, otvorio put u Makedoniju i zaokruzio Srbiju. Propagirana preko Katolicke crkve i dispozicionih fondova, ideja albanske autonomije predstavljena je narodu kao oslobođenje od svake sredisne vlasti, poreza i služenja vojske. To je godilo arbanaskim plemenima gotovim da se suprotstave svakom centralizmu.

Milovanovic je bio uveren da bi stvaranje Albanije pod austrijskim uticajem oborilo Srbiju kao zreo plod. Taj strah od austrijskih namera potpuno je opredelio njegove poglede u albanskom pitanju. Ne nalazeci zamenu austrijskim teznicama, nemajući drugu formulu koja bi Albaniji dala nov sadržaj, Milovanovic je otisao u drugu krajnost, u potpunu negaciju

albanske nezavisnosti. Milovanovic je istovremeno bio dovoljno pametan da uvidi koliko je negacija Albanije bila suprotna nacelu "Balkan balkanskim narodima." Da bi oba gledista izmirio, morao je odreci Arbanasima postojanje nacionalne svesti i podobnost za organizovanje drzave. "Kada bi se doista pokazalo da u Arbanasa pocinje razvijati se nacionalna svest", zapisao je Milovanovic, "i da oni hoce da imaju narodnu drzavu, mi ne bi smeli, ni hteli protiviti se da se o njima vodi racuna, razume se u onim granicama, u kojima oni istinskih nacionalnih prava imaju, to znaci u granicama skadarskog i janjinskog vilajeta." Kod Milovanovica postoji izvesno kolebanje, nepoznato ostalim gradjanskim politicarima u Srbiji toga doba koji su albansku autonomiju odbijali ne razmisljajući mnogo. To kolebanje je izraz izvesne Milovanoviceve umerenosti u nacionalnim i opsttim pitanjima. Ali diplomata je u Milovanovicu pobedio umerenjaka; on u autonomiji ne vidi Albaniju vec "austrijsku etiketu"; ne gleda u arbanaski narod vec u one carigradske nezadovoljnike i avanturiste koji po Evropi zastupaju albansku nezavisnost, ziveci na racun tajnih fondova velikih sila.

Nalazeci se sa Austrijom u borbi na zivot i smrt, Milovanovic je njene planove suzbijao deobom Albanije izmedju Srbije, Crne Gore i Grcke. Kako Srbija ne moze zbog Bugarske na jug dokle se to u Beogradu zelelo, i kako se na toj strani moraju vrsiti pomeranja i povlacenja, Milovanovic je pravac kretanja izmenio - umesto prema Solunu, na Drac. To je bila neka vrsta srednje linije izmedju Austro-Ugarske i Turske, izmedju Makedonije i Bosne, linije koja je ozivljavala tradicije srpske srednjovekovne drzave na zetskom i severnoalbanskom primorju.

Milovanovic je vodio oportunisticku politiku u sukobima Arbanasa i Porte od 1909. do 1911. godine, narocito u vreme velikih ustankaka koji su uzdrmali tursku vlast na Balkanu.

Milovanovic je nagnjao cas na jednu, cas na drugu stranu, u zelji da izvuce sto vise koristi. U prolece 1909. godine on se zalagao za arbaniske ustankike. Arbanasi su razoran elemenat koji vodi likvidaciji carevine, govorio je Milovanovic na ministarskom savetu aprila 1909. godine. Uspeh mladoturaka znacio bi ne samo jicanje turskog sredista vec negaciju tezni balkanskih naroda. Godinu dana docnije, 1910, Milovanovic je promenio drzanje. Kada je Porta preduzela energicne mere da ugusi arbanasku pobunu, on nagnje razoruzanju Arbanasa. Ostrica ustanka pogodila je i srpski zivalj u Staroj Srbiji. Milovanovic je ocekivao da ce poraz umeksat ustanike i tako ne samo poboljsati uslove zivota srpskog stanovnistva vec olaksati srpsko-arbaniske pregovore za zajednicki rad protiv Turske. Govoreci o toj politici na ministarskom savetu, aprila 1910, Milovanovic je rekao: "Nas interes nije da Turska suvise ojaca, naprotiv da slabi i da lomeci Arnaute olaksa stvaranje nasih narodnih idealja."

Iduce, 1911. godine Milovanovic se drzi rezervisano prema novom arbanaskom ustanku. Ne znajuci do koje mere iza njega стоји Bec, Milovanovic nece da se zatrcava. Umesto opsteg ustanka on zeli male, lokalne pokrete koji lome Tursku. Sve njegove poruke arbanaskim vodjama, koji su od Srbije trazili oruzje i novac, davane su u tom smislu. Milovanoviceva oprezna politika izazvala je negodovanje Pasica, koji je trazio jacu akciju. Pasic je zivlje od Milovanovica odrzavao dodir s poverenicima iz Albanije i bio gotov da arbanaski pokret podstice protiv Turske. Na ministarskoj sednici marta 1911. doslo je do sukoba izmedju Pasica i Milovanovica, koji se bojao beckih namera skrivenih iza ustanka. Ipak, Milovanovic nije gubio dodir sa ljudima i dogadjajima u Albaniji, smatraluci srpsku potporu ustanicima kao neophodni preduslov za zajednickiivot u jednoj drzavi. Mi Arbanase ne smemo napustiti, govorio je on maja 1912. Hartvig, moramo ih pomagati moralno i materijalno, ako nista vise da bismo ih otigli od beckog uticaja, da steknemo njihovu zahvalnost i prijateljstvo.

Od aneksione krize celokupna Milovanoviceva politika, ne samo prema velikim silama vec i prema balkanskim drzavama, sracunata je na to da se postigne srsko-bugarski sporazum. Od 1909. godine, kako kaze bugarski poslanik u Beogradu Tosev, srsko-bugarski sporazum

postao je Milovanoviceva fiks-ideja. Sve njegove ostale aktivnosti potcinjavaju se ovaj i znace njenu dopunu. Aneksija Bosne i Hercegovine ugrozila je njegovu nameru da razdvoji Bugarsku od Austro-Ugarske - umesto da ih koristi u njihovim protivnostima, Milovanovic ih je video zdruzene, jer su ankesija Bosne i Hercegovine i proglašenje bugarske nezavisnosti bili izraz zajednicke politike Beca i Sofije. Njihova solidarnost zatvarala je Milovanovicu sve perspektive. Umesto devize s Bugarskom u Skoplje ili s Austro-Ugarskom u Solun, Milovanovic se obreo pred pretpostavkom da sretne u Makedoniji Bugarsku udruženu s Austro-Ugarskom.

Milovanovicu je bilo jasno da sudbina Balkanskog poluostva lezi u rukama Beca i Sofije. Ne mogavši da slomi Srbiju, usled protivljenja velikih sila, posebno Rusije, nemajući dovoljno asimilacione snage da je upije, Bec je vrsio pritisak na nju preko kralja Ferdinanda. Milovanovic je stalno strepeo od njihovih planova o podeli Srbije, pred kojima bi bio nemocan. Iza Beca stajala je strahovita snaga Nemacke; Bugarska je bila najsnaznija balkanska država, s najboljom vojskom i najvećim prestizem na Balkanu. Za razvitak dogadjaja bilo je od najveće vaznosti hoće li Bugarska koristiti tursku pomoć za suzbijanje ostalih suparnika u Makedoniji.

Pretnje Srbiji znacile su ujedno opasnost za Bugarsku. Bugarski ciljevi u Makedoniji ukrstali su se s austrijskim - i jednima i drugima krajnjim ciljem bio je Solun. Kralj Ferdinand je uvidjao da mu je lakše nositi se u Makedoniji s jednom odasvuda pritisnutom Srbijom nego s

Habsburškim carstvom. Srbija je bila jastuce koje je primalo one udarce sto bi se inace srucili na Makedoniju, pa cak i na Sofiju. Bugarska je po svome geografskom položaju bila predodredjena da nasledi najveći deo turskog carstva na Balkanu. Bolje je bilo sporazumeti se sa Srbijom no predati glavninu nasledne mase Becu.

Bugarska spoljna politika imala je daleko vecu slobodu kretanja od srpske. Bugarska nije bila tako neposredno ugrozena od Austro-Ugarske, nije bila u stalnoj opasnosti da bude osvojena. Ferdinand je zato pokusavao da sacuva slobodu akcije u svim pravcima. On se zanosio opasnom mislu da će izmiriti rivalstvo sila na Balkanu namećuci im Bugarsku kao faktičnog gospodara na Poluostrvu. Stoga je izdvojio sudbinu Bugarske od sudbine ostalih balkanskih naroda. Njemu je nesumnjivo polazilo za rukom da vestom igrom vodi dvostruku politiku prema Rusiji i Austro-Ugarskoj; on je bio neophodan obema - Rusiji zbog Carigrada, Dvojnoj monarhiji radi ostvarenja balkanskih zavojevackih planova.

Posle aneksione krize izmenio se raspored snaga. Bec je suvise naglaseno ispoljio svoje tezne ka Makedoniji i Solunu; Srbija umalo nije unistena pre no sto je Bugarska dobila svoje sanstefanske granice; Rusija je izisla iz krize porazena, resena da revidira svoje odnose s Bugarskom. Konacno, bugarske tezne u Makedoniji presle su okvire Berlinskog ugovora i sukobile se sa prohtevima Dvojne monarhije. Posto je iz odnosa s Bećem izvukao sve koristi, kralj Ferdinand je bio gotov da promeni pravac svoje politike i vrati se balkanskoj zajednici koju su trazile narodne mase i dobar deo političara. Jedini nacin da se to postigne bio je sporazum sa Srbijom.

Jos u prvim danima aneksione krize Milovanovic je pokazao dalekovidost i uzdržljivost, trudeci se da bosansko pitanje odvoji od proglašenja bugarske nezavisnosti. Na pocetku krize on je dao uputstvo da se ne napada bugarski proglašenje i u svim silama je radio na tursko-bugarskom sporazumu, odbijajući da sklopi s Portom savez koji bio uperen protiv Sofije. Njegov je cilj bio da razvije austro-bugarsku solidarnost interesa. - Ako se sa Bugarskom ne uortacimo - rekao je jedan poslanik u narodnoj skupštini - mi cemo jednim carskim ukazom, kao Bosna 1908. godine, promeniti svoju sudbinu.

U najzescem jeku aneksione krize Tosev je ponudio Milovanovicu pomoc u pitanju Sanyaka, savetujuci ga da Evropu stavi pred svrsen cin. Milovanovic je ove ponude primao nepoverljivo jer se bojao da iza njih ne stoji Austrija, zeljna da sebi stvori izgovor za napad. Milovanovic isto tako nije mogao odmah da prizna bugarsku nezavisnost; protestujuci nacelno protiv krsenja Berlinskog ugovora, on nije mogao praviti izuzetke. Medjutim, cim je Rusija prznala bugarsku nezavisnost, Milovanovic je odmah sledovao ruskom primeru. On je toliko hitao da nije stigao cak ni vladu da obavesti - istog casa, po dobijenom obavestenju iz Petrograda, poslao je srpsko priznanje Sofiji.

Cim je aneksiona kriza zakljucena, Milovanovic je pregao na posao. Nije prosla nedelja dana od priznanja aneksije, Milovanovic je pozvao Malinova da mu iznese predloge za sporazum. "Solidarnost srpsko-bugarska", pisao je Milovanovic predsedniku bugarske vlade, "prva je, najneophodnija pogodba koja se nicim ne moze nadoknaditi, za samostalnost Balkanskog poluostrva i resenje balkanskog problema na osnovi: Balkan balkanskim narodima." Milovanovic je svojerucno sastavio govor Sveti Simicu pri predaji novih akreditiva, pozivajuci se na "zadatke slovenske solidarnosti", "glas krvi", "zjaednicka stradanja i nade".

Na Milovanoviceve jasne nagovestaje, Malinov je odgovorio uzdrzljivo. Obostrano nepoverenje jos nije bilo razbijeno. Milovanovic je sumnjicio Malinova da ce u Becu trgovati srpskim predlozima; Malinov se bojao da bugarske ponude ne dodju do usiju Porte. Milovanovicev topao nacrt Simiceva govora primljen je hladno u Sofiji. Nije li bolje ublaziti snagu njegovih izraza? Ne zeleti da ih slabi, Milovanovic ih je prosto izbrisao.

Prevrat u Carigradu aprila 1909. bio je znak da treba zuriti. Turska se svakim danom sve vise osipala dok su se srpski i bugarski politici glozili oko sitnih pitanja. Cim je dobio prve glasove o dogadjajima u turskoj prestonici, Milovanovic je uzurbano poceo raditi na sve strane: poslao je Simicu nalog da ubrza pregovore za sporazum, zamolio je sve prijateljske kabinete da ga pomognu u Sofiji, obavestio je Cetinje o svojim planovima i naredio konzulima u Makedoniji da budu predusretljivi prema Bugarima. Da bi sto pre postigao sporazum, Milovanovic je Tosevu predlozio dve kombinacije: sporazum koji ce dejstvovati odmah i resiti aktuelna pitanja i ugovor koji bi obuhvatio sve balkanske probleme na duzoj stazi. Bugarska i Srbija moraju biti zajedno kada se otvori makedonsko pitanje, i Milovanovic je bio spreman da prihvati autonomiju Makedonije, kojoj se inace protivio, uz jemstva narodnosti i obelezavanje njihovih sfera. Ako autonomija ne bude mogucna, on je trazio podelu, zahtevajuci za Srbiju Skoplje, Veles, Prilep, Debar, i Ohrid. Istovremeno, predlagao je usku srpsko-bugarsku ekonomsku zajednicu, po mogucstvu carinsku uniju.

Malinov i Ferdinand nisu smatrali da je nastupio trenutak koji bi ih nagnao da se odreknu jednog dela Makedonije; oni su je hteli celu. Milovanovic je odmah mogao primetiti, po njihovom zatvorenom drzanju, da nema smisla tvrdoglavu nastojati u jednoj stvari koja jos nije sazrela. Svako dalje insistiranje moglo je stvoriti utisak da je Srbiji neophodan savez, sto bi jos vise otezalo izglede na sporazum. Meseca juna Milovanovic je naredio Simicu da to pitanje vise ne pokrece.

Ne mogavsi da dodje do cilja pravim, neposrednim putem, Milovanovic je promenio taktiku i pokusao da mu se priblizi preko Rusije. On je uvlaci u pregovore, tezeci da je nacini ne samo svedokom vec trecom ugovornom stranom. Dovesti Rusiju u taj položaj za Milovanovica je isto toliko vazno koliko i sklapanje sporazuma sa Bugarskom. On nece samo srpsko-bugarski vec srpsko-bugarsko-ruski balkanski sporazum.

Rusija je bila jedina sila koja je mogla nagnati kralja Ferdinanda na popustanje prema Srbiji. Zato Milovanovic tezi da bugarsku diplomatuju zatvori u jednaciu: Srbija jednako Rusija. S

jedne strane on uverava Ruse da je balkanki sporazum jedina mogucnost ruske politike na Balkanu, s druge strane nagovestava Sofiji da su iza njega ruski interes.

Izvoljski je shvatio domasaj balkanskog sporazuma i zastupao ga u Sofiji. Ali, on je u svoj rad unesio mnogo sumnje u mogucnost stvarnog sporazuma, narocito kada je cuo za srpske zahteve u Makedoniji. Zato je opominjao svoga poslanika u Sofiji da se ne zatrcava, bojeci se da ne gurne Sofiju jos vise u austrijsko narucje. Izvoljski je strahovao da bi svako pomeranje na Balkanu moglo izazvati austrijsku akciju; ako se u Becu sazna za surovanje izmedju balkanskih prestonica, rodice se odmah misao i zelja za aktivnim mesanjem u turske stvari.

Kada je, s jeseni 1909, Nikola Hartvig dosao za ruskog poslanika u Beogradu, Milovanovic je dobio snazu podrsku. Novi ruski predstavnik ne samo sto se odmah zalozio svim srcem za balkansku zajednicu vec je, sto je veoma vazno, u srpsko-bugarskim razmiricama zauzeo cisto srpsko glediste. Hartvig je svojim vezama na carskom dvoru bio dovoljno jak da vodi u Beogradu politiku koja se lomila na granici sluzbene i licne. On je sprovodio politiku inata sopstvenoj vradi, kivan sto petrogradska diplomatija okleva i izbegava rizik. Ambiciozan i zeljan slave, premesten u malu balkansku prestonicu, Hartvig je u srpsko-bugarskom sporazumu video akciju koja premasa lokalne balkanske okvire.

Nasavsi odjednom i neocekivano ovako sjajnog saveznika, Milovanovic ga je odmah koristio za svoje planove. U toku srpsko-bugarskih pregovora on je tesno saradjivao s njim. Njihov medjusobni odnos, u pocetku vrlo srdacan, docnije je ohladneo, uglavnom zbog Hartvigove suvise naglasene antiaustrijske politike. Bucan, govorljiv i eksplozivan, Hartvig se nije ustezao da javno propoveda svoje neprijateljstvo prema Dunavskoj monarhiji, malo vodeci racuna o posledicama svojih reci. Mnogo obazriviji od njega, Milovanovic je izbegavao tako ostre podele i njegovi pokusaji izmirenja s Becom Ijutili su Hartviga i budili sumnje u Milovanovica kao u coveka spremnog da napusti slovenski tabor. U osnovi, razmimoilazenje medju njima bilo je duboko i vuklo je koren u razlicitom gledanju na politiku. Hartvig je bio slovenofil staroga kova, sa primesama novoga narastaja u Rusiji koji je uz slovenofilstvo proturao ruski imperijalizam; Milovanovic je bio izraziti zapadnjak, koga za Rusiju nisu vezivala osecanja nego interes. Kako su osecanja postojanja od interesa, Hartvig je s pravom sumnjao u Milovanovicevu stalnost. Milovanovic je po strukturi svoga intelekta, po gledistima, pa cak i po licnim osobinama, bio blizi Izvoljskom, noseci u sebi, kao i ruski ministar, izvesnu nervnu labilnost, samo u manjoj meri. Hartvig nije cenio Izvoljskog i nasavsi slicnosti izmedju njega i srpskog ministra, ohladneo je i prema ovome. On se daleko bolje slagao s Pasicem, mada je bio njegova susta suprotnost. Obojicu je zblizila ideja rusenja Habsburškog carstva i stvaranja Velike Srbije. Mnogo temperamentnijem Hartvigu dobro je dosao jedan Pasic, hladan i zaverenicki raspolozen, u koga je mogao zatvoriti svoj gledista kao u kakvu celicnu kasu. Pored toga, Pasic je umeo da zatreperi Hartvigove slovenske zice kada mu je to bilo potrebno.

Uporedo sa radom u Rusiji, Milovanovic je svim silama pokusao da za svoju ideju pridobije kabinete prijateljskih sila, posebno Francuske i Italije. Obilazeci zapadnoevropske prestonice, u jesen 1909, Milovanovic, kao za vreme aneksione krize, sada uporno i stalno ponavlja nov moto svoje politike: sporazum s Bugarskom. Posle pobede Centralnih sila Milovanovic je video u Evropi opstu uznemirenost, koja je izazvala teznu jaceg grupisanja. To je stvorilo potrebnu atmosferu njegovom radu. Nespremnost Rusije, kolebljivost Italije, neodlucnost Engleske da se jace angazuje na kontinentu i strah Francuske od nemacke hegemonije stvorili su povoljne uslove balkanskom savezu u kome su ove drzave dobole novog i neocekivanog saveznika u svojoj borbi s Centralnim silama, sposobnog da za slucaj ratnog sukoba veze dobar deo protivnicke vojne snage.

S jeseni 1909. Milovanovic je opet pokrenuo razgovore s Bugarskom o deobi Makedonije. Dimitrije Rizov, bugarski poslanik u Rimu, proputovao je evropskom Turskom, po nalogu svoje vlade, i doneo s puta malo utesne vesti. Milovanovica je posebno zabrinulo bugarsko interesovanje za Albaniju, koje je dokazivalo da su u Sofiji jos uvek zive sanstefanske ideje. Cak se i Rizov, poznati pobornik srpsko-bugarskog zbljenja, zauzimao za sirenje bugarskog uticaja u Albaniji, upoznao se sa vodjom albanskog pokreta Ismailom Kemal-bejom i prisustvovao sastancima arbanaskih vodja u Napulju. Zaključak s njegovog puta po Turskoj bio je da sa srpsko-bugarskim sporazumom treba zuriti. Zajedno sa Milovanovicem pokusao je da u Beogradu, septembra 1909, nadje osnovu za sporazum. Bugarska ne moze prihvati srpsku teoriju o podeli Makedonije, rekao je Rizov. Umesto podele treba obrazovati jednu autonomnu oblast koja ce obuhvatiti solunski, bitoljski i kosovski vilajet, južno od Sare. Takva Makedonija dobice slovenski karakter. Bugarska u novom rasporedu dobija jedrenjski vilajet s Dedeagacem i Kavalom; Srbija uzima Sanyak, albansko primorje kod usca Drima i Staru Srbiju do Sare.

Milovanovic nije htio da prihvati Rizovljev plan. Kao vecina politicara u Srbiji i Bugarskoj, Milovanovic je bio uveren da se Makedonija ne bi mogla odrzati kao posebna drzavna celina. Na nju bi delovale, govorio je Milovanovic, unutrasnje centrifugalne sile i spoljni uticaji. Umesto da postane spona, ona ce jos vise rasplamsati srpsko-bugarsku medjusobnu borbu. Turska vlast, na cijem rusenju sada rade balkanske drzave, stvara kohezionu snagu potrebnu za saradnju; kada te snage nestane, iseznuce element ujedinjenja. Milovanovic je autonomiju Makedonije usvajao nacelno u razgovoru s Rizovom, ali ovo usvajanje nije bilo iskreno. To se video cim je zatrazio podelu Makedonije, kao alternativno resenje. Taj "plan u drugom planu", po Milovanovicu, svodio se na odredjivanje medjusobnih granica u Makedoniji, sto je odmah kompromitovalo ideju autonomije. Autonomija Makedonije, pod uslovima nacionalistickih stremljenja gradjanskog drustva i s jedne i druge strane, nije mogla postati stvarnost. I srpski i bugarski plan nosio je zadnju misao da Makedoniju prisvoji sebi, jedan delimicno, drugi u celini.

Milovanovic se nije bavio problemom Makedonije, niti je za to imao znacajnije prilike u svojoj diplomatskoj karijeri. On je makedonske prilike slabo znao, mnogo slabije od Pasica, Svetе Simice i Ljube Jovanovica. Bio je uveren da makedonske narodnosti nema i da bi njen stvaranje bilo stetno; Srbi i Bugari takodje ne bi trebalo da su dva naroda. U resenju makedonskog pitanja Milovanovic je isticao "drzavni razlog", potrebe vec postojećih balkanskih drzava.

U toku ovoga rada na sporazumu, Milovanovic je stalno zeleo da se sretne s Ferdinandom. Bugarski kralj mu je imponovao, iako se neprestano sukobljavao s njegovom politikom. On je svakako bio najzivlja inkarnacija Makijavelijevog Cezara Boryije, koji je na Milovanovica u mladosti ostavio snazan utisak. Ferdinandova politika balansiranja izmedju Rusije i Austro-Ugarske bila je u velikom stilu ono sto je Milovanovic pokusavao sprovesti u malom. Njemu je imponovala smelost kojom je Ferdinand vodio svoju politiku, ne obraziruci se na skrupule i nacela. Ferdinand je bio kralj, gospodska pojava, sa urodjenim instinktom politicara, koji je umeo da bude vrlo privlacen kada je to htio. Prvi susret Milovanovica i Ferdinanda u Beogradu, novembra 1909, ocarao je srpskog ministra. Milovanovic je osetio da se Ferdinand trudi da ga osvoji i to je godilo njegovo sujeti. Posle prvog utiska, Milovanovic je sa vise skepticizma razmisljao o bugarskom kralju. Mada bistar i okretan, Ferdinand je do te mere bio stekao naviku da se kreće okolnim i skrivenim putevima da je izmisljao krivine i na pravom drumu. Lukavstvo je preovladalo njime i ono mu se citalo na licu, sto je stvaralo osecanje nesigurnosti kod ljudi koji su s njim dolazili u dodir. Na njegov rad uticale su u velikoj meri simpatije i antipatije; on je bio hrabriji u idejama no u njihovom izvrsenju. Ferdinand je bio

politicki igrac koji je tezio najvecem dobitku, uz najmanji ulog. To mu je stvorilo strah od rizika. Njegova uloga u bugarskoj istoriji svela se na akciju jednog diplomatskog kondotijera. Umesto da se bori za bugarsku buducnost, on je trazio trenutne uspehe koji bi zadovoljili njegovu sujetu.

U razgovorima koje je u Beogradu vodio u jesen 1909. godine sa kraljem Petrom, Pasicem i Milovanovicem, Ferdinand je izbegavao bilo kakvo vezivanje. Svojim dolaskom u Srbiju radi "naucnog izleta" na Kopaonik, koji je prethodio beogradskom sastanku, Ferdinand je htio da stvori utisak kod evropskih kabinetova da je on inicijator zblizenja sa Srbijom, ne primajuci, ujedno, nikakve obaveze. U tome trenutku Ferdinand nije htio savez sa Srbijom, ali je htio da savezu ostavi otvorena vrata, za svaki slucaj. Milovanovic je tacno zaključio posle sastanka da Ferdinand jos nije odredio pravac svoje politike i da ce ga odrediti tek kada bude siguran koja ce strana prevagnuti. Videci da ne moze od njega nista uscupati, Milovanovic se morao zadovoljiti onim sto je dobio, ma kako to bilo malo. Vise no ikada bio je resen da ne ostane pri izboru samo jedne, bugarske karte. Tek sto je Ferdinand napustio Beograd, Milovanovic je poslao brzojav Porti da Srbija ne bi nikome zrtvovala svoje prijateljstvo prema Turskoj. Milovanovic od toga trenutka pocinje rad na priblizavanju Turskoj, koja ce ispuniti njegovu diplomatsku aktivnost 1910. godine.

Milovanovicevi pogledi na politiku osudjivali su slepo drzanje jednog pravca, vodjenje akcije samo u jednom smeru. On je politcar koji hoce da radi na nekoliko strana; njegova masta suvise je bogata kombinacijama da bi mu se razum i politicki instinkt zadovoljili jednom jedinom. Secao se da je nekada optuzivao kralja Milana ne zato sto je prisao Austro-Ugarskoj, vec sto je prisao samo njoj. Milovanoviceva glavna "ivotna" kombinacija je savez sa Bugarskom, Crnom Gorom i Grckom, koji bi se vezao za veliku grupaciju Antante u Evropi. Pored nje on ima u yepu jos jednu, za svaki slucaj. Posle neuspeha u privlacenju Bugarske, Milovanovic priprema zblizenje s Turskom i Rumunijom, koje ima dva zadatka: da posluzi kao most za povlacenje ka Centralnim silama, ako se ukaze potreba, i da natera Ferdinanda da pridje Srbiji silom ako ne bude htio milom. Obe kombinacije - s Bugarskom i turskom - plod su Milovanovicevih tezni da ima na raspolaganju sredstva za svaku priliku. Prva kombinacija sa Bugarskom je aktivna, druga s Turskom je pasivna; u prvoj lezi ofanziva, u drugoj povlacenje. Razlika medju njima je u dometu koji im Milovanovic daje: u prvoj je gotov da ide do kraja, druga je samo pomocna, kao sporedni izlaz za slucaj pozara i nezeljenog obrta situacije. Srpski program mogao se ispuniti samo ofanzivom, sve ostalo je diverzija. "Moja politika je u stvari: vezivati solidarnost s Bugarskom i s njom zaključiti pozitivan sporazum za resenje balkanskog pitanja; u isto vreme uspavljivati nepoverenje Turske i odrzavati prijateljstvo s njom, s obzirom i na politische i na ekonomische aktuelle interese." Dogadjaji na Balkanu mogli su se razvijati u tri pravca: da se udruzene balkanske drzave obracunaju s Turskom; da se, opet udruzene, s Turskom suprotstave Austro-Ugarskoj i da se, svaka na svoju ruku, bace na Tursku. Milovanovic je htio da bude spremjan za svaku od ovih mogucnosti.

Radeci jednovremeno na ovim oprecnim kombinacijama, Milovanovic je u zamrsenoj i zakulisnoj igri ispoljio diplomatske sposobnosti, poznavanje mere, takt i okretnost u manevru. Nikada nije dozvolio da ga sporedna kombinacija suvise povuce i ugrozi onu glavnu. Uvek je znao da se zaustavi na vreme, da vesto izbegne stvarne obaveze i zadrzi slobodu odlucivanja. Njegova radnja podseca na sahovsku igru; sve je u njoj rasporedjeno, svako polje pokriveno odgovarajucom figurom. Milovanovic koci Austriju Rusijom, Tursku Bugarskom, Bugarsku Rumunijom. On se cvrsto drzi Rusije i gradi porusene mostove prema Austro-Ugarskoj, u Petrogradu preotima od Pasica rusku naklonost, u Becu ga smatraju austrofilom koji u Srbiji drzi ravnotezu prema neprijateljima Monarhije, u Carigradu mu poklanjaju puno poverenje, u

Bukurestu vide u njemu jemstvo protiv bugarskih planova u Makedoniji, dok u Sofiji uziva glas protagonisti ideje srpsko-bugarskog sporazuma. Celokupan ovaj galimatijas ima u njegovoj glavi svoj red; on spaja u sebi sve ove protivrecnosti i svojom sposobnoscu uskladjivanja stvara od zbrke celinu.

Milovanoviceve kombinacije s Turskom nisu mogle biti ozbiljne jer je njegovo misljenje o novom, mladoturskom rezimu bilo vrlo nepovoljno. "Kao sto ne verujemo u cuda ili spiritizam", govorio je on Tosevu, "tako ne verujemo ni u obnovu Turske." Stari hamidovski sistem doziveo je slom; novi nije nastao voljom naroda, vec pronuncijamentom vojske. Religiozna muhamedanska osnova carstva zamenjena je parolom otomanizacije, ali su na kraju njome bili povredjeni svi: prorokovi sledbenici, jer je vera oskrnavljena, pritisnuti narodi usled nametnute i tudje drzavne ideje. Revoluciju u Turskoj nije povela jedna drustvena klasa, vec jedna hunta. Oslonjeni na vojsku okupljenu konskripcijom, mladoturci su bili prinudjeni da stalno pocinju iz pocetka - sigurni u oficire, nisu se mogli osloniti na vojnicke mase. Okruzen neprijateljima i spolja i iznutra, rezim je ziveo u stalmom nervnom grcu i zavisio od prestiza. S jedne strane to ga je odvelo pravo u narucje Nemaca, s druge, posle aneksije Bosne i Hercegovine i proglaša bugarske nezavisnosti, ugrozilo mu temelje na kojima se izdizala nova zgrada drzavne tvorevine.

Milovanovic je pazljivo pratio kretanje unutrasnjih prilika u Turskoj, ne sumnjajući u to da će razne arapske, kurdske, arbanaske revolucije ubrzati slom. On se cak bojao da taj slom ne dodje suvise brzo. Njemu je potrebno da zadovolji zahteve koje mu nameće aktuelna politika. Srpski interesi bili su mnogostruki u Turskoj. Turska podrska srpskoj akciji u Makedoniji davala joj je prevagu nad bugarskim suparnikom; od Porte je zavisila koncesija za gradjenje jadranske zeleznice koju srpska vlada neumorno trazi od 1906. godine da bi preko nje dosla do svetskih pijaca; konacno, od Turske je zavisio jedini kopneni put srpskom izvozu preko Soluna, koji je Srbiju spasao u vreme carinskog rata. Srpska vlada je stalno pokusavala da taj put ucvrsti i prosiri novim trgovinskim ugovorom.

Na udvaranje Turskoj Milovanovic su prinudile nejasne i uznemirujuće vesti o nekakvom priblizavanju Bugarske i Grcke kao i Turske i Rumunije. Milovanovic se uplasio da ne upadne u makaze, jer su obe kombinacije obilazile Srbiju i mogle se okrenuti protiv nje. On je sumnjao da iza toga стоји Bec. Bugarsko-grcko i tursko-rumunsko priblizavanje bili su izraz dve suprotne, protivrecne politike - prvo je nosilo izrazito antiturski, drugo antibugarski karakter. I jedno i drugo mogao je Bec da koristi u svoje svrhe, bilo da forsira Bugarsku u Makedoniji protiv srpskih tezni, bilo da pomaze Porti protiv Sofije, uz obestecenje u Sanyaku i Albaniji. U nedostatku sporazuma balkanskih drzava, sve su kombinacije bile mogucne i sva resenja izvodljiva. Milovanovic se starao da Srbija ne ostane van ovih zbivanja, da se ona ne bi okrenula protiv nje same.

Umesto da protivtezu tursko-rumunskim planovima trazi u sporazumu sa Srbijom, Ferdinand je najpre pokusao, 1910. godine, da postigne sporazum sa onim drzavama koje se sanstefanskim granicama Bugarske nisu protivile onoliko koliko im je bila protivna Srbija. Grcka je bila suvise zauzeta kritskim pitanjem da bi bugarskim teznjama u Makedoniji pruzila ozbiljan otpor. Isto tako je crnogorski knez usmerio svoju paznju severnoj Albaniji, u zelji da nasledi Skenderbegovu drzavu i tradiciju. Stoga su Ferdinand i Malinov pokusali da obidju Srbiju jednim bugarsko-grcko-crnogorskim sporazumom koji bi uspostavio ravnotezu u odnosu na tursko-rumunsku kombinaciju. Zajednica bez Srbije nije, medjutim, mogla biti efikasna, jer nije mogla zastrasiti Tursku, a i zato sto se balkansko pitanje nije moglo resiti bez ucesca Srbije, hteo to Ferdinand ili ne. Za slučaj turskog sloma umesale bi se velike sile i trojni balkanski sporazum morao bi ukljuciti i Srbiju ili bi se raspao. Naprotiv, ako bi se

Turska odrzala, ona je uz pomoc Rumunije i Srbije mogla zauzdati Bugarsku i Crnu Goru. Balkansko pitanje moglo se resiti samo sporazumom svih balkanskih drzava. Ne samo srpsko-bugarski vec je balkanski interes bio da se ostvari savez Beograda i Sofije, ili da se onemoguci svaka druga kombinacija koja bi mimoisla Srbiju. Milovanovic ne samo sto je u to cvrsto verovao vec nije sumnjao da ce i bugarska vlada kad-tad uvideti da Srbiju mora uneti u svoje planove.

Tursko-rumunsko priblizavanje urgozavalo je resenje balkanskog pitanja na osnovi pravicne podele turske zaostavstine medju balkanskim drzavama. Porta bi dobila odresene ruke prema Srbiji i Bugarskoj i omogucila hegemonijubeckih politickih planova, vezujuci svoju tursko-rumunsku osovinu za Centralne sile. Milovanovic je odmah shvatio koliko je opasna ova kombinacija. Medjutim, ona je Bugarsku ugrozavala vise no Srbiju i stoga je mogla korisno da posluzi kao sredstvo da se Ferdinand prevede u srpske vode. Milovanovic to i cini, dobro pazeci da se u ovoj opasnoj igri ne zatrci. Tursko-rumunsko zblizenje njemu koristi samo kao prepostavka, nikako kao stvarnost. Milovanovic se upustio u ovu avanturu ne obaziruci se na sredstva. Septembra 1910. godine pustio je preko svojih starih pariskih novinarskih veza vest u *Matenu* da je tursko-rumunski savez svrsena cinjenica, uzivajuci u uzbudjenju i zaprepascenu koje je izazvao kod zapadnoevropskih kabinet i bugarske vlade.

Rumunija je dosla kao porucena za manevrisanje prema Sofiji. Ona se ostro protivila jednostranim bugarskim pokusajima u resenju makedonskog pitanja. Za nju je Sanstefanska Bugarska bila neprihvatljiva koliko i za Srbiju. Stoga Milovanovic igra s Rumunijom pogledajuci stalno ispod oka na Sofiju. On se drzi tradicionalnog prijateljstva s Rumunijom i dalje razvija srdacne odnose. U Bukurestu je on kod svoje kuce, u tazbini; njegova poznanstva i prijateljstva sa rumunskim drzavnicima iskrena su i duboka. Njegov glas ima svoju tezinu u Bukurestu, rado se cuje i jos cesce trazi. Naravno, Milovanovic ne propusta priliku da to boduje u svoju korist pred kraljem Ferdinandom. U svim razgovorima s bugarskim drzavnicima, Milovanovic istice rumunski barometar za merilo bugarskih atmosferskih prilika.

Da bi dao siri zamah svojoj politici, Milovanovic je pripremio 1910. godine niz kraljevih poseta stranim dvorovima i sam je ponovo obisao zapadnoevropske prestonice, Carigrad i Sofiju. Bio je u punom smislu "leteci diplomata", prvi od nasih drzavnika koji je uveo praksu stalnih poseta i neposrednog kontakta. Kraljeva poseta Petrogradu bila je prvo njegovo putovanje u inostranstvo posle 1903. godine i imala je za cilj da prekine bojkot srpske dinastije na evropskim dvorovima posle 29. maja. Put u Petrograd bio je ujedno protest protiv aneksije Bosne i Hercegovine. Da bi pripremio kraljevu posetu Carigradu, Milovanovic je licno otisao u tursku prestonicu marta 1910. godine i vratio se preko Sofije. Put je bio vesto sracunat: da bi stigao neupadljivo do Sofije, Milovanovic se posluzio Carigradom. On je punim jedrima plovio u makijavelistickim vodama; Portu je uveravao da s Bugarskom ne misli nista ozbiljno i trazio podrsku u srpsko-bugarskim sukobima u Makedoniji; samo nekoliko dana docnije, u Sofiji je zarko zastupao pred Ferdinandom, Paprikovom, Danevom i Gesovom srpsko-bugarski sporazum. Toplo primljen u Carigradu, Milovanovic je u Sofiji docekan uzdrzljivo. Ferdinanda je zabrinulo njegovo koketiranje s Becom i Portom. Milovanovic je to i hteo, nadajuci se da ce ovakva politika doneti uskoro plodove. Treba ih ostaviti da se ljute, govorio je on, samo treba paziti da ne posumnjaju u nasu volju za pregovore.

Najznačajniju etapu u Milovanovicevoj politici predstavlja poseta Rusiji, marta 1910. godine. Milovanovic svim silama pokusava da ruskoj diplomatiji nametne formulu ne Mircstega, vec Rakonidžija, formulu dinamicnu a ne staticnu. Milovanovic je narocito nastojao da razbije

svako zblizenje Beca i Petrograda, jer je znao da je ono mogucno samo na bazi postojeceg stanja na Balkanu. Medjutim, ustolicenje postojeceg stanja znacilo je ujedno jicanje balkanske uloge Austro-Ugarske koja se na Balkanu vec utvrdila. Umesto toga, Rusija mora baciti parolu: "Balkan balkanskim narodima" i izbegavati razgovore s Becom u cetiri oka; naprotiv, navoditi ga sto vise na evropski teren.

Predstavnici Srbije toplo su primljeni u Petrogradu. Boravak u prestonici i Carskom Selu ispunjen je svecanostima, ruckovima, zdravicama i politickim razgovorima. Zajedno s Pasicem, Milovanovic vredno radi. Na sastanku s Izvoljskim obojica mu iznose ciljeve srpske spoljne politike i traze aktivnu podrsku u pokusajima da se s Bugarskom postigne sporazum. Izvoljski je ovom prilikom prvi put priznao da je Sanstefanski ugovor nepravedan prema Srbiji i da teskoce u sporazumevanju ne dolaze sa srpske, vec sa bugarske strane. On je izjavio gotovost da sanstefanske ideje revidira "radi zadovoljenja srpskih interesa i prava koji su zaboravljeni i povredjeni prilikom njegovog gradjenja". Milovanovic mu je podneo kartu granicnih zahteva u Makedoniji koji su zahvatili oblast do ispod Demir-kapije i koju mu je jos u Beogradu izradio Jovan Cvijic. Na zahtev Izvoljskog, koji se uplasio da zahtevi srpske vlade ne udalje Ferdinanda, Milovanovic mu je izradio dve formule koje je ruski ministar trebalo da zastupa u Sofiji, siru i uzu. U njima je trazena "pravicina i siroka satisfakcija nacionalnim i istorijskim pravima Srbije na jug od Kacanika i Sar-planine, koja bi joj dozvolila da sebi osigura srpsko-albansku jadransku obalu s dovoljnim zaledjem i tako ispluti bitni uslov za svoju stvarnu nezavisnost". Prihvatajuci i granicu i formulu, Izvoljski je trazio da se zahtevi ublaze, jer "Bugare ne treba pritiskivati, vec gurati". Tako je led u Rusiji bio probijen.

Blistav u salonima, naviknut na visoko drustvo, sloboden u razgovoru i duhovit, Milovanovic je u Petrogradu izbio u prvi red i potisnuo u pozadinu svoga starog suparnika Pasica. Na rucku u Carskom Selu raspolozio je i nasmejao caricu; posle rucka car ga je zadrzao citav cas u razgovoru. Vreme za polazak bilo je davno proslo a dva coveka su jos zivo razgovarala nasred sale. Tek kada su opsti tajac i uprti pogledi privukli carevu paznju, razgovor je srdacno prekinut. -- Mir treba cuvati jos pet godina -- rekao je Nikola II -- posle pet godina mi cemo sa svakim drugkcije govoriti. Rusija zna da nije krivica Srbije sto se srpsko-bugarski sporazum nije ostvario. Danas Rusija nema vise posebnih naklonosti prema Bugarskoj koje bi isle na stetu Srbije; ruski balkanski program sadrzi nezavisnost balkanskih drzava. -- Ove reci potvrdjivale su tacnost Milovanovicevih prepostavki; njegova politika pocela je da donosi plod.

Iz Petrograda, kralj Petar i Milovanovic otisli su u Carigrad i odatle se vratili kuci preko Svetе gore, Soluna i Skoplja. Turci su im stavili na raspolaganje dvorac u Jildizu i carsku jahtu ali nisu uzeli nikakve politische obaveze. Zato je put preko Makedonije smisljeno planiran. Kralj Ferdinand pokusao je da ga omesti, medjutim Milovanovic je ostao cvrst -- on je jos uvek smatrao da je to sredstvo koje ce omeksati bugarskog vladara.

Milovanovicevu pomirljivu politiku prema Austro-Ugarskoj posle aneksione krize ugrozila su dva politicka procesa vodjena u Monarhiji: veleizdajnicki u Zagrebu i Fridjungov u Becu. Jos u danima koji su prethodili aneksiji podignuta je optuzba protiv pedeset i tri Srbina optuzena za prevratnicke namere i veze sa zvanicnom Srbijom. Milovanovic je odmah po zavrsetku aneksione krize organizovao uspesnu novinarsku kampanju u inostranstvu, koja je ne samo uspela da evropsku javnost uveri u nevinost optuzenih vec da razotkrije politicku ostricu procesa uperenog protiv srpsko-hrvatske koalicije i Srbije. Veleizdajnicki proces postao je drugo izdanje Drajfusove afere: ban Rauh doziveo je tezak poraz i njegova politika potpuno je otkrivena. Milovanovic je kampanju protiv procesa vesto vodio: cilj njegove aktivnosti je dvojak -- da unese zabunu u Monarhiju i spase optuzene. Istovremeno je uspeo da izbegne

opasnost ponovnog sukoba s Crnom Gorom, jer je izmedju zagrebackog i cetinjskog procesa postojala veza olicena u ucescu austrijske obavestajne sluzbe. Kada je veliki Sloven i jedna od najumnijih glava tadasnje Evrope, Toma Masarik ustao u odbranu optuzenih, on je, bezobzirno trazeci istinu, istakao Nasticevu ulogu i napao cetinjski dvor, ugrozavajuci tek uskladjene odnose Cetinja i Beograda. Uplasen od raskida, Milovanovic se javno ogradio od Masarikovih optuzbi.

Milovanovic se mnogo vise uplasio kada je istoricar Fridjung objavio optuzbe protiv srpsko-hrvatske koalicije. Veze sa Supilom, Pribicevicem, Medakovicem i ostalima odrzavane su bez pismenih tragova, ali se Milovanovic bojao da ne postoji kakav dokumenat iz Pasiceva vremena koji bi obesnazio srpsku odbranu. Spalajkovicev izvestaj, na koji se Fridjung najpre pozvao, bio je ocigledan falsifikat, ali je Milovanovic verovao da je Bec hotimice pustio lazan dokumenat da bi ga namamio na protest, a onda obrukao stvarnim dokazima. Zato je u pocetku bio vrlo oprezan i savetovao je Erentalu da se obe vlade u to ne mesaju. Tek kada su objavljeni svi dokumenti, Milovanovicu je svanulo -- od prvog do poslednjeg, svi su bili lazni. Milovanovic je tada odbacio sva ranija ustrucavanja i aktivno usao u sukob. Ovlastio je Masarika da suzbije sve optuzbe, "jer ni Supilo, ni Pribicevic, ni Medakovic, niti bilo koji od onih koje je optuzio Fridjung nisu nikada primali novac od srpske vlade, jer srpska vlada nije nikada organizovala, subvencionirala, niti uopste znala za pokrete koje Fridjung stavlja na teret srpsko-hrvatskoj koaliciji". Milovanovic javno govori u skupstini o laznoj optuzbi, pusta Ljubu Jovanovica da se brani od napada i preti da ce celokupni materijal o nevinosti srpske vlade staviti na neposrednu ocenu svetskoj javnosti. Konacno, kao glavni udar, salje svedoke u Bec, Bozu Markovica, Ljubu Davidovica, Mila Pavlovica Krpu i Miroslava Spalajkovica. Osecajuci da duva povoljan vetar, on ga svom snagom hvata u svoja jedra. Fridjungovo javno priznanje da su mu optuzbe osnovane na falsifikatima povuklo je moralni slom onih metoda kojima su se u borbi protiv Srbije sluzili Erental i ministarstvo na Balhausplacu. Nakalemjen neposredno na aneksionu krizu, Fridjungov proces postao je njena zavrsnica koja je otkrila pravi smisao i uzroke austro-srpskog sukoba.

U rusenju Fridjungovih optuzbi glavnu ulogu odigrala je zvanicna Srbija. U zajednickoj odbrani je manifestovala saradnja Juznih Slovena i Srbija je ucvrstila svoj prestiz. Oprezni Milovanovic zadrzao se ipak na vreme i nije dozvolio da mu krv udari u glavu. Strasti ga nisu mogle zaneti i zamagliti mu glavni cilj; u Fridjungovom procesu on je dublje zagazio no sto je smatrao razumnim -- odmah po zavrsetku procesa napustio je politiku ofanzive i vratio se svojoj odoranbenoj taktici. Za nacin njegovog manevrisanja karakteristican je slucaj austrougarskog poslanika Forgaca. Tesko kompromitovan u aferi falsifikovanih dokumenata, Forgac je bio zreo za premostaj. Ceo svet je to opravdano ocekivao. Milovanovic, medutim, ne samo sto nije trazio da Forgac povuce posledice svoje radnje vec se zauzeo da on ostane i dalje na svom poslanickom položaju u Beogradu. Nasa raspaljena i ogorcena sredina to nije mogla razumeti, jos manje odobriti. Milovanovic je, ipak, razmisljao sasvim pravilno: kompromitovani i osramoceni Forgac bio je u Beogradu mnogo manje opasan od nekog svezeg i naduvenog beckog ili pestanskog aristokrata, ornog da sa Srbijom zametne borbu iz pocetka. Njegovo zauzimanje za Forgaca trebalo je da u Becu iskupi drzanje na Fridjungovom procesu i dokaze uvek zivu zelju za poboljsavanjem odnosa. Slicno je Milovanovic postupio u slucaju austrijskog oficira Rajkovica, uhvacenog u Srbiji na delu spijunaze. Umesto da ga sudi, proterao ga je preko granice; bio mu je vazniji cilj od pijedinca. I na vece zrtve je bio spremjan u svojoj elasticnoj politici.

Mada je to javno poricao, Milanovic je odrzavao kontakt sa srpsko-hrvatskom koalicijom i posebno sa srpskim pokretom u Bosni. Taj rad nasledio je od Pasica, koji je u ovim poslovima bio pravi majstor. Milovanovic nije bio nimalo revolucionarne prirode; to nije bilo u skladu s

njegovim svojstvima izrazitog diplome. Njegov ambijent nisu skrivena, zabita zaverinicka sastajalista vec diplomatski saloni. Njegova lukavost i makijavelizam podscali su vise na metode Meterniha; on nije imao dovoljno ni vere ni snage da bude Macini, jos manje Orovasini. Racionalan i diplomatski odmeren, Milanovic se nije mogao uneti u psihologiju revolucionara koje je nacionalna religija vodila do negacije sopstvene licnosti. Kao i veliki deo intelektualaca, posebno kao epikurejac, Milovanovic je osecao odvratnost prema fizickoj zrtvi. Slicno Kavuru, on je zazirao od revolucionara ne samo radi svoje politike vec i radi sebe licno. Njegove veze sa jugoslovenskim pokretom van Srbije bile su veze jednog politicara, ne nacionalnog revolucionara. On je nerado ulazio u podzemne veze, tajne poruke i zaverenicki rad; teziste njegovog zagranicnog rada nije toliko razvijanje i jacanje nacionalne revolucije, koliko njeno uskladjivanje s ciljevima srpske spoljne politike. Ona je glavno i jedino merilo, sve je ostalo podredjeno njoj i svodi se na njeno pomocog sredstvo. Dok je Pasic u ovu zaverenicku radnju unosio svu svoju sklonost za podzemni rad, gotov da ostricu jugoslovenskog pokreta okrene protiv Monarhije, Milovanovic to koristi u diplomatske svrhe. Godine 1910. on je porucio Bosancima i Hercegovcima da ucestvuju u doceku cara Franje Josifa jer je zeleo da u Becu stvari utisak kako Srbi i srpska vlada nisu protivni sporazumu. Iz istih razloga savetovao je vodjama srpskog pokreta u Bosni da obrazuju dva krila: nepomirljivo i oportunisticko. Srpsko-hrvatskij koaliciji porucio je iste godine da ne odbija svaki sporazum s Hedervarijem, jer "ne treba nikada uzimati na svoja ledja vise no sto je moguce poneti". Istu politiku ravnoteze, procene uslova i okolnosti i odbacivanja jednostranih resenja, koju je nametnuo Srbiji, Milovanovic je hteo presaditi u jugoslovenski pokret. On je u njega usao vise sto je morao no sto je hteo; koliko iz zelje da pokret ojaca, toliko isto iz straha da mu se ne otme iz ruku i ne ugrozi mu diplomatsku igru koju je vodio u svome ministarstvu.

Na ovome zagranicnom radu Milovanovic se sreo sa organizacijom "Ujedinjenje ili smrt", kja je 1911. godine obrazovana u Srbiji. Njegovi raniji odnosi sa zaverenicima nisu bili dobri. Njihovo mesanje u unturasnu politiku ljutilo je Milovanovica kao politicara koji hoce slobodne ruke i ne prima oficirsko tutorstvo. Naprotiv, oblika kojom je zastupao nacionalna pitanja zestila je nacionalnu revnost zaverenika. Godine 1909. u Milovanovicev fijaker uskocio je Voja Tankosic i zapretio mu cetnicima. Medju krajnjim nacinalistima uopste, Milovanovic je imao dobar broj neprijatelja koji su mu pretili smrcu. Jedno vreme bio je prinudjen da vodi sa sobom dva telohranitelja da ga zastite u slucaju napada.

Preokret u odnosima Milovanovica i "Crne ruke", krajem 1911, nastao je usled njegovog rada na srpsko-bugarskom savezu. Na sastanku clanova organizacije Ljuba Jovanovic Cupa predlozio je da Apis izlozi Milovanovicu gledista organizacije u odnosu na sporzum s Bugarskom i pruzi mu podrsku u tome radu. Tako je Apis priznao Milovanovicu postojanje organizacije i objasnio mu njene ciljeve. "Stavite mi, mladi prijatelju, tu vasu 'Crnu ruku' na raspolozjenje", rekao mu je Milovanovic, "pa cete videti sta cu uskoro uciniti za Srpstvo." Odnos izmedju Milovanovica i Apisa bio je svoj raznorodnih elemenata; Milovanovic kompromisan, popustljiv, u cilindaru i rukavicama; Apis revolucionaran, iskljuciv, odvazan. Licnosti suprotnih naklonosti i osobina, oni su, po staroj istini da se krajnosti dopunjaju, u zajednickom radu medjusobno naknadjivali osobine koje su im nedostajale. Milovanovicev rad na sporazumu s Bugarskom znacio je prekid dotadasnje suvoparne politike i vinuo se u svet maste jedne bolje sutrasnjice. to je najpre utrlo put izmedju nacionalnog fantaste i trezvenog diplome - samo na tome terenu oni su mogli zasnovati zajednicki rad. Sa gledista prakticne politike, Milovanovicu je podrska vojske dobrodosla u sukobu s Pasicem, koji se sve vise zaostравao. Milovanovic je bio predodredjen da nasledi starog vodju u stranci - uspeo je da zadobije rusku naklonost i da miri oba krila zavadjenih radikala. Nedostajala je jos samo podrska vojske pa da se steknu svi potrebni uslovi za poslednji korak: preuzimanje vodjstva stranke. Kao prijatelj, Apis je mogao koristiti Milovanovicu isto onoliko koliko mu je mogao

smetati kao protivnik. Nije iskljuceno da se Milovanovic u radu s Apisom setio Kavura, koji mu je u mnogo cemu sluzio kao nadahnuce; sastajuci se sa zaverenicima, Milovanovic je podrzavao Kavurov rad sa Garibadlijem, Macinijem i drugim borcima italijanskog Rizordjimenta.

Milovanoviceva podrska bila je, s druge strane, potrebna organizaciji, Srpska spoljna politika svakako je bila najsaznije sredstvo u borbi za ujedinjenje Juznih Slovena. Apis je bio dovoljno pametan da uvidi neophodnost uticanja na tu politiku u duhu koji je odgovarao ciljevima njegove organizacije. Samo uskladjivanjem oba faktora, javnog i tajnog, zvanicnog i podzemnog, moglo se misliti na uspeh. Za odrzavanje celokupne zagranicene organizacije, za vodenje propagande, za poverenike, bila su potrebna velika novcana sredstva. Tim sredstvima raspolagali su tajni fondovi ministarstva na cijem je celu bio Milovanovic.

Milovanovicevi odnosi sa organizacijom "Ujedinjenje ili smrt" nisu se razvili do kraja; on je umro dok se saradnja jos nalazila u medenom mesecu. Dokle bi oni dosli, tesko je reci, jer istorija ne voli pretpostavke. Jedno je svakako sigurno: i jedna i druga strana mislila je da zajednicu koristi za svoje ciljeve: Milovanovic da organizaciju ukroti i saobrazi je svojoj politici; Apis da preko ministra spoljnih poslova jos vise razvije svoj rad, unutra i napolju. Posle sporazuma 1911. godine, organizacija je na jugu, u Makedoniji, postala izvrsni organ ministarstva inostranih dela. Milovanovic je usvajao i sprovodio predloge koje je dobijao od oficira. Nisu li magnetizam i licna snaga jednog buntovnika bili jaci od blistavih varnica finog uma jednog diplomata.

Posle aneksione krize unutrasnje političke prilike u Srbiji nesto su se smirile. Koncentracioni Novakovicev kabinet, osnovan u jeku krize, stisao je partijske strasti i izveo zemlju iz teskog položaja u koji je dovedena aneksijom. Saradnja političkih stranaka bila je, međutim, uzrocena vise spoljnom opasnoscu no pomirljivim raspolozenjem političara. Cim je neposredna opasnost minula, u stranackoj slozi javile su se prve pukotine; parlamentarne krize nisu, istina, tako ostre kao ranije, ali se ipak periodično javljaju, kao erupcije prigusenog vulkana. U jesen 1909. godine Novakoviceva vlada usla je u latentnu krizu koja se morala završiti slomom. Posle nekoliko krpeza, zavada i mirenje, Novakovic je u oktobru konacno odstupio. Novu koaliciju samostalsko-radikalnu vladu s mukom je obrazovao Pasic.

Milovanovic je u njoj zadrzavao svoj položaj iz stare vlade, koji uopste nije dosao u pitanje, jer u Srbiji, sem Pasica, nije bilo coveka koji bi mogao voditi spoljnu politiku u tako opasnom vremenu. Milovanovic se samo u jednom trenutku pokolebao da li da udje u Pasicev kabinet. Odnosi medju njima svakodnevno su se zatezali. Spoljni poslovi bili su suvise vazni da bi se Pasic uzdrzao od mesanja u ministarstvo u kome mu se cak i kancelarija nalazila, jer osim predsednistva nije imao drugog resora. Milovanovic ovo tutorstvo nije htio i borio se svuda da Pasic potisne; to se jasno oseca u svim prilikama u kojima su zajedn istupali, posebno u Rusiji. Dok je u ovoj medjusobnoj borbi za prestiz Milovanovic grabio teren u Petrogradu, Pasic mu je otimao naklonost u Becu. Forgac je budno pratio njegov rad; plaseci se i postujuci ga istovremeno, Forgac je Pasica isticao u izvestajima ne samo kao najsposobnijeg vec i najopasnijeg političara koga Srbija ima. Utakmica izmedju Pasica i Milovanovica bila je pocela i povlacenje bi znacilo priznanje poraza. Milovanovic je stoga morao ući u njegovu vladu, oslonjen na prisustvo cetvorice samostalaca, na koje je uvek mogao racunati u sukobima sa radikalnim vodjom. Može se reci da je na ministarskim sednicama Milovanovic bio prema Pasicu agresivniji nego ovaj prema njemu. Milovanovic je isao na rskid, dok Pasic nije smatrao da je trenutak za obracun nastupio. On bi nesumnjivo dosao jer su se ukrstile dve suvise snazne ambicije koje vise nisu mogle ici zajedno.

U Pasicevoj vlasti Milovanovic polozaj bio je cvrst. Njemu je uvek najveca opasnost dolazila od skupstine; vlast, oslonjena na samostalsko-radikalnu vecinu, bila je tako jaka da se nije imala cega bojati s te strane. Jaka vecina ujedno je otupila ostricu skupstinskih sastanaka - nema vise onih praskavih sednica, velikih ofanziva, manevara i uzbudjenja koji su stavljeni u pitanje ishod svakog zasedanja. Skupstinom je ovladala nekakva monotonija koju je uzalud pokusavala da razbije brojno slaba opozicija. Posle aneksione krize spoljna politika se retko iznosila na diskusiju. Skupstinska zasedanja nisu se vise otvarala prestonom besedom, koja bi opoziciji omogucila frontalni napad na politiku vlade, vec citanjem kraljevog ukaza posle cega se odmah prelazilo na dnevni red. Aneksiona kriza uvela je jednu novu praksu u skupstinski rad - praksi tajnih sednica. Od njih pa do potpunog iskljucivanja diskusije o spoljnoj politici nije bilo daleko; sa tajnih sednica ona je samo prebacena u ministarski savet i poslanice klubove, cije su sednice odrzavane iza zatvorenih vrata. Milovanovicu je ovakav postupak godio i on je vesto izbegavao da se upusti u javnu raspravu. Svoj zanat smatrao je suvise slozenim da bi o njemu mogao suditi kakav narodni tribun, kojima je obilovala nasra skupstina. Cim bi skupstina pokusala da se umesa u njegov rad, Milovanovic se zagrtao plastom tajanstvenosti i pozivao na vise interesa koji traže cutanje i diskreciju. Na taj nacin on je u dobroj meri uspeo da zaplasi Skupstinu, sastavljenu mahom od seoskih domaćina i sitnih trgovaca, namerno namecuci zakljucak da su oni sposobni da resavaju sitne, lokalne probleme, ali da se u evropsku politiku ne razumeju. Na sva poslanicka pitanja i interpelacije da ga izvuku na megdan, Milovanovic je odgovarao neodredjeno, oblo, unoseci u odgovore odmeren diplomatski recnik koji je poslanike zbunjivao i oduzimao im volju da se dalje pregone s njim.

Milovanoviceva koncepcija "slobodnih ruku" u spoljnoj politici izazvala je ipak napade opozicije, cak i potajno neraspolozenje udruzenih stranaka, posebno Radikalne. Svet je od njega ocekivao stvarne i trenutne rezultate, i oprezna politika sracunata na dugu stazu morala je izazvati razocaranje. Ono sto je u toj politici bilo stvarno, kao rad na sporazumu sa Bugarskom, moralno se cuvati kao tajna. U medjuvremenu, Milovanovicevi pokusaji na sve strane stvorili su utisak neuspeha jer im je nedostajala konacna akcija. Zaludu je on govorio da hotimice izbegava zavrsne faze koje bi ga sputale, javnost je u delima trazila jemstvo uspeha. Milovanoviceve teze o jednakom dobroj odnosima s Turskom i Bugarskom stvorile su pogresan utisak da to nije sredstvo jedne politike, vec njen cilj. - Nase ruke su toliko slobodne da niko nece da ih primi - govorili su njegovi protivnici. Protiv takve politike digla se bura narocito 1910. godine kada je izbio spor sa Portom oko mitropolita Vicentija i zatvaranja srpskih skola u Turskoj. Milovanovic je napadnut zbog popustljivog stava prema Turcima; njegovo pravdanje i isticanje "nacela neintervencije" licilo je na odbranu jednog profesora prava koji rasciscava pravne pojmove dok nas narod u Turskoj progone i istrebljuju. Opozicija je posebno napala njegova stalna putovanja u inostranstvo. - Ni dva meseca on ne moze sastaviti u zemlji - govorila je opozicija. Umesto da se posveti nacionalnoj politici, Milovanovic u inostranstvu "eskontira svoj licni sarm"; strani novinari bolje su obavestavani o problemima nase zemlje no poslanici nase Supstine.

Radikalno-samostalska koalicija, ciji je izraz bila Pasiceva vlast, postala je uskoro teska i jednoj i drugoj strani. U njoj su obe stranke zadrzale svoju individualnost i ona je ubrzo postala smetnja njihovom posebnom razvitku. Znacajna pitanja koja su uslovila stvaranje koalicije izgubila su vremenom aktuelnost i time je oslabila veza koja je spajala stranke. Sukobi i zadjevice, nastali najpre kod partijskog clanstva, preneli su se postepeno u stranacko vodjstvo, zatim u samu vladu.

Kada je juna 1911. godine Pasicev kabinet podneo kralju ostavku, jedini covek koji je mogao uzeti drzavno krmilo bio je Milovanovic. Posle tri godine on je po drugi put dobio nalog da

sastavi vladu. Ovoga puta nece dopustiti da mu se izmakne prilika, kao 1908. godine. Milovanovic je presao sve prepone koje su ga odvajale od predsednistva vlade; taj put je prelazio dvadeset godina i konacno je stigao do cilja. U punoj snazi muske i politicke zrelosti, u cetrdeset i osmoj godini zivota, ambiciozan, iskusan i smiren, Milovanovic je posedovao osobine koje je od njega zahtevao ovaj zadatak.

Ne osecajuci se dovoljno sigurnim u cesto radikaliskom drustvu, u kome je uticaj Pasica bio vrlo jak, Milovanovic je najpre pokusao da nastavi praksu koalicionih vlada. Medjutim, pokušaj sa samostalcima nije uspeo. I sami u previranju, oni su zahtevali uslove iz vremena Velimiroviceve vlade, koji su se svodili na privremenost i nove izbore. Milovanovic je na svaki nacin htio da izbegne privremenost i nasao se u procepu izmedju radikala, koji su trazili homogenu vladu, i samostalaca, koji su hteli izbore. U jednom trenutku cinilo se da ce i ovaj Milovanovic pokusaj propasti. Konacno, on se ipak privoleo homogenom kabinetu, koji je i nacelno vise odgovarao njegovim pogledima. U partijskoj borbi Milovanovic nije mogao dugo zadrzati položaj coveka koji sedi na dve stolice, on se morao odluciti i odluka je prevagnula u korist radikala. Inace bez mnogo licnih pristalica, Milovanovic je morao paziti da ne izgubi naklonost stranke u cije se vodstvo probio i sa kojom je bila povezana celokupna njegova politicka prosllost. Kada je vec izgledalo da su uklonjene sve prepreke njegovom homogenom kabinetu, zapelo je sa Stojanom Proticem, koga nije htio da primi u vladu. Za radikale Milovanovic nije bio dovoljno siguran da bi ga pustili da vlada sam; ako uz njega nije mogao biti Pasic, morao je doci Stojan Protic. Resen da kabinet obrazuje po svaku cenu, Milovanovic je progutao i ovaj ocigledni znak nepoverenja stranke. Tako je, najzad, 25. juna 1911. godine obrazovana Milovanovicova vlada. Davni snovi u studentskoj sobici u Parizu, za vreme teskih emigrantskih dana u Becu, u srpskom poslanstvu u Rimu, konacno su se ispunili, ali Milovanovic je tako stigao i na kraj svoga zivotnog puta.

Balkanski savez

Svemu ima vrijeme i svakom poslu ima vrijeme; ima vrijeme kad se tece i vrijeme kad se gubi; vrijeme kad se dere i vrijeme kad se sasiva; vrijeme kad se muci i vrijeme kad se govori.

Solomon

Proleće 1911. godine očekivano je u celoj Evropi s neskrivenom strepnjom, jer se predviđao slom brizljivo cuvanog stanja na Balkanu. Turska je svakim danom sve vise tonula u nemoc i malaksalost, njeni mnogobrojni narodi su se komesali i bili na pragu revolucije.

Pocetkom 1911. godine Milovanovic je na svaki nacin pokusavao da odgonetne dogadjaje. Arbanaski ustank bio je najbolji znak da treba zuriti, bura se blizila s miriditskih brda. Pocetkom aprila Milovanovic je opet pozvao Toseva i predložio mu da odmah pocnu pregovore, u Beogradu ili Sofiji. On je zeleno susret sa Gesovom, koji je smenio Malinova na položaju predsednika bugarske vlade. Njih dvojica mogli bi se sresti negde na neutralnom zemljistu, kao slučajno, ako bi Gesov otisao u Torino na izložbu, a Milovanovic u Veneciju. Da bi Bugare privoleo na sporazum, Milovanovic je Tosevu izneo predlog "srednje linije" koja je omogućavala kompromisnu deobu Makedonije: Srbija ne trazi cilj u Vardarskoj dolini, vec na Jadranskom primorju; njoj je deo Makedonije potreban samo kao obezbedjenje teritorije na obali severne Albanije. Na taj nacin mislio je Milovanovic da olakša pristupanje Bugarske sporazumu. Cesto docnije kritikovan sto je napustio geografski pravac Moravsko-varvarske doline da bi prihvatio onaj preko krsne i neprijateljski nastojene Albanije, Milovanovic se branio da je taj pravac jedino ostao otvoren Srbiji. Isključena iz Bosne i Hercegovine, u sukobu sa bugarskim teznjama u Makedoniji, Milovanovicova politika tezila

je da se probije do mora srednjim putem, provlacingi se tamo gde je, po njegovom misljenju, bilo najmanje otpora. To je koncepcija koja je odgovarala njegovom gipkom i kompromisnom duhu i koja je dosla do izrazaja jos u aneksinoj krizi -- ne mogavsi sirokim drumom, on je udario precicama, ma koliko one bile besputne.

Milovanoviceva prolecna ofanziva nije uspela. Gesov je bas u tome trenutku vodio zive razgovore s Portom, pokusavajuci da se najpre nagodi s njom. Da bi pred Rusijom skinuo sa sebe odgovornost, Gesov je dostavio Petrogradu da ga Milovanovic poziva u rat sa Turskom i savetuje da to skrije od Rusije. Tako se Milovanovic nasao upleten u veoma nezgodnu diplomatsku intrigu koja je mogla ozbiljno da ugrozi steceno poverenje ruskih krugova. Razocaran i ljut, Milovanovic se pravdao Hartvigu i zaricao da vise nece ulaziti s bugarskom vladom u razgovore ako Rusi ne budu prisutni kao svedoci. Njega je ovaj slucaj kosnuo utoliko vise sto je verovao da ce dolazak Gesova i Daneva na vladu omoguciti nesmetane razgovore.

Ono sto je Evropa sa strahom ocekivala 1911. godine, dogodilo se -- Italija je iznenada, polovinom septembra, objavila Turskoj rat i iskrcala svoje trupe u severnoj Africi. Tripolitanski rat otvorio je novu stranicu u istoriji Istočnog pitanja. On je uzdrmao Tursku i pruzio davno cekanu priliku obracuna s Osmanlijskim carstvom. Italija je otvorila kolo; rasprao oko turskog nasledja je pocela. U Srbiji je, prirodno, buknulo ratno raspolozanje, stampa je ispunila svoje stupce ratnim poklicima. Nista nije bio manji odjek rata u Bugarskoj, gde je cak i vlada bila gotova da se masi oruzja. Rat je konacno prelomio Ferdinandovu kunktatorsku politiku prema Srbiji. Bilo je jasno da balkanske drzave nece izbeci pozar i da je njihov sporazum neophodan. Gvozdje je trebalo kovati dok je vruce i Dimitrije Rizov poslat je u Beograd da sa srpskom vladom pocne stvarne, ozbiljne pregovore.

Rizov je u Beograd doneo prvo popustanje Sofije --predlog granicne linije duz granice Skopskog Sandzaka u Makedoniji; dakle, na jug od Sar-planine. Milovanovic je radosno primio obrt u bugarskom raspolozenu; u napustanju nacela nedeljivosti Makedonije video je pobedu ideje sporazuma. Od toga trenutka on je siguran da ce pregovori uroditи plodom, jer je najveca prepreka prebrodjena. Da prvi utisak ne bi kvario, Milovanovic je izbegao da udje u tugaljivo pitanje razgranicanja, ostavljajuci ga za kasnije, utoliko pre sto jos ni sam nije bio nacisto do koje granice sme popustati. Rizov je, medjutim, trazio da se granice odmah rasciste. Njega je uplasio Pasic, koji nije popustao od svoje linije Bregalica--Ohrid. Ne mogavsi da sam izidje na kraj sa Rizovom, Milovanovic je pozvao u pomoc Pasica i Ljubu Stojanovica. Njemu je vise godilo da posreduje izmedju Pasica i Rizova nego da se sam nosi s bugarskim delegatom. Srpski pregovaraci, po svome temperamentu i shvatanjima, bili su veoma razliciti -- najnepomirljiviji je bio Pasic, najpopustljiviji Milovanovic; Ljuba Stojanovic je stajao izmedju njih, U Milovanovicevoj kuci, nocu 21. septembra, dugo su srpski drzavnici diskutovali s Rizovom. Posto se Pasic nikako nije mogao pomiriti s bugarskim granicnim predlozima, Ljuba Stojanovic je izneo srednju liniju od Kratova na Strugu. Rizov je to odbio. Usvojeno je da pitanje pripadnosti celokupne oblasti izmedju Sare i Rodopa ide na presudu ruskom caru.

Rezultate beogradskih razgovora Rizov je referisao Gesovu, koga je nasao u Becu. Tamo su oni sastavili jedan ed-memoar za kralja Ferdinanda, koji je bio u Ugarskoj. Memoar je predvidjao obnovu ugovora od 1904. godine sa Srbijom, s tim sto je pored autonomije predvidjena i deoba Makedonije. Tek posto je Ferdinand odobrio ovaj nacrt, Gesov je posao na sastanak s Milovanovicem.

Pripreme za sastanak obeju predsednika vlada nosile su zaverenicki pecat. Susret je bio potpuno i strogo tajni. Gesov nije smeо dolaziti u Beograd, gde bi se njegovo prisustvo

otkrilo. Igra je bila iznad svega opasna, jer su sa svih strana motrili austrijski agenti i neopreznost je mogla dovesti dobeckih represalija koje bi pokvarile sve planove. Rizov je, prema unapred utvrdjenom dogovoru, poslao uoci sastanka depesu na Milovanovicu kucu: "Dolazim dvadeset osmog -- Djoka". Gesov je u sredu ujutru 28. septembra pustio jednog prijatelja da pod njegovim imenom i pasosem proputuje orijent-ekspresom za Sofiju; sam je doputovao uvece sa drugim pasosem na kome je stajalo: Gesov, privatije. Na beogradskoj stanici, po mraku, on se uvukao u Milovanovicev vagon, gde ga je cekao srpski ministar koji je posao na put da navodno obidje gradnju jednog mosta. Tako su prevarene i beogradska i zemunska policija; nijedna vest o sastanku nije prodrla u stampu.

Milovanovic i Gesov presli su odmah na stvar -- na srpsko-bugarski sporazum. Obojica su se slozili da dogadjaji ne dopustaju dalje odugovlacenje. Svako je izneo svoje brige: Milovanovic austrijske planove u Albaniji, Gesov tursko-rumunsko zblizenje. Srpski ministar izlozio je nacrt saveznickog ugovora. To je sredstvo za odbranu i napad, rekao je Milovanovic, sa ostricom uperenom protiv Turske radi oslobođenja Stare Srbije i Makedonije, kao i protiv svake druge drzave koja bi pokusala zakoraciti na Balkansko poluostrvo. Ugovor treba da sadrzi uzajamnu garantiju drzavne nezavisnosti i Srbije i Bugarske; jedan primerak dace se na odobrenje Rusiji, koja ujedno dobija ulogu arbitra. Milovanovic je izbegao razgovore o razgranicenju u Makedoniji i samo je utvrdio nesporne zone do Sare, odnosno Rodopa; samu deobu ostavio je ruskom caru. Ugovoren je da se pregovori nastave u Sofiji, gde ce ih u ime srpske vlade voditi Spalajkovic.

Rezultati Milovanovicevog rada prihvaci su u Srbiji. Medjutim, mada je uveravao Hartviga u svoju saglasnost, Pasic se sve vise povlacio. Izmedju njega i Milovanovica doslo je do razmimoilazenja jos na pocetku saveznickih pregovora s Bugarskom.

U pitanju saveza s Bugarskom Pasic i Milovanovic su se slagali u nacelu; razlike medju njima nastale su u primeni nacela. Teziste je lezalo u tome kakav je savez potreban Srbiji i je li potrebano sklapati ga posto-poto.

Najveca prepona srpsko-bugarskom zblizenju lezala je u Makedoniji i njenoj podeli. U odnosu na to da li srpsko-bugarski savez treba da bude defanzivan ili ofanzivan, da li je njegova svrha odbrana od Austro-Ugarske ili prodiranje na jug, u Makedoniju, obrazovala su se dva gledista: jedno je zastupao Milovanovic, drugo Pasic.

Za Milovanovicu je ugovor s Bugarskom na prvom mestu odbrana od zavojevackih planova Dvojne monarhije. Srbiji je silom prilika nametnuta borba na dva fronta: u Sandzaku i Albaniji protiv Beca, u Makedoniji protiv Bugarske. Tu borbu ona nije mogla dugo da izdrzi; na jednom frontu je moralno doci do popustanja, i to tamo gde je srpska nezavisnost manje ugrozena. Miriti se s Becom znaci izgubiti drzavu, prikloniti se Bugarskoj znaci umanjiti dobitak. Izmedju ova dva izbora, Milovanovic se nije kolebao -- bolje je dobiti manje nego izgubiti sve. U pregovorima s Bugarskom Milovanovic rukovode dve misli: strah od Austrije u Sandzaku i Albaniji i strah od austro-bugarskog sporazuma na racun Srbije. Stoga Milovanovic hoce da zakljuci ugovor s Bugarskom posto-poto; deoba Makedonije odlazio u drugi plan.

Pasic je u ovim stvarima bio mnogo tvrdji od Milovanovica. Za njega savez s Bugarskom ima prvenstveno zadatku da posluzi kao oruzje za prodiranje na jug. Dobici na albanskoj obali kojima je Milovanovic tezio nisu bili Pasicu dovoljna naknada za ustupke u Vardarskoj dolini. Nepoverljiviji od svoga partijskog druga, Pasic je s mnogo vise sumnje prihvatio bugarsku pomoc protiv Austro-Ugarske. Za njega se pitanje postavljalo ovako: za nesigurnu podrsku cena ne sme biti suvise visoka.

U Pasicevu drzanju, pored nacelnog stava, igrala je ulogu i jedna prakticno-politicka okolnost. Jako naglasena nacionalistica shvatanja u Srbiji zahtevala su ekspanzivno i sto vece zahtevanje teritorija na jugu, u Makedoniji. Stoga se moglo sa izvesnoscu ocekivati da ce Milovanovicev popustljivi stav prema Bugarima izazvati jake proteste. Srpska gradjanska stampa, bez obzira na stranacku pripadnost, punila je stupce pozivima na Dusanovo carstvo i srpsku srednjovekovnu drzavu. Pasic, i sam na celu ovog pokreta, usao je rezevisano u pregovore s Bugarskom, delom iz licnog uverenja, delom iz bojazni od reakcije srpskog nacionalizma na Milovanovicev rad.

U pogledu teritorijalnog razgranicanja s Bugarskom, u Makedoniji su se pojavila dva gledista: da se razgranicenje odlozi do pobede i da se granicna linija odredi odmah. Prvo misljenje, koje se svodilo na totalnu rusku arbitrazu, zastupao je Rizov u Beogradu. Milovanovic se najpre kolebao, jer se bojao da neodredjeni odnosi ne povuku oba saveznika da zaborave svoj glavni cilj -- rat s Turskom -- i usredsrede paznju na osvajanje sporne teritorije. Milovanovic nije mnogo verovao u nasu vojsku, razjedanu sukobima u oficirskom koru. Bugarska je u to vreme vazila za najsazniju vojnicku silu na Balkanu. Ulaziti u neodredjene odnose s njom znacilo je dati joj prednost. Tek kada Pasic i Rizov nisu mogli postici sporazum, Milovanovic je pristao na ovo polovicno resenje, uzdajuci se u odluku Rusije. Medjutim, cim su Bugari stali neodlozno da zahtevaju detaljno razgranicanje, Milovanovic je opet prihvatio pretresanje granicnih predloga.

Pasic se mnogo manje od Milovanovica uzdao u Rusiju. On nije htio da odstupi od svog maksimalnog granicnog predloga. Tokom pregovora, kada je Milovanovic prihvatio diskusiju, Pasic se vratio ruskoj arbitrazi -- ako nije mogao dobiti ono sto trazi, odluku za popustanje prebacivao je na ruskog arbitra. Tako u Pasicevom drzanju za vreme saveznickih pregovora dolaze do izrazaja dva suprotna stava: on najpre trazi odredjenu granicu na Bregalnici, i tek kada ne moze da je dobije, zahteva da se odluka prepusti drugome ili da se pregovori oduze. Tako je u toku pregovora doslo do evolucije gledista Pasic i Milovanovica, koja je bila usmerena u suprotnim pravcima: prvi je od svoje granice izisao na rusku arbitrazu, dok je drugi posao od arbitraze pa dosao do konacnog odredjivanja granica. Ova evolucija bila je prirodna posledica njihovog stava prema savezu: Milovanovica koji ga hoce posto-poto i Pasic koji trazi maksimalno zahvatanje teritorije na jugu.

Zasto Pasic nije oborio Milovanovica u toku pregovora ako se nije slagao s njegovim radom? On to nije smeо da ucini najpre zbog Rusije, koja je u pregovorima uzela vidno ucesce. Da je oborio Milovanovica, Pasic bi se nasao u teskom položaju: da kida s Bugarima, sto je bilo vrlo nepopularno, ili da nastavi pregovore iduci Milovanovicevim stopama, jer se drukcije nije moglo doci do sporazuma. Obarajuci Milovanovica, Pasic bi izazvao tesku unutrasnju krizu u Srbiji, jer je Milovanovic uzivao podrsku samostalaca, jednog dela radikalisa i oficirske organizacije. Protivnici su bili suvise snazni da bi se Pasic smeо obracunavati s njima na nepogodnom terenu saveznickih pregovora. Ne uzimajuci na sebe odgovornost, Pasic se po starom obicaju latio polumera, praveci vise formalnu no stvarnu opoziciju -- koja nije bila toliko jaka da Milovanovica obori, ali dovoljno glasna da Pasicevo neslaganje istakne.

Nacrt ugovora o savezu, poslat Spalajkovicu polovinom oktobra, koji su izradili Pasic i Milovanovic, nije uopste prepostavljaо autonomiju Makedonije i trazio je rusku arbitrazu za celokupnu spornu oblast od Sare do Rodopa. Bugarska vlada bila je nacrtom veoma nezadovoljna i odbila je da na toj osnovi diskutuje. Drugi predlog srpske vlade delio je spornu teritoriju u tri zone: nespornu srpsku, koja se granicila linijom od Kratova na Strugu, nespornu bugarsku, Bregalnicom na Ohrid, i spornu zonu, izmedju ovih granica, koja je podlegala presudi ruskog cara. Ni ovaj predlog nije dobro primljen u Sofiji.

Bugarska vlada iskoristila je Milovanovicev put u Pariz, novembra 1911. godine, da izvrsi na njega pritisak daleko od Pasica i njegovog uticaja. Milovanovic je, nesumnjivo, u Parizu konacno pokoleban. Na sastanku u bugarskom poslanstvu, Rizov je vesto zastupao svoju stvar mesajuci licne i opste momente. "Kunem ti se u svoju otaybinu i cast da je ovo poslednji pokusaj da postignemo sporazum", rekao je Rizov Milovanovicu. "Kao stari prijatelj ja te molim i preklinjem da svoje ime vezes za ovo veliko delo. Imaj hrabrosti, izdrzi i prebrodi sve prepreke koje ti mogu staviti cak i tvoji politicki prijatelji." Ovaj vatreni izliv ucinio je na Milovanovica veliki uticaj. Posle pariskih razgovora u njegovojo akciji naslucuje se nova crta energije i resenosti.

Po povratku iz Pariza Milovanovic je bugarskoj vradi uputio nov predlog, koji je obuhvatio autonomiju Makedonije i granicnu liniju sa ustupcima na levoj obali Vardara. Bugarska vlada odgovorila je na to takodje ustupcima, spustajuci granicu od Skopskog Sanyaka na srpski predlog granicne linije s desne strane Vardara, cime je na ovom području postignut sporazum. U naknadu za to traženi su neodstupno, s leve strane Vardara, Kratovo i Kriva Palanka. Gesov je preklinjao Milovanovica da prihvati predlog kao poslednju bugarsku rec.

Milovanovic se nasao u teskom položaju, pritesnjen izmedju Bugara i Pasica. On je bio gotov da prihvati bugarski predlog. Istovremeno, njega lomi osecanje coveka koji ulazi u pogadjanje: da li je dosao trenutak da popusti ili se moze dobiti vise. Hartvig je na srpskoj strani; Stepa Stepanovic i generalstab traže Ovce polje, kome pridaju veliku strategijsku vaznost. Milovanovic se resava da ne popusti sasvim vec samo delimicno: Krivu Palanku i Kratovo dace Bugarima, ali ce se zato granica odmah ispod Kratova dohvatiti starog srpskog granicnog projekta i produziti preko Ovceg polja za Ohridsko jezero. Ovakvim kompromisom ustupljeni su Kratovo i Kriva Palanka a zadrzan deo Ovceg polja.

Ne mogavsi vise da izdrzi borbu spolja i unutra, Milovanovic je resio da rascisti pitanje s Pasicem. Polovinom decembra 1911. godine on je pozvao na savetovanje predstavnike radikala, samostalaca i vojske da bi izlozio svoje glediste, utvrdio odnos snaga i podelio odgovornost odluke za dalje ustupke Bugarima.

Na tom znacajnom sastanku Milovanovic je izneo tezinu situacije u kojoj se nalazi Srbija i neophodnost da se s Bugarima postigne sporazum. Za slučaj zapleta na Balkanu mi ne mozemo ostati u vazduhu, rekao je Milovanovic, neobezbedjeni ni sa bugarske, ni sa austro-ugarske strane. Jedna arbanaska revolucija dovesce Austro-Ugarsku u Novopazarski Sanyak. Bez bugarske podrske Srbija se ne moze braniti. Srpski narod sistematski istrebljuju u Staroj Srbiji i na Kosovu koje predstavlja centralnu poziciju Srpskog Srbstva. Srbija ce mozda biti prinudjena da sama izazove dogadjaje, cim to dopuste opste prilike, ali to ne sme uciniti dok se ne sporazume s Bugarskom. Konacno, ako se Bugari razocaraju u nas, prici ce Austriji, sto bi za njih bilo rdjavo, ali za nas fatalno. Iz svih tih razloga Milovanovic je neodstupno trazio da se Bugarskoj ustupe Kratovo i Kriva Palanka, kao neophodan uslov za zaključenje ugovora.

Pasic se otvoreno i nepomirljivo suprotstavio Milovanovicevom predlogu. On se vratio svojoj prvobitnoj granici, predlozenoj Rizovu na pocetku pregovora. Uostalom, rekao je Pasic, neka oba predloga -- nas i bugarski -- ostanu, pa neka oba idu na presudu ruskom caru. Pasic nije sporio Milovanovicu ocenu opste situacije da se Srbija nalazi u teskom položaju i da su sudbonosni dani na pragu. On je jedino odricao Milovanovicevu tezu da je sporazum sa Bugarskom jedini izlaz. Ako se taj sporazum ne moze posticci, Pasic je predlagao drugu kombinaciju: pridobiti Arbanase, obrazovati zajednicke srpsko-arbanaske cete, cime ce se, tvrdio je on, obustaviti zulumi u Staroj Srbiji, stvoriti brana prema Austro-Ugarskoj i zastiti srpski interesi prema Bugarskoj u Makedoniji. Pasic je do kraja ostao nepopustljiv i na

Milovanoviceve razloge da ne mozemo izdrzati borbu na dva fronta, odgovarao je da je bolje cekati no ustupiti Krivu Palanku.

Videvsi da ga ne moze razuveriti, Milovanovic je ostao na svome gledistu i odmah posle sastanka otisao Hartvigu. Kod ruskog poslanika, zagrejanog za sporazum, nasao je punu podrsku i obecanje da ce Rusija intervenisati u Sofiji. Ne oklevajuci vise, odlucivsi da dalje radi na sopstvenu odgovornost, Milovanovic je 15. decembra poslao Spalajkovicu instrukcije da popusti u sporu oko Kratova i Krive Palanke. Od toga trenutka Milovanovic radi bez dogovora sa Pasicem.

Cinilo se da su Milovanovicevim ustupanjem prebrodjene sve prepreke savezu. Medjutim, pocetkom 1912. godine stvari su se nanovo zamrsile, jer se bugarski vojni ministar, general Ficev, usprotivio da Struga pripadne Srbiji. To je znacilo nanovo se vratiti na raspravu vec odredjene granice s desne strane Vardara, i Milovanovic je to najpre odbio. Pasic se opet umesao u razgovore upozoravajuci Hartviga da je bugarski zahtev potpuno neprihvatljiv. I njega i Milovanovica uplasilo je drzanje ruskog vojnog izaslanika u Sofiji, pukovnika Romanovskog, koji se umesao u spor i izneo sopstveni granicni predlog. "Linija Romanovskog" bila je opasna jer je prejudicirala rusku arbitrazu. Spor oko Struge toliko se zaostrio januara 1912. godine da je ruski poslanik iz Sofije pisao svojoj vradi da je stvar "konacno neresiva".

Videci da Bugari uporno traže Strugu i da ce zbog jedne varosice doci u pitanje celokupno delo balkanske zajednice, u koje je ulazio tolike napore i sav svoj autoritet, Milovanovic se opet odlucio na popustanje. Pocetkom februara digao je ruke od Struge i nalozio Spalajkovicu da ne pravi pitanje od ovoga grada na obalama Ohridskog jezera. Tako je prebrodjena i poslednja prepreka savezu. Posle pet meseci napornih pregovora, saveznicki ugovor sa Bugarskom potpisana je 29. februara (13. marta) 1912. godine.* Naknadnim prilazenjem Crne Gore i Grcke, srpsko-bugarski ugovor postao je kicma Balkanskog saveza, koji je omogucio pobedonosni rat sa Turском.

U ovome radu, gde nisu dati naporedno, datumi su uzeti po starom kalendaru prema arhivskoj domacoj gradji.

Srpsko-bugarski ugovor sastojao se iz dva dela, samog ugovora o savezu i njegovog tajnog dodatka. Ugovor je bio ofanzivno oruzje prema Turskoj, defanzivno prema Austro-Ugarskoj i Rumuniji. Daleko vazniji od samog ugovora bio je njegov tajni dodatak koji je predvideo modalitete za rat s Turском i podelu Makedonije. U skladu s ugovornim odredbama sklopljena je vojna konvencija, koja je obuhvatila vojnicke obaveze ugovornica. Milovanovic je mogao odahnuti: njegov trogodisnji rad najzad je zavrsen -- srpsko-bugarski ugovor bio je potpun.

Balkanski savez predstavlja krunu Milovanoviceva rada, on je njegovo zivotno delo. Po njemu ce ostati zabelezen u secanju potomaka. Svojom diplomatiskom gipkoscu i vestinom, Milovanovic je nesumnjivo najzasluzniji za uspesan ishod pregovora. On ih je izneo na svojim plecima i na licnu odgovornost. Saveznicki pregovori trazili su kompromisnu i pomirljivu licnost. Svaki drugi srpski gradjanski politcar toga doba, ponet nationalistickom strujom, upropastio bi svojom upornoscu pregovore i tako onemogucio stvaranje jednog saveza neophodnog ne samo Srbiji vec svim balkanskim drzavama. Milovanoviceva pomirljivost odgovarala je potrebama trenutka i okolnosti pod kojima su se razvijale politicke prilike na Balkanu. Nacionalisticki krugovi napali su docnije Milovanovicevu ugovornu granicu u Makedoniji. Protiv nje izjasnili su se cak i ljudi naucnickog glasa kao Novakovic i Cvijic. Pregovarajuci 1911/12. godine sa Bugarima, Milovanovic je pred ocima imao druge

ciljeve. Kao u aneksionoj krizi, on je pre svega gledao da obezbedi Srbiju od nemacke agresije; tek posto bi to postigao, Milovanovic se prepustao nacionalnim teznjama u Makedoniji.

Srpsko-bugarski savez je odigrao veliku ulogu u istorijskom razvitku balkanskih naroda. Milovanovic je osetio tu potrebu i nije se dvoumio da se zalozi za nju. On je svoj zadatak valjano obavio, a onda sisao sa istorijske pozornice.

Politcar diplomat i drzavnik

Za Milovanovica je lepo receno na jednom mestu da predstavlja "nezavrsenu simfoniju". Smrt ga je presekla u naponu zivotne snage i zrelosti, u cetrdeset i devetoj godini. Umro je od uremije i ne znajuci da boluje od bubrega. Poceo je malaksavati neposredno pred smrt; u skupstinskim debatama savladjivao ga je umor; vecito vedar izgled epikurejca, koji je stedro uzivao zivotne radosti, naglo je nestajao. Do poslednjeg casa jedino je ostalo neokrnjeno bogatstvo izraza, snaga jednog govornistva koje se uzalud borilo sa slaboscu tela. Kraj je dosao naglo: u cetvrtak, 14. juna odrzao je svoj poslednji govor u Skupstini, sutradan ga je nesvestica oborila u postelju. Tri dana kasnije, 18. juna 1912. godine, izdahnuo je. Sve je bilo gotovo za cetiri dana. Preuranjena smrt presekla je njegovu delatnost na pola puta -- ma koliko znacajna, ona nije ni potpuna ni zaokrugljena. Uzlazna putanja njegovog zivota nije dospela do najvise tacke.

Milovanoviceva licnost je raznovrsna i slozena. Fizicki trom, sa intelektom britkim kao celik, bio je satkan od mesa i zivaca -- dobrocudan i zloban, pomirljiv i borben, oklevalo i sumnjalo koje je moglo zbuniti svojom tvrdoglavom upornoscu. Kompromisan prema dvoru, Milovanovic je ipak istrajavao u Radikalnoj stranci i stradao zbog nje. Zedan slave i popularnosti, on je izazivao javno mnenje i sukobljavao se s njim. Razdirao se izmedju spoljne i unutrasnje politike, diplomatiye i partijskih borbi, inostranstva i rodjenog tla. Lomio je svoju snagu na raznim poljima, pisao je naucne studije i politische pamflete, hteo je da veruje u ciljeve koje je sebi postavio i sumnjao je u njih. Najpostojanje osecanje u njemu je ambicija koja trazi uspeh po svaku cenu. Skepticizam koji je obavijao njegove akcije nije uspeo da nagrize ambiciju. Zivotni put poceo je pisuci da dobar vojnik mora sanjati o generalskom cinu; zavrsio ga je beleskom, napisanom pred smrt: "Uspeh je sve. On opravdava sve; njemu se sve klanja; dobar i rdjav glas od njega zavise. Ko uspe veliki je, ko ne uspe nije nista ni vredeo." Mnoge protivrecnosti svoga zivota dugovao je ambiciji. "Ja sebe cenic vise no sto podnosi prosecni srpski ministar", zapisao je jednom prilikom. Ipak, bio je ministar i to cesto pod nepovoljnim okolnostima, jer mu je položaj godio. Borio se da bude vise od toga, vodja stranke, arbitar politickog zivota Srbije i ostao s rukom ispruzenom zvezdama, ne dotaknuvsi ih. Snazan u ambiciji, nije bio snazan u naturanju volje. Umesto da ga stvori ratnikom, ambicija ga je odvela kompromisu. On je vise odgovarao njegovoj prirodi.

Iza snazne ambicije krila se priroda sklona uzivanju, koja je kod savremenika izazvala poredjenje s kaludjerom epikurejcem. Kao da je imao dva lica: jedno koje je trazilo akciju i drugo koje je vuklo dokolici i uzivanju. To je borba stara koliko i covek: da li zivot treba slomiti radi jednog cilja ili treba ziveti radi zivota samog? Bogatstvo maste i razvijen intelekt odveli su Milovanovica skepticizmu koji je cesto oduzimao njegovim akcijama neophodnu vatru i davao staracku patinu njegovoj mладости... Oblina njegovih misli izlazila je iz obline njegove prirode. Prvi refleks uvek ga je vodio uklanjanju neravnina, uskladjivanju suprotnosti. Smotren i odmeren, licio je, na prvi pogled, na one strane diplamate koji su vise negovali brije i vestinu konverzacije nego politiku. Mogao se prilagoditi svakom drustvu, od

Erentala i ustogljenih diplomata na Balplacu do Apisa i tajne organizacije "Ujedinjenje ili smrt". U osnovi dobrocudan, ponasa se s potcinjenima neusiljeno, drugarski i svojim sirokim osmehom razoruzavao najljuce protivnike. Rasipao je duh u mnogim kulturnim manifestacijama. Mestrovic je bio njegov gost u Beogradu, Iva Vojnovica, Kacanskog i Nadezdu Petrovic pomagao je materijalno. Svojom sirokom kulturom odskakao je od nasih politicara. Cinilo se kao da u politicku zagrizenost zeli uneti pojmove pomirljivosti i sirine.

U istorijskoj perspektivi, Milovanovic se moze posmatrati kao politicar, diplomata i drzavnik. Osobine politicara, uzete u uzem smislu, kod njega su najmanje razvijene. On se nikada nije mogao potpuno snaci u labirintu domace politike, ciju sredinu nije razumevao. Odrastao u gradjanskoj kuci, kao "gospodsko dete", nije znao za patnje i lisavanja, sto ih je vecina nasih politicara morala podneti u mladosti, dobijajući tako crtu ostrine i grubosti. On je nosio u sebi izvesnu mekocu, neodgovarajucu ostrim politickim sukobima. Kao vecina intelektualaca, tesko je razbijao prepreku koja ga je delila od ljudi van njegovog reda i nikada nije imao prisnog kontakta s nasom seljacko-trgovackom skupstинom, vise zainteresovanom lokalno-klasnim problemima no njegovim teoretskim razmislijanjima. Jak u vodjstvu Radikalne stranke, bio je slab u redovima partiskske vojske; sedeо je na grani koja je, iako na vrhu, bila udaljena od stabla. On nikada nije potpuno pripadaо Radikalnoj stranci, mada je bio u njenom najuzem vodjstvu. Stranka je od njega trazila prozelitizam; on je odbijao da svoju licnost potpuno podredi stranci, delom iz urodjenog skepticizma, delom iz oportunistickе zelje da bude arbitar u politickim sukobima. Izbegavajući partisksku disciplinu, nije mogao ocekivati da clanstvo podje za njim. On je u sebi nosio vise cinizma nego lukavosti; u politickoj borbi lukavost je bila potrebnija od cinizma -- lukavost obara protivnike, dok ih cinizam stvara.

Kod Milovanovica je najvise razvijena diplomatska zica. On je nesumnjivo prvi srpski politicar koji je bio izraziti diplomat. Na tome polju dostigao je dotle nepoznatu visinu kod nas. Diplomatija je, u osnovi, vestina kompromisa i tu je Milovanovic nenadmasan. Govoreci u Skupstini 1910. godine o ciljevima spoljne politike, Milovanovic je ovako izrazio svoja nacela: "Spoljna politika utvrđuje se rezultantom ili srednjom linijom koju daju s jedne strane interesi i tezne same drzave koja nju vodi, a s druge strane pritisak interesa i tezni drugih tudjinskih drzava s kojima njeni interesi dolaze u dodir." U traženju ove srednje linije sazeta je celokupna njegova diplomatska aktivnost. Nedovoljno snazan i snalazljiv u unutrasnjoj, Milovanovic je pravi majstor u spoljnoj politici. Diplomatski odnosi velikih i malih sila, njihov raspored snaga, savršeno prianjaju uz njegov intelekt; on ih spontano oseca i nepregresivo ceni. Iako je njegov osnovni cilj da srpske interese podvede pod evropske, Milovanovic ne igra za srpsku, vec za evropsku publiku, i jedna njegova krilatica koja ce kruziti engleskim dvorom imala je za njega vecu vrednost od birackih kuglica u zemlji. Glas koji je stekao kao diplomat daleko je nadmasio granice Srbije. Klemanso je rekao 1909. godine da ne poznaje evropskog drzavnika njegova kalibra. Ambasadori sila otimali su se o njegovo prijateljstvo i pazljivo slusali njegova izlaganja. Njegov makijavelizam, koji je podbacio u domacoj praksi, dobio je u diplomatiji svoju punu vrednost; on se kretao u svetu evropske diplomatiјe slobodno i neusiljeno, kao da je za njega rodjen.

Milovanoviceva masta bila je uvek puna novih kombinacija, duhovitih i jasnih. Njegovo rukovodjenje spoljnom politikom moglo se uzeti za skolski primer. Ali, u toj razigranoj igri maste, Milovanovic se cesto zanosio. On je politickim problemima prilazio polazeci od realnih osnova koje mu je pruzaо cist i hladan razum. Plodovi toga razuma cesto su izraz intelektualca koji operise cinjenicama, bez toplove i vidovitosti. On nepresusno izbacuje kombinaciju za kombinacijom; cesto je poslednja negacija prve, plod jednog uma koji se zaneo, sofizam bez materijalne podloge koji ga vodi u nadmudrivanje sa samim sobom. Zbog toga sjajni diplomat nije bio i potpun drzavnik. Imao je suvise znanja i malo vere. Svoj

najveći domet Milovanović nije dao u cipkastoj diplomatskoj igri u vreme aneksione krize, vec u državnickom radu na Balkanskom savezu, kada je napustio sahovsko polje da bi verovao u buducnost.

Ako je dopusteno u istoriji praviti poredjenja, Milovanović je svojom licnoscu, zadatkom i okolnostima pod kojima je ziveo i delao, imao mnogo sličnosti s Kavurom. On je to znao i cak ga svesno podrazavao. Jugoslovensko, kao i italijansko ujedinjenje nije se moglo ostvariti samo parolom fara da se, izdvojeno od evropskog zbivanja. Pomoc u ovoj borbi morala je doci od velikih sila: Italiju je podrzala Francuska, Srbiju Antanta sa Rusijom. U takvim okolnostima izbili su u prve redove ljudi kao Kavur ili Milovanović, koji su bili pre svega diplomati, sposobni da saobraze i ujedine neophodne uslove za ostvarenje narodnih idealja. Kavur je pronikao Napoleona III i njegovu ulogu koja je dovela do italijanskog ujedinjenja. Milovanović je dugo razmisljao kako da razmrši balkansko klupko i razvijao je jedra pri svakom povetarcu, dok nije osetio da je nastupio trenutak kada sve treba baciti na rusko-bugarsku kartu koja je Srbiju dovela na Kumanovo.

Kavur i Milovanović bili su slični po karakternim osobinama; obojica su rano sazrela i obojica nisu dozivela da vide plodove svoga rada. Konzervativci po poreklu, afinitetu i ponasanju, Kavur i Milovanović su se sticajem okolnosti, koje su i jednog Dizraelija nacinile konzervativcem, a Gledstona liberalom, nasli na celu liberalnih gradjanskih pokreta koji su bili nosioci nacionalne revolucije, mada u nacelu protivnici revolucije -- zaverenici koji su se plasili zavera i klonili ih se. U dnu Kavurove licnosti bio je pijemontizam, a Milovanoviceve velikosrpsvo; zestoko napadani od svojih savremenika zbog mlakog nacionalizma, oni su udarili temelj nacionalnom preporodu svojih naroda. Kavur je nesumnjivo bio potpuniji državnik od Milovanovića, ali su uslovi pod kojima je Milovanović ziveo i radio bili tezi i komplikovaniji. Bila je potrebna velika vestina da bi se srpski brodic proveo kroz tesnac izmedju dva carstva. Mnogo je moralne snage trebalo da se ne podlegne pritisku i ne ispusti zastava iz ruku. Milovanović je rukovodio srpskom spoljnom politikom u toku cetiri najteže godine, od 1908. do 1912, i uspeo je da Srbiju izvuče ne samo nepovredjenu vec da je veze za mocne prijatelje i tako omoguci sticanje onih uslova koji su bili neophodni za oslobođenje i ujedinjenje Jugoslovena. Sve to daje Milovanoviću mesto jednog od najistaknutijih državnika nove srpske istorije s kraja 19. i pocetka 20. veka.

Beleska

Obradi života i rada Milovana Milovanovića privukla me je vaznost i sudbonosnost dogadjaja ciji je on bio savremenik. Njegov život tesno je upleten u sva zbivanja najnovije istorije Srbije. Proučiti njegov život i rad znači proučiti politiku i diplomatsku istoriju Srbije 20. veka, do balkanskih ratova.

Milovan Milovanović bio je suvise snazna licnost da bi se mirio s tim da ne ostavi traga. U Državnoj arhivi Srbije cuva se njegova zaostavština koja je posluzila kao osnov ove biografije. Imajuci, svakako, u vidu da pise memoare, Milovanović je do pred samu smrt vredno belezio razgovore koje je vodio u skoro svim prestonicama Evrope, sa najvidjenijim državnicima tadasnjeg politickog sveta. Svoje beleske pratilo je zanimljivim razmisljanjima i sudovima koji nam otkrivaju ne samo njegove misli i namere vec i pozadinu političke akcije koju je vodio kao predsednik vlade i ministar spoljnih poslova. Drugi deo Milovanoviceve zaostavštine nalazi se u Arhivu Državnog sekretarijata za inostrane poslove. Najzad, treci deo zaostavštine cuva se kod jos uvek zivih članova njegove porodice i sadrži prepisku i gotovo sve Milovanoviceve naučne rasprave. Ova gradja, za koju sam veoma zahvalan Milovanovicim naslednicima, omogućila mi je da popunim mnoge praznine, narocito iz doba detinjstva i djakovanja. Za djacko doba su dragoceni i fondovi Ministarstva prosvete,

koji su sacuvani u Drzavnom arhivu. Mnogo podataka kriju hartije i prepiska njegovih savremenika: Ljube Stojanovica, Koste Stojanovica, Andre Djordjevica, Cede Mijatovica, Nikole Pasica, Jovana Zujovica, Jovana Jovanovica i Jovana Cvijica, koji se cuvaju u beogradskim arhivama. Mnoge cinjenice pruzili su mi neobjavljeni dnevni Albera Malea, Milana Milicevica i Vukasina Petrovica. Vazan izvor za Milovanovicevu politicku aktivnost su fondovi Beckog drzavnog arhiva koji cuvaju izvestaje austrougarskog poslanika u Beogradu. Ovi izvestaji se nalaze delimично u prepisu i u Arhivu Srpske akademije nauka. Kako Milovanoviceva delatnost pada u razdoblje koje je prethodilo Prvom svetskom ratu, o njoj ima mnogo tragova u zbirkama zvanicnih dokumenata koji su, posle rata, u desetinama tomova objavljeni u Francuskoj, Engleskoj, Austriji i SSSR-u. Stenografske beleske Narodne skupštine kao i onovremena srpska stampa pruzili su mi takodje dragocene podatke. Konacno, Milovanovicem radom, u sklopu opsteg zbivanja, bavila se dobrim delom nasu i strana istoriografija, obradujući predratni period. Veoma mi je koristila rasprava o Milovanovicu, koju je s mnogo memoarskog kolorita objavio Slobodan Jovanovic u *Srpskom knjizevnom glasniku* 1937. godine.

Prilazeci obradi Milovanoviceve biografije izostavio sam navodjenje naucnog aparata ispod teksta da ga ne bih opteretio. Trudio sam se da njegov život i rad sto vise priblizim nasem citoacu i da u opstim potezima proputujem kroz diplomatsku istoriju Srbije najnovijeg vremena, do balkanskih ratova. Milovanovicev rad, posebno, usko je povezan sa aneksijom Bosne i Hercegovine i sklapanjem Balkanskog saveza. Trudio sam se iskreno da postignem dva cilja: da iznesem dogadjaje i Milovanovicev rad na sto pristupacniji nacin i da ujedno obuhvatim novu gradju koja se dosada skrivala u ostavama nasih arhiva. Najmanji uspeh bice mi bogata nagrada za duge casove provedene u pokusajima da se premosti raspon vremena koji nas deli od jednog prohujalog doba i tajni koje je to doba krilo i ponelo sa sobom.

Vojvoda Radomir Putnik

Zivoti i postignuca dva coveka duboko su povezani sa istorijom Srbije na prelomu dva veka kao i sa zbivanjima u deceniji koja je prethodila Prvom svetskom ratu. Bili su skoro istih godina i usko su saradjivali. Jedan od njih je bio političar, drugi je bio vojnik. Nikola Pasic, vodj Radikalne stranke, dao je pravac politickom životu Srbije u vreme burnih međunarodnih i domaćih kriza pre i u toku rata. Radomir Putnik, patrijarh srpske vojske, pripremio je vojsku za predstojeći rat i bio je na njenom celu za vreme pobedonosnih bitaka 1912--1914. kao i poraza pretrpljenog 1915. godine.

Pasic i Putnik imali su uzbudljive i uzburkane živote koji su odgovarali vremenu u kome su živeli. Političar je bio bolje sreće. Sudbina je dodelila Pasicu da dozivi pobedonosni ishod borbe koju je vodio, ali je bila manje naklonjena vojniku. Putnik je započeo karijeru porazom u ratu s Turском 1876. a završio ju je u izgnanstvu posle nemacke invazije na njegovu otaybinu 1915. godine. Umro je pre no sto se rat završio i nije doziveo da vidi pobedonosni ishod vojevanja kome je posvetio život.

Najsvetlijii trenuci u životu vojvode Putnika bili su u vreme bitaka 1912--1915. godine kada je istovremeno vodio dva rata: jedan za spas otaybine, drugi za sopstveni život. Srpska vojska se ocajnicki borila da se odupre zavojevacu. Njen komandant Putnik uskladjivao je strategiju odbrane i protivnapada sa bolesnicke postelje, na samrti od emfizema i boreci se svojim paralizovanim plucima za svaki dah. I vojska i njen komandant zabelezili su blistave pobede

na Kumanovu, Bregalnici, Ceru i Kolubari i bili pobedjeni 1915. Srbija je prezivela. Putnik nije.

Ime Putnik ima prenosno značenje. To prezime je Arsenije, siromasnji emigrant sa Kosova, prijavio mađarskim vlastima pri kraju 18. veka.

Narodi Balkana, terani sa svojih ognjista ratovima i gladju, bili su u punom smislu recu putnici. Ipak, duboko privrzena starom kraju, porodica Putnik se vratila u Srbiji pocetkom tridesetih godina 19. veka. Autonomnoj knezevini koja se nedavno oslobođila otomanske vlasti bili su potrebni obrazovani ljudi. Arsenijev sin Dimitrije Putnik zaposlio se kao učitelj u Kragujevcu. Mladji sin Radomir rodio se 24. januara 1847. godine.

Za sinove siromasnih porodica, bez zemlje i gotovine, skolovanje je bilo najbolje ako ne i jedino resenje. Medju malobrojnim školama u Srbiji isticala se Artiljerijska škola, koja je docnije postala jezgro Vojne akademije, a koja je pružala prednosti besplatne nastave, smestaja djaka, hrane pa cak i skromnog yeparca. Posto je dobio osnovno obrazovanje u Kragujevcu. Radomir Putnik je presao u Beograd gde je postao pitomac Artiljerijske škole.

Na balkanskoj vjetrometini oduvek su se postovali vojska i oruzje. Samoodbrana je naucila seljaka da drzi pusk u svome domu. Vojnicka uniforma olicavala je moc. Srpska vojska, ciji je oficir postao Radomir Putnik, rodila se u ustanku 1804. godine i imala je seljacki karakter. Organizovanje jedinica stajace vojska zapoceto je tridesetih godina 19. veka. Pa ipak, tek je 1861. godine uvedena opsta vojna obaveza koja je obuhvatala sve odraslo musko stanovništvo. Ova vrsta naoruzane narodne milicije modernizovana je osamdesetih i devedesetih godina 19. veka.

Artillerijska škola u koju je stupio Radomir Putnik osnovana je 1850. godine. Njen prvi upravnik, česki oficir František Zah, bio je pod uticajem francuske vojne doktrine dok je njegov naslednik Miloško Lesjanin studirao na berlinskoj Ratnoj akademiji.

U Putnikovoj klasi bilo je dvadeset i tri pitomca od kojih je sedamdeset diplomiralo 1863. godine. Putnik je bio tek osmi u rangu. Ovaj rezultat ocigledno nije bio sjajan, mada treba znati da je i Napoleon bio tek cetrtdeset i drugi u klasi od pedeset i osam kadeta. Medju buducim srpskim vojskovodjama sličan prosek pokazali su u svojim klasama vojvoda Misic (dvadeset prvi) i vojvoda Stepa Stepanović (cetrnaesti). Bez obzira na ocene dobijene u školi, Putnikova generacija je kasnije dala srpskoj vojsci osam generala.

Detinjstvo provedeno u siromastvu cesto stvara cvrstog, ocelicenog čoveka. Nasledne osobine, stcene seljackim poreklom, izrazavaju se u samoodricanju i dubokoj privrzenosti rođnoj gradi. Patrijarhalno drustvo radja vodeći ulogu muškarca u porodici i drustvu. Sve ove crte se mogu naci u karakteru vojvode Putnika.

Vecina vojskovodja i generala u Evropi pre Prvog svetskog rata poticala je iz aristokratskih slojeva. To nije bio slučaj sa srpskim vojnim vodjama koji su skoro svi poreklom bili iz seljackih ili tek nastajucih gradjanskih slojeva.

Radomir Putnik bio je od one vrste ljudi koji su sami sebe izgradili. Tek polovinom tridesetih godina života poceo je učiti strane jezike i to zato da bi mogao pratiti evropsku vojnu literaturu. Vojno obrazovanje stekao je u Srbiji, mada je ono bilo pod snaznim uticajem francuske i nemacke vojne doktrine. Svega je jednom boravio sest meseci u Rusiji gde je proučavao rad vojne fabrike u Hotinu.

Verovatno je stroga sredina Artiljerijske skole doprinela povucenom, u sebe zatvorenom Putnikovom karakteru. Pusio je cigaretu za cigaretom, sto je docnije izazvalo emfizem pluca i bilo znak unutrasnje napetosti uvecane neprekidnim radom i punim predavanjem duznosti. Cak i u mladim godinama Putnik je odudarao od pricljive i zivahne beogradske sredine. Zenina porodica ga je zvala "namcor" a potcinjeni oficiri su ga krisom nazivali "kasljavko". Postovali su ga, ali ga nisu voleli.

O Putnikovom licnom zivotu ne zna se mnogo. Ozenio se 1879. godine Ljubicom Bojovic, cerkom generalstabnog pukovnika. Imali su sedmoro dece: tri cerke i cetiri sina. Troje od njih je skolovano u Rusiji. Dva sina su bila pitomci vojnih skola a cerka je dovršila skolovanje u Smolnom institutu za devojke. Posle zenine smrti Putnik je ziveo kod svoje najmladje cerke, koja je predano bila uz njega do kraja zivota.

Zivot u Putnikovom domu bio je vise no skroman. Njegov pomocnik Zivojin Misic opisao je gostinsku sobu, koja kao da se nalazila u kasarni, sa stolom bez stolnjaka u sredini i nekoliko stolica. Povlacenje u samoga sebe i otudjenost od ostalog sveta odudarali su od uzburkanog razvoja Beograda i mlade zemlje koja je krajem veka prolazila kroz niz dinastickih sukoba i drzavnih udara. Tek proizvedeni kapetan Putnik bio je kaznen sa petnaest godana pritvora u vreme rata s Turcima, 1876. godine, zbog sukoba sa svojim pretpostavljenim u pitanju nabavke hrane za svoju jedinicu. Mladom kapetanu je kazna oprostena kada je njegovo hrabro drzanje na bojnom polju saopsteno generalu Cernjajevu. Kasnije, u dva navrata, 1881. i 1883. Putnik je ponovo kaznjavan zbog "upotrebe jakih izraza" u prepisci sa pretpostavljenima.

Putnikova karijera je ozbiljno bila ugrozena nemiloscu u koju je zapao kod oba kralja, Milana i Aleksandra Obrenovica. Uzajamna netrpeljivost bila je posledica razlike u mentalitetima. Sarmantan ali nestalan, kralj Milan nagonski nije podnosio strogog i zakopcanog oficira, koji je uz to pokazivao didakticne sklonosti. Kralj je ocekivao od svojih oficira da se pokoravaju njegovim zahtevima, bili oni opravdani ili ne. Kada je zatrazio od Putnika da kao clan ispitne komisije propusti jednog od njegovih sticenika, ovaj mu je odgovorio da ce ishod ispita zavisiti od odgovora kandidata. Kako ovi odgovori nisu bili na zahtevanoj visini, Putnik je kraljevog miljenika oborio. Sukob se tako dalje zaostrio. Putnikovo ime je izbrisano iz spiska oficira predlozenih za odlikovanje. Kada je kralj Aleksandar 1893. godine prolazio preko teritorije divizije pod Putnikovom komandom, ovaj je poslao svoga zamenika da kralja pozdravi umesto da to ucini licno. U tome je bilo i politickih razloga jer su kraljevi sumnjicili Putnika da je naklonjen njihovim iskonskim neprijateljima radikalima.

Konacan raskid je nastao kada je Putnikovo ime, uz nekakve brojeve nalik na sifru, nadjeno u beleznicu zaverenika uhapsenog i optuzenog za zaveru protiv dinastije. U stvari, uhapseni je bio vlasnik kamenoloma kod koga je Putnik narucio kamen za nadgrobni spomenik svojim roditeljima. Brojevi nadjeni u beleznicu označavali su srazmere narucenog spomenika. Epilog price bio je da je Putnik penzionisan 1896. godine kada mu je bilo cetrdeset i devet godina.

Sukob izmedju kralja Milana i Putnika naskodio je obojici, ali je najvise stetio srpskoj vojsci. Tokom poslednje decenije 19. veka kralj Milan je ulozio svu svoju energiju u organizovanje i modernizovanje vojske. Vojni buyeti su povecani, oruzje je kupovano u inostranstvu, stajaca vojska je uvecana a cesti vojni manevri usavrsavali su vojnu snagu zemlje. Oficir Putnikovog iskustva i sposobnosti bio bi tih godina od neocenjive koristi kralju. Umesto toga, u naponu zivotne snage, Putnik je primoran da ostane posmatrac razvoja vojske kojoj je bio posvetio citav svoj zivot.

U toku tri decenije, od kada je bio proizveden za potporucnika po zavrsetku Artiljerijske skole 1866. pa sve do penzionisanja u cinu pukovnika, Putnik je bio na odgovornim položajima.

Godine 1880. postavljen je za pomocnika komandanta tada jedine divizije stajace vojske u Srbiji a taj mu je položaj dodeljen na celu novoosnovane Dunavske divizije. Polozio je ispit za djeneralstabnog oficira i postavljen za sefa Obavestajnog odeljenja Vrhovne komande. Unapredjen je 1888. godine za sefa Operativnog odeljenja Vrhovne komande i postao zamenik nacelnika generalstaba 1890. godine.

Putnikovom prestizu u vojski posebno je doprinela profesura u Vojnoj akademiji 1886/7. i 1888--1895. godine. Za to vreme osam generacija kasnije istaknutih ratnih vojskovodja bili su njegovi đaci. Po kazivanju samog Putnika, poznavao je licno sve oficire iznad cina komandanta bataljona. Zajedno sa svojim studentima prokrstario je celu zemlju za vreme taktickih vezbi, djeneralstabnih ispita i vojnih manevara. Pricalo se da je licno poznavao sve mehanizme u Srbiji.

Obdaren izvanrednim pamcenjem, Putnik je do te mere poznavao geografiju svoje zemlje da je u toku ratnih operacija 1914. diktirao raspored trupa ne gledajući u mapu. Dok je bio u penziji, Putnik se latio pisanja vojnih učbenika i privatne nastave mladim oficirima kako bi dopunio prihode skromne penzije, nedovoljne za izdrzavanje mnogobrojne porodice. Vec ranije, 1883. godine, objavio je studiju "Artillerija u gradskoj vojni" koju je radio na osnovu belgijskih proučavanja odvojenih forova u sklopu utvrđenih gradova. Godine 1890. objavio je učbenik "Sluzba djeneralstaba --Prvi deo, Sluzba u mirno doba" kome je dodao drugu svesku 1899. godine u suzbi u ratno doba. Obe knjige iznele su ukupno 1344 strane i bile su zasnovane na francuskom i nemackom iskustvu. Knjige su sluzile kao učbenici u Vojnoj akademiji ne samo u Putnikovo vreme već i kasnije, sve do 1927. godine.

Sedam godina provedenih u penziji bile su najteže u njegovom životu. Neuspeli atentat na kralja Milana 1899. godine i sudjenje vodjima Radikalne stranke primorali su Putnika da se privremeno udalji iz zemlje iz bojazni od moguceg progona. Buducnost je izgledala tmurna i beznadzorna. Usamljen, napusten, razocaran, Putnik je tavorio život usamljenika, nije izlazio iz kuće i bio je izlucen iz javnog života.

Iznenađujuće, kao u starinskim grčkim komadima, sudska se konacno osmehnula vojniku. Zavera 1903. godine u Beogradu lisila je života kralja Aleksandra i kraljicu Dragu i dovela na presto kralja Petra I Karadjordjevića. Srbija je usla u razdoblje demokratije unutar zemlje i dinamicne nacionalne akcije spolja. Pod novim režimom Putnik je vracen u aktivnu službu, unapredjen u čin generala i imenovan za nacelnika Glavnog generalstaba. Za vreme ratova 1912--1918. ovaj naziv je promenjen u nacelnik staba Vrhovne komande. Na ovim položajima Putnik je ostao dvanaest i po godina, sa prekidima kada je bio ministar vojne.

U toku pedeset godina aktivne službe Radomir Putnik je učestvovao u sedmim ratovima: dva rata s Turском, 1876. i 1877., ratu s Bugarskom 1885. dva balkanska rata 1912--1913. i Prvom svetskom ratu čiji kraj nije doziveo.

Kapetan Putnik je vojnu karijeru zaoceo porazom u ratu s Turском 1876. godine kada je njegova brigada pretrpela velike gubitke kod Kalipolja. Mladi oficir je tada naučio da se stvarni rat razlikuje od onog opisanog u učbenicima. Razliku između teorije koju je učio i prakse koju je doziveo Putnik je izneo u pismu prijatelju i školskom drugu, lekaru Vladanu Đordjeviću:

"Na hartiji se trupe brzo i lako koncentisu, posle nekoliko poteza perom vec su na glavnom zboristu... A kakav su one dotada napor učinile, sa kakvim su se teskocama i oskudicama borile, to se samo licnim iskustvom osetiti moze... Bili su to dugi i zamorni marsevi. Ledena kisa, blato do kolena, sneg, bivakovanje bez vatre i bez hrane..."

Poraz je takodje naucio Putnika da ne bude suvise samopouzdan. Kasnije, kada je bio glavnokomandujuci, Putnik je bio izuzetno oprezan strateg, sto su mu prebacivali vojni istoricari. Bio je jaci u dobijanju bitke nego u koriscenju plodova pobeđe. Secanje na 1876. godinu ostace u njegovojoj podsvesti za vreme ratova 1912--1914.

Sledeci rat s Bugarskom bio je za Srbiju katastrofalan. Putnik je bio svedok neuskladjenog komandovanja u ratu cije razloge srpski narod nije razumevaao. Poraz 1885. odrzao je mladom nacelniku staba Dunavske divizije lekciju kako rat ne treba voditi. Iskusio je potrebu uskladjene komande, sposobne da oceni situaciju i da koncentrise snage u odgovarajucem trenutku i mestu. Ali vise od ove tehnische strane Putnik je razumeo da se disciplina u vojsci ne moze ostvariti kaznom vojnika koji se povlaci. Disciplinu ugrozavaju iznurenost, dugi marsevi i neuskladjena naredjenja. Vojnik mora da oseti sposobnost vodja koji mu odredjuju sudbinu, pisao je Putnik. Kroz poraze Putnik je shvatio tri presudne cinjenice koje odlucuju ishod rata: efikasnost komande, poverenje vojnika u vodje i opravdanost ciljeva za koje se bori.

Sve sto se odigralo do 1903. godine ostavlja utisak kao da je bilo predigra u zivotu Radomira Putnika. Ono sto je posle toga nastupilo bilo je izraz udruzene proslosti, pruzene nove mogucnosti i iskusenja dogadjaja sa kojima je suocen njegov narod. Zadatak koji je istorija namenila Putniku bio je trostruk: vojnicki, politicki i diplomatski. Kao vojnik morao je pripremiti srpsku vojsku za predstojeći rat, kao politicar ucestvovao je u resavanju odnosa izmedju vojnih i civilnih vlasti u demokratskom ustrojstvu, kao diplomata bio je vojni savetnik u balkanskim pregovorima i sporazumima.

Cim je postavljen za nacelnika generalstaba, Putnik je pristupio reorganizaciji srpske vojske. Izmenio je njenu mirnodopsku i ratnu formaciju, dodao je pet novih divizija drugog poziva, podmladio komandni kadar penzionisuci stare i unapredjujuci mладje oficire i pristupio izradi planova za slucaj rata. Stari planovi za rat s Turcima, sastavljeni jos 1898. godine, revidirani su tako da je uoci Balkanskog rata 1912. godine generalstab raspolažao sa cetiri alternativna plana. Svaki od njih predviđao je razne mogucnosti, posebne ciljeve i snagu koja se ima angazovati za njihovo ostvarenje. Kriza izazvana austrougarskom aneksijom Bosne i Hercegovine 1908. godine ubrzala je izradu planova za rat s Habsburškom monarhijom, kao i s Bugarskom. Sve u svemu, Putnik je tih godina pripremio sedam varijanti ratnih planova: cetiri za rat s Turskom, dva za rat sa Austro-Ugarskom i jedan za sukob s Bugarskom. Planovi protiv Turske zasnivali su se na ofanzivi, protiv Austro-Ugarske i Bugarske na defanzivi.

Putnik nije mogao sam da obavi ovaj obimni zadatak. Kao uslov da se prihvati položaja nacelnika Generalstaba trazio je da mu se za pomocnika odredi pukovnik Zivojin Misic. Oni su ne samo usko saradjivali vec su se medusobno dopunjavalni: Putnik je bio racionalan, hladnokrvan i obazriv, Misic bujan, mastovit i emotivan. Povremena neslaganja bila su neizbezna, ali ih je Putnik stisavao jer je duboko cenio svog saradnika.

Po srpskom ustavu vojnicima je bilo zabranjeno mesanje u politiku. Medjutim, kako je bio na visokom vojnom položaju i jedno vreme ministar vojni, Putnik je nevoljno bio uvučen u politiku. Dva razloga doprinela su tome ucescu: kupovina artiljerijskog naoruzanja koja je bila povezana sa zaključenjem inostranog zajma i sukob koji je nastao rascepom u vojsci izmedju zaverenika iz 1903. i njihovih protivnika.

Pitanje naoruzanja vojske imalo je trostruki vid: politicki, finansijski i tehnicki. Izbor izmedju francuskog, nemackog ili austrijskog topa ujedno je odredio politicko opredeljenje Srbije izmedju dva bloka evropskih sila. Zajam za nabavku topova opterecivao je inace skuceni zemaljski buyet. Tehnicku odluku o tome koji je top najbolji nije bilo lako odrediti. U

donesenje ovih odluka uplele su se ne samo strane fabrike, evropski kapitali i politicki pritisci vec i domace razmimoilazenje izmedju dve najjace stranke Radikalne i Samostalne. U skupstini su izbile zucne raspre koje su doveli do krize vlade. Usred ovih sukoba izbio je carinski rat s Habsburškom monarhijom 1906. godine.

U sporu o topovskom pitanju Putnik je podrzavao radikale i Nikolu Pasica, koji su hteli da topove nabave u Francuskoj jer su u njoj videli saveznika u buducem ratnom sukobu sa Austro-Ugarskom. Ova je odluka prevagnula i topovi su najzad kupljeni 1906. godine od francuske fabrike "Snajder" u Krezou, u vreme kada je Putnik bio ministar vojni.

Sukob u vojsci izmedju zaverenika iz 1903. i njihovih protivnika takodje je imao diplomatski, politicki i tehnicki vid. Britanija je kao uslov za ponovno uspostavljanje redovnih diplomatskih odnosa, poremećenih posle 1903. godine zahteva da srpska vlada kazni i penzionise kraljoubice. Zaverenicki vodji, usanceni u dvoru, odbili su da se pokore i time su izazvali domacu politicku krizu koja je izbila u skupstini. Vojska se podelila na dva tabora, za i protiv zaverenika. Sukob je ugrozio vojnu disciplinu i reforme koje je Putnik poceo da sprovodi. On je u nastaloj krizi ispoljio takt, neopredeljenost i cvrstinu. Odluku nije bilo lako doneti. U nacelu, Putnik se protivio uvlacenju vojske u domacu politiku i bio je veran zakletvi datoj kralju i izvrsnoj vlasti zemlje. S druge strane, drzavni udar 1903. vratio ga je u vojsku. Vojnik Putnik je visoko cenio profesionalne osobine mnogih oficira-zaverenika. Slobodan Jovanovic ostavio nam je svedocanstvo o visokom misljenju koje je Putnik imao o pukovniku Dragutinu Dimitrijevicu Apisu, vodji zaverenika. Problem je najzad resen 1906. godine u kompromisu s britanskom vladom. Zaverenici su penzionisani i materijalno obesteceni a Engleska je obnovila odnose sa Srbijom. Putnik je podrzavao vladu i posredovao izmedju nje i oficira.

Pregovori za balkanski savez, koji su zapoceli 1911. godine, upleli su Putnika u diplomatiju kada se raspraljalo o vojnim odnosima. Vlada se obracala Putniku u pitanjima razgranicenja s Bugarima u Makedoniji. U tim pregovorima Putnik je trazio da Ovce polje bude dodeljeno Srbiji zbog njegove strateske vaznosti. On je bio neposredno umesan u pregovore s Bugarskom, Grckom i Crnom Gorom kada se odredjivala vojna saradnja balkanskih armija u predstojećem ratu s Turskom

Plan srpskog generalstaba za rat s Turskom predvidjao je odlucujuci sukob na Ovcem polju (na liniji Skoplje--Stip--Veles). Tri srpske armije rasporedjene su shodno ovom predvidjanju. Sredisni napad namenjen je Prvoj armiji dok su ostale dve armije imale zadatak bocnog prodora s Kosova i Bregalnice kako bi se sve tri ujedinile kod Ovceg polja radi konacnog udara.

Zamisljeni Putnikov plan nije se ostvario. Nizam-pasa, novopostavljeni komandant turske vojske, ucenik francuske ofanzivne skole, odlucio je da prodre sto je vise moguce na vardarskom frontu, potuce Srbe i onda okrene ukupnu snagu protiv Bugarske. Stoga se sasvim neocekivano 23. oktobra Prva srpska armija pod komandom prestolonaslednika Aleksandra sukobilala sa glavninom turskih snaga na Kumanovu, severno od Ovceg polja. Susret je bio iznenadjenje za Srbe. Putnik i Vrhovna komanda nisu imali prilike da intervenisu prvog dana bitke tako da je glavni teret pao na napadnutu Dunavsku diviziju. Ishod bitke nije odlucila Vrhovna komanda vec hrabrost i upornost srpskog vojnika i njegovog neposrednog oficira.

Jos uvek prepostavljajući da se Prva armija sukobilala samo sa isturenim delovima turske vojske. Putnik je 24. oktobra anaredio da Prva armija kreće u protivofanzivu ne cekajući da njeno dejstvo uskladi s dvema bocnim armijama kojima je namenjeno da se sa njom susretu

na Ovcem polju. Tako se kumanovska bitka odigrala neocekivano za Putnika. Pa ipak je korpus Sedme turske armije bio do nogu potucen u toku dvodnevne bitke.

Putnik je kasnije kritikovan zbog toga sto se uporno drzao predvidjenog plana o glavnom susretu na Ovcem polju. U Putnikovu odbranu se mogu navesti dve cinjenice. Njegova Prva armija bila je sama po sebi dovoljno jaka da se mogla poneti sa glavninom turske vojske. Turska uzurbanost, nepotpuna mobilizacija, nedovrsena koncentracija i nesposobno komandovanje naveli su vise stete osvajacu nego Putniku. Kritika je mozda umesna utoliko sto je Putnik, i dalje ocekujuci odlucnu bitku, propustio da ubere plodove pobede na Kumanovu. Umesto da posalje svoje armije u gonjenje pobedjenog neprijatelja, Putnik ih je oprezno sakupio i dalje ocekujuci konacni obracun i time izgubio dragoceno vreme. U njegovu odbranu mogu se navesti reci koje je zabeleazio jos 1876. godine: "Lako je filozofirati i prognozirati akciju kada su dogadjaji poznati i vec se odigrali."

Pobeda na Kumanovu donela je Putniku cin vojvode, najveci i u to doba jedinstveni cin u srpskoj vojsci. Dalje vojevanje reseno je pobedom u bici kod Bitolja 16--18. novembra. Da bi pomogao Bugarima u Trakiji, Putnik je poslao dve divizije na Jedrene. Jadranska ekspedicija, upucena u novembru i decembru preko Albanije na Jadran, bila je neuspesna jer se, zbog medjunarodnog pritiska iza koga je stojala Austro-Ugarska, srpska vojska morala povuci sa morske obale. Putnika su kritikovali sto se nije usprotvio jadranskoj ekspediciji. Pri tom treba imati u vidu da je Putnik, kao disciplinovani vojnik, izvrsio odluke politickog rukovodstva zemlje.

Sukob s Bugarskom 1913. izbio je zbog opravdanog srpskog zahteva za reviziju ugovora o savezu iz 1912. Gubitkom izlaska na more Srbija je stavljena u neravnopravan položaj i njeni ukupni dobici iz rata 1912. dovedeni su u pitanje poremecenom balkanskem ravnotezom. Predstojeći sukob s Bugarskom stavio je Putnika pred izbor preventivne ofanzive ili gubitka inicijative u korist protivnika. Strateska prednost napada odbacena je iz politickih razloga. U takvim okolnostima Putnikov zadatok se sveo na obezbedjenje dugacke granice izmedju Srbije, Bugarske i Albanije.

U vojnicki nezavidnom položaju, zajednicka odbrana s Grckom bila je jedina nada. Komandanti divizija koje je 1. juna 1913. Putnik pozvao i na sastanak u Skoplje, bili su svi odreda misljenja da Srbija ima izgleda u ratu s Bugarskom jedino ako bi prva napala ili ako bi uskladila odbranu s Grcima.

Noc 30. juna bila je burna u srpskoj Vrhovnoj komandi. Putnik je otisao na spavanje dobro raspolozen da bi ga usred noci probudila vest o neocekivanom bugarskom prepadu na Bregalnici. Nesto vedrije bile su vesti sledeceg dana: Grci su takodje bili zrtve slicnog prepada.

Iznenadni bugarski napad stavio je Putnika u dilemu da li da se povuce sa Bregalnice na drugu odbrambenu liniju kod Stracina i odatile krene u protivnapad ili da prihvati bitku kod Bregalnice u kojoj je napadac imao prednost prvog udara i iznenadjenja. Svi njegovi komandanti, osim jednoga, bili su za povlacenje na drugu liniju odbrane. Jedini koji se izjasnio za prihvatanje izazova kod Bregalnice bio je Putnikov pomocnik general Zivojin Misic. Njegovi argumenti bili su ubedljivi: povlacenje bi ozivelo uspomenu na poraz kod Slivnice 1885, ugrozilo bi moral trupa i obeshrabrilo Rumuniju i Tursku da se pridruze ratu protiv Bugarske.

Posle trenutnog kolebanja Putnik se slozio s misljenjem svog pomocnika Misica. Ova sudbonosna odluka donela je Srbiji pobedu nad Bugarskom kod Bregalnice u Drugom

balkanskom ratu 1913. Medjutim, Putnik je propustio da potpuno iskoristi pobedu na isti nacin na koji je to ucinio posle bitke na Kumanovu. Uznemiren izvestajima o uspesima Bugara na juznom delu fronta i ofanzivom koju je Ratko Dimitrijev, novopostavljeni i energicni bugarski general zapoceo na severnom delu fronta. Putnik je ojacao svoje krilne divizije cime je omogucio bugarskoj Cetvrtoj armiji da se izvuce na centralnom delu fronta i tako izbegne potpunu katastrofu. Rumunska objava rata Bugarskoj 23. jula, pracena slicnom objavom turske, zapecatili su sudbinu Bugarske u Drugom balkanskom ratu.

Cudne su i nepredvidljive igre sudsbine sa zivotima ljudi. Jedan takav neocivani dogadjaj umalo nije sprecio Putnika da ucestvuje u Prvom svetskom ratu i da umesto na bojistu rat provede zatvoren u kakvom austrijskom gradu. Oboleo od bronhitisa i iscrpljen u dva balkanska rata, Putnik je bio oputovao na lecenje u austrijsku banju Glajhenberg gde ga je iznenadila kriza nastala austro-srpskim sukobom jula 1914. Kada je 23. jula u Beogradu primljen becki ultimatum, Putniku je odmah nalozeno da se hitno vrati u otaybinu. na povratku, Putnik i njegova cerka zadrzani su u Budimpesti i posle uvreda gomile koja ih je docekala na zeleznickoj stanici bili su zatvoreni u hotelskoj sobi. Ishod je resen intervencijom Konrada fon Hecendorfa, nacelnika austrougarskog generalstaba, koji je naredio da se Putniku i njegovu kceri dopusti povratak u Srbiju. Motivi austrijskog feldmarsala bili su dvojaki. Pored vitestva prema neprijatelju i ubedjenosti u pobedu nad slabijim protivnikom, pomislio je da je bolje imati na celu srpske vojske starog bolesnog vojnika nego nekog mladog oficira obucenog u evropskim vojnim skolama.

Putnikov povratak nije bio jednostavan jer je u Turn Severinu dobio zapaljenje pluca koje je za osam dana odlozilo dolazak u Srbiju. U Vrhovnu komandu stigao je tek 5. avgusta, kada je rat vec bio u punom jeku. Savo Skoko, najpouzdaniji i najpotpuniji Putnikov biograf, kazuje nam da su dva adjutanta morala da razbiju kasu u kojoj su se nalazila uputstva za mobilizaciju posto je njen kljuc bio kod vojvode.

Cim se vratio u zemlju, bolesni Putnik je iz zdravstvenih razloga podneo ostavku kralju Petru I. Kralj ostavku nije prihvatio i umesto toga mu je predlozio da odluci u donesenju glavnih strateskih ciljeva s tim da njihovo sprovodjenje ostavi mladjim oficirima. Putnik je to prihvatio jer je znao koliko su zemlji i vojsci bili potrebni njegovo ime i iskustvo u ovim odlucnim trenucima.

Strategija koju je Putnik primenio 1914. godine zasnivala se na idejama koje je izlozio u radu "Radna sluzba" objavljenom 1911. godine:

"Obrana ima za cilj da neprijatelju nanese sto je moguce vece gubitke. Medjutim, ona istovremeno treba da pripremi uslove za prelaz u protivnapad, jer pasivna obrana vodi u poraz. Kako u pocetku operacija namere neprijatelja jos nisu dovoljno poznate to se glavnina vojnih snaga mora rasporediti po budini kako bi bila sposobna da odgovori na napad i uskladi protivofanzivu."

Bila je to doslovno primenjena strategija koju su Putnik i Misic upotrebili u ratu sa Austro-Ugarskom. Njihova predvidjanja u pogledu rata s Habsburškom monarhijom samo su se delimicno ispunila. Oni su tacno predvideli da Rusija nece napustiti malu bracu na Balkanu, ali su pogresno ocekivali da ce invazija doci sa severa, preko Dunava, i dalje produziti dolinom Morave.

Ovu pogresnu ocenu iskupila je mudra srateska "koncentracija po dubini". Po toj zamisli glavna snaga odredjena je Drugoj armiji u sredistu Srbije, sto joj je dalo mogucnost da odgovori na napad koji bi dosao bilo sa severa ili sa zapada. Raspored tri srpske armije imao

je u vidu pocetnu odbranu. Tek kada bi pravac glavnog prodora neprijatelja postao jasan, odbrana bi se pretvorila u protivnapad.

Umesto da nastupi sa Dunava, austrougarski prođor u Srbiju krenuo je preko Save i Drine, na severozapadu zemlje. Na dan 12. avgusta takozvana Balkanska kaznena armija (Balkan Streit Armee), pod komandom Oskara Pocoreka, presla je obe reke u nameri da opkoli srpsku vojsku u trouglu izmedju Save i Drine, odbaci je u dolini Jadra i time preseće zemlju na dva dela. Pod tim uslovima Srbija bi morala da kapitulira.

Prvih dana austrougarske invazije Putnik i njegov stab u Kragujevcu pokusavali su da proniknu namere protivnika i pravac njegovog glavnog napada. Za pisacim stolom na kome su se gomilali protivrecni izvestaji s frontova, Putnik je pokusao da odgometne zagonetku koja ga je mucila. Izvestaji su ukazivali da glavni napad dolazi sa zapada umesto očekivanog sa severa. Ali, sta ako je sve to samo varka kako bi se skrenula paznja sa glavnog severnog napada? Vreme je izmicalo i odgovor je mogao doći sprovećeno. Kutuzov je 1812. raspolagao ruskim prostranstvom i vremenom. Putnik nije imao ni jedno ni drugo. U tim prvim danima rata morao je bez odlaganja da bira izmedju vojnickog razuma, koji ga je upucivao na prođor sa severa, i instinkta saterane zveri kojoj lavez lovackih pasa dopire sa zapada. Polako i oprezno, korak po korak, iskusni vojskovodja je pokrenuo svoju sredisnu Drugu armiju prema Drini i Savi. Konacna, sudbonosna odluka doneta je u noći izmedju 14. i 15. avgusta. Dvojica najprisnijih Putnikovih saradnika, general Misic i pukovnik Pavlovic, istrcali su iz njegove sobe: "Kocka je bacena! Vojvoda je doneo odluku!" Srpske divizije, udarni deo srpske vojske, pokrenute su uzurbanim marsem ka zapadu okretom od devedeset stepeni.

Odluka je u osnovi znacila prelaz u protivofanzivu. Tek kada su namere protivnika protumacene, mogla se primeniti druga faza Putnikove strategije. Dok je Treća srpska armija imala da spremi prođor neprijatelja u dolinu Jadra, Drugoj armiji je naređeno da krene u napad na levi bok Pocorekovih snaga na planini Ceru. Treću armiju Putnik je zadrzao u rezervi.

Izvodjenje ovoga plana povereno je komandantu Druge armije, generalu Stepi Stepanovicu. On je svoje divizije, iskusane u prethodnim ratovima, bacio u četvorodnevnu bitku od 16. do 19. avgusta, cija je okosnica bila na Ceru. Sudar je bio neočekivan. Posle napregnutog marsovanja preko prasnjavanih puteva i pod letnjom zegom, srpska kombinovana divizija izbila je na padine Tekerisa gde se sukobila sa 21. divizijom Osmog austrijskog korpusa. Prema kazivanju ocevidaca razvila se divlja, nocna bitka. Bio je mrak, veli jedan od njih, ispunjen gromovima i kisom letnje oluje. Vojnici su bili iznurenji, artiljerija se zaglibila na blatnjavim putevima. Komandant divizije naredio je da se vrh planine mora održati po svaku cenu. Nasi vojnici uskakali su u neprijateljske rovove i bitka je vodjena prsa u prsa. Kljucalo je kao u paklu. Obe strane dobole su pojicanje i klanica je nastavljena do zore kada su padine Tekerisa prekrili lesevi obeju vojski. Srpski gubici bili su 47 oficira i tri hiljade vojnika. Tekeris je bio održan i 21. austrijska divizija prestala je da postoji. Potucene neprijateljske snage bile su primorane na povlacenje. Bitka na Ceru bila je prva saveznička pobeda nad Centralnim silama u Prvom svetskom ratu i general Stepanovic, koji je izvojevao pobedu, unapredjen je u čin vojvode.

U cerskoj pobedi srpski vojnik, podrzan narodom, pokazao je najbolje ratnicke osobine. Kasnije je za njega general Alfred Kraus u knjizi o uzrocima austrijskog poraza rekao: "sa malim zadovoljan, umesan, ostrouman, pokretljiv, upoznat sa terenom, pod dobrom komandom, ispunjen mrznjom i entuzijazmom". General Zivko Pavlovic je naveo izvestaj

jednog komandanta puka koji je smatrao posebnom cascu da se sukobi sa Cetvrtim carskim pukom dragona imenom Vindisgrec!

Na zahtev zapadnih saveznika koji su se borili na pristupima Parizu, Putnik je zapoceo ofanzivu s ciljem da zaobidje bok austrougarske vojske na Savi i Drini i prodre u Srem i Bosnu. Ofanziva je zapoceta 6. septembra, na dan bitke na Marni u Francuskoj. Putnikova ofanziva nije uspela jer su srpske trupe bile iscrpljene prethodnim vojevanjem i neopremljene za prelazak Save. Posle pocetnih uspeha, ulaska u Zemun i prodora u Srem, one su bile odbacene i satrvene u povlacenju kod Cevrntije. Prodor u Bosnu bio je takodje neuspesan. Srpske i crnogorske jedinice koje su nadirale prema Sarajevu bile su odbacene natrag preko Drine.

Putnik je imao dovoljnih razloga za brigu. Tamni oblaci koji su se nadvijali preko drinskog fronta nagovestavali su novu buru. Zaista 7. septembra Pocorek je preduzeo ofanzivu na srednjem delu srpskog fronta sa osvezenim i reorganizovanim snagama. Ogorcena bitka, nazvana u vojnoj istoriji Bitka na Drini, usla je u novu fazu razvoja.

Suocen s dugim frontom koji se protezao od Beograda do gornjeg toka Drine, Putnik je obrazovao novu komandu Odbrane Beograda i kao ranjeni tigar povlacio se, prelazio u protivnapad, pokusavao da probije blokove neprijatelja u Macvi i da stabilizuje uzdrmani front. Krvavi srpski protivnapadi kod Guceva i Mackovog Kamena naneli su teske gubitke neprijatelju, ali nisu dali rezultate koje je Putnik ocekivao. Konacno, iznurene i ukopane, obe strane su pokusale da povrate dah do konacnog udarca koji je imao da resi ishod i sudbinu ovog ratovanja.

Krvave borbe, napadi i protivnapadi ne samo da su desetkovali srpsku vojsku vec su iscrpli zalihe municije i oruzja. Boreci se da odole nemackoj najezdi, zapadni saveznici nisu imali mogucnosti da pruve pomoc; Rumunija i Bugarska su proglašile neutralnost i zabranile provoz oruzja iz Rusije za Srbiju. Krajem oktobra, uoci konacne austrougarske ofanzive, srpske rezerve bile su na izdisaju: artiljerija je raspolažala sa svega 160--200 granata po topu. U ocajanju, komandant Druge armije, vojvoda Stepa Stepanovic predložio je Putniku ostavku: "Ja ne mogu da se borim bez municije!" U trenutku opsteg ocajanja Putnikov autoritet je uspostavio ravnotezu: "Hrabrost, prijatelju, hrabrost!" vikao je Putnik u telefon. "Ako nemamo granata, boricemo se puskama!"

Dok je hrabrio potcinjene komandante, Putnik je upozoravao svoju vladu i saveznike na moguci raspad vojske. I on sam je bio na ivici snage. Guseci se od emfizema, skoro paralizovan, pokusavao je da postine nemoguce: da obezbedi pomoc od saveznika i da istovremeno uskladi oslabljenu odbranu.

Putnik se blizio kraju i snage i moci. Na zajednickoj sednici Vlade i Vrhovne komande, koja je na njegov zahtev odrzana 8. novembra, Putnik je skinuo sa sebe odgovornost za sudbonosne posledice koje mogu nastupiti. Bez municije vojska nema izgleda na uspeh. Stoga postoje svega dve mogucnosti: separatani mir ili obustava dalje odbrane.

I danas nije jasno da li je ovaj predlog bio iskren ili mu je namera bila da uceni saveznike kako bi pritekli Srbiji u pomoc. Vlada je odbila Putnikov predlog, ali ga je Pasic odmah dostavio Rusiji. Zadovoljan, Putnik je napustio prostoriju u kojoj je sastanak odrzan recima: Boricemo se pa makar nas saterali do Djevdjelije!

Putnik nije preterao u proceni situacije. Neprijatelj je nadirao kroz zbunjenu i porazenu zemlju. Srpska vojska se najpre povukla na položaje kod Kolubare i Valjeva, a zatim, posle

neuspelog protivnapada, napusteno je i Valjevo. Povlacenje je pretilo da se pretvori u opstu bezaniju. Prema kazivanju ocevidaca, pukovi triju srpskih armija s vojnicima u stanju soka izmesali su se s narodom, seljackim kolima i konjima u gusanju na valjevskom drumu. To vise nije bila vojska vec gomila koja je bezala s kricima i psovnama uz odjeke artiljerijske grmljavine saobliznjeg fronta.

U takvom odsudnom trenutku niko nije slatio da je Putnik bio u predvecerju najslavnije pobeđe u svojoj vojnickoj karijeri. Nekoliko razloga tome je doprinelo.

U drugoj polovini novembra saveznici su konacno bili u stanju da preko Grcke i Dunava posalju neophodnu municiju u Srbiju. Putnik je povlacenjem svojih armija skratio duzinu fronta. Najbolnija je bila odluka da napusti Beograd. Na opstu poviku koju je ona izazvala Putnik je gundjao da on nije kriv sto je prestonica postavljena na mestu gde bi trebalo da bude granicna karaula!

Srpsko povlacenje je istovremeno rasteglo linije snabdevanja austrougarske vojske preko blatnjavih puteva i od jesenjih kisa nabujalih reka, kao i opustosene zemlje.

Ovoga puta nije Putnik, vec njegov general Zivojin Misic preduzeo inicijativu protivofanzive i izabrao trenutak kada da je izvede. Misic je 14. novembra zamenio na celu Prve armije ranjenog generala Petra Bojovicu. On je shvatio porazno dejstvo koje je povlacenje imalo na moral vojnika. U dramaticnom telefonskom razgovoru s Putnikom 28. novembra, koji je trajao dva i po casa, Misic je trazio dozvolu da dalje povuce svoju Prvu armiju do Gornjeg Milanovca kako bi sredio rastrojene pukove i odmorio ih za uspesnu protivofanzivu.

Misicev zahtev za dalje povlacenje doveo je Putnika u tesku dvoumicu. Povlacenje Prve armije neizbežno je nametalo i povlacenje ostalih dveju armija. Vise od toga: ako bi neprijatelj zauzeo Gornji Milanovac, to bi mu otkrilo put u Kragujevac, u srce Srbije, i preseklo bi zemlju na dva dela.

S druge strane, Putnik je dobro znao svog pomocnika Misica i imao puno poverenje u njegov sud. Uostalom, kontraofanziva je bila ugradjena u Putnikovu strategiju od pocetka rata.

Pritaran uz zid, Putnik je primenio svoj uobičajeni postupak prema potcinjenim komandantima. Najpre bi se suprotstavio da bi ih potom pustio da ga ubede. Kada je vojvoda u prvom trenutku predlog odbio, bujni Misic ga je ucenio ostavkom. Putnik je konacno popustio i izdao potrebna naredjenja za uskladjeno povlacenje ostalih dveju armija.

Misic je bio u pravu. Kratak predah dobijen povlacenjem omogucio je vreme potrebno da se trupe povrate od soka i da se reorganizuju. Na dan 3. decembra pocela je nezadrziva srpska kontraofanziva, poznata kao Kolubarska bitka, koja je preokrenula poraz u pobedu.

Vojni istoricari kasnije su raspravljali o ulozi koju su Putnik i Misic odigrali u Kolubarskoj bici. Neki su pobedu pripisali vojvodi, drugi njegovom generalu. Stanoje Stanojevic, Stevan Hayic i Savo Skoko, koji je u dva obimna toma dao najbolju biografiju vojvode Putnika i objavio uspomene vojvode Misica, odavali su priznanje obojici, ali su davali prednost Misicu za inicijativu u organizovanju protivofanzive koju je nametnuo Putniku. General Zivko Pavlovic, koji je tesno saradjivao s Putnikom u Vrhovnoj komandi, imao je primedbe na pojedine Misiceve poteze prilikom povlacenja i davao je prednost Putniku. To su cinili medju ostalima i Putnikovi biografi Vladimir Belic i Zivan Rankovic. Svi se oni slazu da je Putnik bio arhitekt opste strategije dok je Misic tu strategiju primenio onda kada je nagonski osetio da je dosao trenutak za protivudar.

Posle poraza Sestog austrougarskog korpusa na Suvoboru srediste bitke preneto je na sever. Pocorekov Peti korpus pretio je da prodre od Beograda prema jugu u pozadinu srpskih armija razvijenih u zapadnoj Srbiji. Manevrisuci oprezno svojim iscrpljenim i desetkovanim trupama, Putnik je uputio divizije Druge armije prema severu. Pojedini istoricari kasnije su prebacivali Putniku sto nije dovoljno iskoristio rezultate Kolubarske bitke. Ali Putniku se cinilo manje vaznim gonjenje potucenog neprijatelja na Suvoboru od pretece opasnosti koja se nadvila na severnom frontu kod Beograda i Kosmaja. Oslobođenje Beograda bilo je najveća nagrada. Putnik je 15. decembra u prestonici raportirao kralju Petru I da toga dana nije bilo vise nijednog slobodnog neprijateljskog vojnika na teritoriji Srbije. To je bila ne samo najslavnija vec i poslednja pobeda vojvode Radomira Putnika.

Posle vojne u 1914. godini srpski front je mirovao u toku zime i proleća 1915. godine. Ruska ofanziva na Karpatima, saveznicka Dardanska ekspedicija i ulazak Italije u rat umanjili su za izvesno vreme pritisak na Srbiju. Umesto rata na frontovima zemlju su zahvatile epidemije tifusa, kolere i dizenterije. Sve je to, zajedno sa gubicima pretrpljenim u ratu 1914, namenilo Srbiji pasivnu ulogu.

Vec u letu 1915. godine poceli su se nanovo gomilati oblaci na nebuh Srbije. Posle vojnih uspeha u Galiciji pruski nacelnik generalstava Erih fon Falkenhajn je odlucio da slomi srpski otpor i uspostavi neposrednu teritorijalnu vezu s Turskom. Kada je u septembru bugarski kralj Ferdinand resio da se prikljuci Centralnim silama, sudbina Srbije bila je zapecacena.

Putnik se nije zavaravao izgledima rata koji bi se vodio na frontu dugom devet stotina kilometara duz zemlje okruzene neprijateljima sa svih strana. Njegova jedina nada lezala je u saradnji Srbije s Grckom i dolazak anglo-francuskog ekspedicionog korpusa iz Soluna. U tom slučaju Putnik bi mogao da usmeri sve snage prema severu i ponovi strategiju koju je primenio 1914. godine. Kada su Bugari proglašili mobilizaciju 22. septembra, Putnik je hitno zatrazio od Vlade da spreci bugarski napad ili diplomatskim merama ili da mu dozvoli preventivni napad na Bugarsku. Nijedan od ovih zahteva nije prihvacen. Prvi, jer nije imao izgleda na uspeh; drugi, zato sto su se saveznici usprotivili srpskom napadu.

U datim okolnostima Putnikova strategija zasnivala se iskljucivo na odbrani, lisena inicijative za protivudar. Raspored srpskih armija razlikovao se 1915. od onog iz 1914. godine. One su sada zaposele razvuceni lanac duz severnih i istocnih granica i bile su lisene strategijske rezerve. Jedini zadatak Vrhovne komande bio je da krpi otvore koji ce nastati na frontu koji je pucao.

Nemacki general August fon Makenzen krenuo je 5. avgusta u osvajanje Srbije. Uragan celika prekrio je citavu duzinu fronta. Za samo dva dana na Beograd je sruceno 30.000 artiljerijskih granata. Istog dana grcki kralj, germanofil Konstantin, prinudio je zapadnjaka Venizelosa na ostavku i Srbiji je poruceno da ne racuna na *casus foederis* u slučaju bugarskog napada. Samrtni udar dosao je 13.-14. oktobra kada je Bugarska napala Srbiju. Bugarski vojnici zatekli su u Nisu plakate "vivent les alies" namenjene doceku francuskih trupa. Francusko-engleske jedinice u Solunu, nedovoljno opremljene, nisu bile u stanju da pruže bilo kakvu pomoć.

Tih dana Putnik je vodio poslednju bitku za sopstveni život. Izložen neprekidnim naporima, bolestan od influence, bio je prikovan za postelju. Italijanski ratni dopisnik Feri Pizani opisao ga je kao "iznurenog coveka, drhtavih pokreta". "Bolest je skoro izbrisala crte na njegovom licu", pisao je novinar, "samo su ostale celicne oci jedne nepokorene duse. Svaki je trenutak izgledao kao da je poslednji." Svajcarski profesor i kriminolog doktor Arcibald Rajs imao je

utisak "starog i vrlo bolesnog profesora koji je u svom bezgranicnom patriotizmu nalazio snagu da se bori sa smrcu".

Putnik nije vise mogao da neposredno upravlja vojnim operacijama. Namenjeno mu je samo da donosi glavne odluke. U stvari, nije ni ostalo mnogo toga sto se moglo preduzeti. Kada je feldmarsal Makenzen potisnuo sa Dunava Trecu srpsku armiju, citav sistem odbrane je iz temelja poljuljan. Braneci zemlju stopu po stopu, Putnik je nadgledao izvlacenje vojske iz kljesta koja je Makenzen pokusavao da zatvori kod Kragujevca. Po ulasku Bugara u Kacanik, Putnik je povukao svoje istocno krilo na levu obalu Juzne Morave kako bi skratio front i sacuvao njegovu celokupnost.

Jedini zadatak koji je preostao Putniku bio je da izvuče armije iz petlje koja ih je davila i da odrzi otvoren pristup Kosovu i dalje preko Albanije prema moru. Nepokolebljivi Misic, koji je stalno snevao o protivofanzivi, predlagao je protivnapad u Zapadnoj Srbiji, u stvari novo izdanje Kolubarske bitke. U toku zucnog razgovora koji je imao s Putnikom 27. oktobra njegov predlog je odbacen. Niti je situacija bila ista sa onom iz prethodne godine, niti je Putnik bio isti covek. Naredio je Misicu da se povuce prema Kosovu. Komandant Prve armije to je uspesno sproveo i sprecio Makenzena da opkoli njegove divizije kod Kraljeva.

Situacija je postala ocajna kada je bugarska Druga armija zauzela Skoplje i time presekla saobracaj Srbije sa Solunom. Ministarski savet je 4. novembra odrzao sastanak sa Vrhovnom komandom i na njemu je odluceno da se otpor produzi sto je duze moguce, ali da se trupe povuku preko albanskih planina u pravcu Jadranskog mora.

Uzevsi Nis i Skoplje, Centralne sile ostvarile su svoj strateski cilj da uspostave kopnenu vezu s Turskom. Stoga je nemacka komanda pocela postepeno povlacenje svojih trupa sa Balkana. To je pruzило poslednju, slabu nadu za pokusaj probijanja obruca preko Skoplja ka Solunu. Uzalud: posle kratkog lokalnog uspeha kod Leskovca, pokusaj protivofanzive je odbijen.

Pedeset dana su srpski vojnici, mračnog lica i zamucenog pogleda, izmuceni i proganjani, vodili ocajnicku borbu. Vojska i vlada, praci gomilom izbeglica, opkoljeni, odseceni od saveznika, gurnuti su u pravcu albanskih planina. Izbor je bio kapitulacija ili povlacenje preko zamrznutih staza i bogaza i kamenitih vrleti albanskih planina, neopremljeni za zimu i docekani od neprijateljski raspoloznenog albanskog stanovnistva.

Na dan 25. novembra Putnik je izdao svoje poslednje i najbolnije naredjenje vojsci kojom je komandovao. Trupama je naredjen pokret preko Albanije prema Jadranskom moru gde je trebalo da ih prihvate saveznici. Kako je artiljeriju bilo nemoguce preneti preko albanskih vrleti, naredjeno je da se topovi rasklope i delovi zakopaju u zemlju. "Drzave nije nestalo -- ona nastavlja da postoji!" hrabrio je Putnik svoju vojsku.

Kako nije bio u stanju da koraca, Putnika su preko Albanije prenela cetiri vojnika u nekoj vrsti improvizovane nosiljke -- strazarnice u koju je bila ugradjena stolica. Stari kralj Petar I mu se pridruzio na volovskim kolima. Put od 115 kilometara predjen je za jedanaest dana. Sutradan po dolasku u Skadar Putniku je zbog bolesti dodeljeno odsustvo od pet meseci. U pravnji cerke i licnog lekara presao je u Brindizi, odakle se uskoro potom prebacio na Krf gde su se skupili ostaci srpske vojske.

Ocigledno je da je Putnikovo ucesce u vodjenju daljih operacija na Solunskom frontu bilo zavrsereno. U tim danima patnjama otaybine pridruzile su se i licne patnje starog vojvode. Kao sto to obicno biva, posle poraza iskruso je pitanje odgovornosti. Da bi sebe opravdala u nastaloj atmosferi medjusobnog optuzivanja, vlada je bacila odgovornost na vojnu komandu.

U stvari, odgovornost za tragicni ishod ratovanja 1915. godine delili su svi koji su ucestvovali u donesenju sudbonosnih odluka, kako u Srbiji tako i u saveznickim vojnim i politickim krugovima. Putnik je ucinio sve sto je bilo u njegovoj moci da izbegne unistenje vojske koja mu je poverena i koja je bila suocena sa daleko nadmocnijim protivnikom. Greska koju je ucinio, a ona se takodje odnosila na vladu, bilo je poverenje u ocekivanu pomoc saveznika koja je izostala. Povlacenje prema Jadranskom moru preko Crne Gore moglo se blagovremeno predvideti i pripremiti cime bi se izbeglo tragicno povlacenje preko Albanije.

Bilo kako bilo, zrtva je nadjena. U januaru 1916. godine celokupna Vrhovna komanda, uključujući Putnika, smenjena je s duznosti. Vojvoda je o tome smenjivanju saznao od blagajnika koji mu je predao platu bez dodatka koji mu je pripadao kao nacelniku staba Vrhovne komande. Ogorcen, vojvoda je presao u Nicu gde su ga francuske vlasti docekale s pocastima i stavile mu na raspolozenje vilu u predgradju. Bronhitis i emfizem najzad su ga savladali i 17. maja 1917. godine Putnik je preminuo. Bilo mu je sedamdeset godina.

Medju srpskim vojnim vodjama u ratovima 20. veka vojvoda Putnik bio je najistaknutija i najtragicnija licnost. Njegovo najznačajnije delo bila je priprema srpske vojske za predstojeće ratove. Putnik je odgajio blistave komandante Stepu Stepanovica, Zivojina Misica, Petra Bojovica i Zivka Pavlovica. Oni su slozno radili pod njegovim vodstvom i nadzorom. Njegov autoritet stisavao je njihovu bujnlost; njegov sud i odluka bili su konacni.

Putnikova strategija u vreme ratova 1912--1914. bila je elasticna i prilagodljiva nastalim prilikama na bojnom polju. Godine 1912. primenio je ofanzivnu strategiju a 1913. presao iz defanzive u napad. Strategija koju je nazvao "aktivna odbrana" dosla je do punog izrazaja 1914. godine. Koncentracija glavnih snaga u dubini i njihov prelaz u protivnapad bili su uspesni.

Osigledno je da je sreća potrebna vojniku u ratu, kao i svima u svakodnevnom životu. Putnik je koristio pogreske turske komande, megalomansku politiku bugarskog kralja i rusku podršku 1914. koja je pomela austrijske planove za invaziju Srbije. Napad daleko nadmocnijeg neprijatelja 1915. okrenuo je ratnu sreću protiv njega.

U svemu tome istorija je ipak bila naklonjena starom vojniku. Na vrhuncu Kolubarske bitke Putnik je odvratio kralja Petra od nameravane posete frontu: "Velicanstvo, jedino sto cete cuti je kako vojnici psuju vas i mene." Medutim, Putnikovo telo preneto je u Beograd 1926. godine a na kapeli u kojoj je sahranjeno stoji natpis: "Vojvodi Putniku zahvalna otadžbina".

Vuk Karadžić

Sudbonosni dogadjaji u istoriji jednog naroda radaju posebne licnosti. One otiskuju pecat na svoje doba i glasnici su dolazeće epohe. Ozivljavanje srpske kulture bilo je delo dvojice prosvjetitelja: Dositej se pojavio na zahodu 18., Vuk na zvanicu 19. veka. Obojica su u sebi sazimali stremljenje nacionalne i kulturne emancipacije i samobitnosti svog naroda i njegovo uključenje u moderni svet. Dositej je bio dete prosvećenosti; Vuk je bio porod srpskog ustanka. Dositej je Srbiju poveo prema Evropi, Vuk je doveo Evropu Srbiji. Bio je div koji je zaorao duboku brazdu u cednu njivu srpske kulture.

Nije lako pisati o Vuku kao istoričaru. Tesko je i skoro nemoguće dodati nesto novo vec postojecem bogatom proučavanju njegove svestrane aktivnosti. Pa ipak, kaka svaka

generacija nanovo pise sopstveno vidjenje istorije, tako se i Vuk i njegovo doba mogu osvetliti saznanjima nasega vremena.

Istoricari koji pisu o dogadjajima ciji su savremenici tesno su sa njima skopcani. Oni izrazavaju odnos ucesnika i desavanja, licnosti i radnje, pisca i njegove emocije. Vuk i Srpski ustank su nerazdvojno medjusobno povezani. Vuk je neposredno proizvod borbe za oslobodjenje i izraz njenih ideja, subjekt i objekt srpskog ustanka, njegova zrtva i pobednik. Da nije bilo ustanka, ne bi bilo Vuka, bar ne u meri koju je dosegao. Stoga se ne moze pisati o Vuku ako se ujedno ne pise o ustanku.

Vuk i njegova zemlja su iskusili vaskrsnuce kroz agoniju patnje. Posle epskih dana ustanka 1804. i pretrpljenog poraza 1813. godine srpski narod se nanovo izvio ispod pepela u neugasloj tezni za oslobodjenjem. Izbeglica u Becu, po slomu ustanka, Vuk je, ostavljajuci za sobom porobljenu otaybinu, krenuo kao izgnanik u svet da bi mu preneo poruku svoga naroda.

Vec po izgledu Vuk nije pripadao tom svetu. Bilo ga je lako raspoznati u Becu, pisao je njegov savremenik Izmail Ivanovic Sreznievski, sa njegovim trouglastim licem, visokim jagodicama i duboko usadjenim sitnim ocima. Nekadasnji pastir, spremam da prihvati izazov tudjine, Vuk je zapoceo dugotrajnu borbu za svoju reformatorsku nauku. Suocen sa siromastvom, sumnjiv policiji kneza Meterniha, u nemilosti cudljivog kneza Milosa, Vuk je bio odbacen od konzervativne i bigotne srpske elite u Ugarskoj i opterecen nepismenoscu sopstvene zemlje. Covek koji se ucio pismenosti koristeci barut pomesan s vodom, bio je pozvan da potomcima utre put ka njihovom dotada zapretenom kulturnom nasledju.

Vuk je u Becu bio nadahnut iskonском ljubavlju prema svojoj zemlji da pise o srpskom ustanku pod utiskom svezih uspomena na dane ciji je svedok bio.

Zemlja se nekada moze strasnije voleti iz tudjine nego na samom njenom tlu, kao sto vise cenimo izgubljeno od onoga sto imamo. Utisci koje smo primili u detinjstvu ostaju zauvek duboko usadjeni u nama. Vuk nije mogao zaboraviti opori miris dima koji se izvijao iz garezi kolive njegovih predaka koju su Turci deset puta uzastopce spaljivali. Daleko od otaybine, u besanim, uznemirenim nocima Vuk je prezivljavao mladalacke dane provedene kod hajduka Curcije 1804. godine, kao i agoniju kada je, hrom i bolestan, ocekivao 1809. godine da ga zakolju osvajaci zudni osvete.

Bio sam obican radoznao seljak, govorio je Vuk o danima koje je doziveo u ustanku. Tako je postao svedok ushicen uspesima i izmucen neuspesima koji su nadahnuli njegov kasniji istoricarski poduhvat. Velicina epa sama sobom nosi pripovedaca. Ustanak 1804-1813, bio je vrhunski emotivni domet Vukovih mladih godina i njegovog pripovedanja.

Dosavsi u Bec, Vuk nije ni pokusavao da prodre u njegov kosmopolitski drustveni zivot. Za njega je on najpre bio grad u kome je ziveo naucnik Jernej Kopitar, i sam u mладости pastir, i u kome je, u kafani kod "Belog kurjaka", nasao sakupljene svoje sunarodnike, izbeglice kao sto je i on bio. Samo onaj ko je i sam iskusio emigrantski zivot moze razumeti traganje za delcem svoje zemlje u stranom svetu kao zaklonom od tudje sredine u kojoj se igrom sudbine nasao. Tek ce kasnijih godina Vuk razviti naklonost prema Becu i ugodnostima zivota u njemu.

Izrastao sam iz naroda i proveo sam svoju mladost sa narodom - pisao je Vuk. - Ovako udaljen od Srbije bio sam stalno u njoj i sa njom u mislima, ispovedao se Vuk Sreznievskom.

Njegov ruski prijatelj je to posvedocio: Najbolji nacin da se Vuk upozna jeste da pocne govoriti o Srbiji jer bi vas on uveo u magicni svet svog naroda.

Ljubav za zemlju mojih predaka - pisao je Vuk jednom prijatelju 1826 - sprecila me je da uzmem drzavljanstvo bilo kog evropskog carstva. Ako bih ikada pozeleo da provedem vreme u ovim zemljama, to je bilo samo da mogu da radim na dobrobit moje zemlje i moga naroda.

Vuk je bio savrseno svestan da je Srbija njegova vremena bila sirova, divlja i neobrazovana, "gde covek susrece coveka sa nozem", ali, kako bilo da bilo, ona je njegova zemlja.

Dva su glavna motiva navela Vuka, filologa i etnografa, da se lati pisanja istorije: zelja da upozna Evropu sa Srbijom i da srpskim pokolenjima ostavi svoje kazivanje o ustanku.

Dosavsi u Bec, Vuk je bio razocaran dubokim evropskim nepoznavanjem otomanskog Balkana, posebno Srbije. Cak je i Gete, opsenjen srpskom narodnom epikom koju mu je otkrio Vuk, pisao 1825. godine o Srbima kao o polunaciji nesposobnoj da sebi obezbedi postojanje. Vuk je uzeo na sebe ulogu ambasadora srpske patrijarhalne kulture kako bi ukazao Evropi da Turci, grabeci za srpskim telom, nisu uspeli da osvoje i njegovu dusu. Svet je bio podrobno obavesten o grckoj oslobođilackoj borbi blagodareći uticaju filhelena. Vuk je skidao veo sa njegovog neznanja o Srbiji ukazujuci da je srpski ustank prethodio grckom i bio prvi pokret koji je poneo oslobođilacku baklju na Balkanu.

Taj zadatak se najbolje mogao ispuniti u saradnji s poznatim nemackim istoricarem Leopoldom Rankeom, koga je Vuk snabdeo gradjom i obavestenjima za knjigu "Die Serbische Revolution". Istorici koji su kasnije analizirali ovu studiju slazu se u oceni da je Vuk bio njen koautor. Ranke je Vuku pisao o njoj kao o "nasoj knjizi" i sa njim je delio honorar. Razlog sto svoje ime nije dodao u naslovu neki istoricari nalaze u Vukovoj bojazni od reakcije kneza Milosa, ljubomornog na Karadjordja. Vukovo ucesce u stvaranju ovog epohalnog dela koje je dozivelo mnoga izdanja na nemackom, engleskom, ruskom, grckom, delimicno francuskom i srpsko-hrvatskom jeziku bilo je u tome sto je on dao meso i misice Rankeovom kosturu, sastavu i strukturi knjige.

Pored Evrope, Vuk je imao u vidu buduća srpska pokolenja. Mi smo Platoni i Aristoteli nasega naroda - pisao je on 1819. Lukijanu Musickom. Nasa je istorija prekrivena tamom, zatio se Vuk drugom prilikom, dodajuci da su je retko pisali sami Srbi, savremenici dobu u kome se odigravala. Umesto toga, pisao je on, srpsku istoriju su iznosili stranci koji su bilo iz neznanja ili zavisti ili ljubavi prema sopstvenom narodu izostavljali ili krivo predstavljali njene slavne trenutke.

Poreklom iz patrijarhalne seljacke sredine, Vuk je po tradiciji i nagonu trazio nadahnuce u proslosti. Kao intelektualac shvatao je vaznost istorije i njenu ulogu u razvoju modernog nacionalizma. Stoga je pristupio kazivanju svoje price kao svedok, ali tako, kako je sam rekao, da je svaki Srbin razume i prenese drugom Srbinu.

Pomisao da napise istoriju Ustanka javila se Vuku još dok je bio u Srbiji. Po dolasku u Bec napisao je 1813. godine "Pismo Karadjordju", rukopis koji nikada nije bio objavljen ali koji je privukao pažnju učenog Jerneja Kopitara. Ipak je, pod uticajem velikog naučnika, Vuk dao prednost istraživanju u oblasti filologije i etnografije, ostavljajući istoriju po strani. Povremen do 1818. rad na istoriji sve vise ga je zaokupljao u razdoblju od 1822. do 1828. i nije ga napustao tokom sledećih trideset godina, do poslednje studije o Praviteljstvujuscem sovjetu, objavljene 1860. godine.

Pisanje srpske istorije njegova vremena, koju je zapoceo 1822. godine, Vuk je namenio narodnim ustancima 1804. i 1815. godine, kada je rodjena obnovljena srpska drzava. On je shvatio da je istorija lanac dogadjaja koji imaju uzroke i posledice i ne mogu se izdvojeno izloziti. Zato se resio da pise o uzrocima, razvoju i ishodima srpskih ustanaka i svome kazivanju dodao uvod i pogovor. Prvobitna namera bila je da zapocne sa zavrsetkom austro-turskog rata 1791. i da dogadjaje prati do 1815. Potom je prosirio vremenski okvir sa oba kraja, na pocetku i na zavrsetku. Pocetak je pomerio na 1765. godinu, do koje je istoricar Jovan Rajic doveo istoriju srpskog naroda, a zatim je protegao svoje izlaganje napred kako bi ukljucio doba vladavine kneza Milosa. Ovaj Vukov naum, pod naslovom "Gradja za istoriju Srbije nasega vremena", obuhvatio bi dva toma: prvi bi pokrivao razdoblje od 1765. do 1815, drugi bi se odnosio na doba od 1815. do Svetoadrejske skupštine 1858. i kraja vladavine Obrenovica.

Nazalost, Vuk nije stigao da dovrsi svoj dalekovidni plan. Zivot igra sa nama skrivene igre i sprecava izvodjenje zamisljenih namera. Koliko bi covecanstvo bilo obogaceno da je zivot omogucio njegovim velikanima ostvarenje svih njihovih nauma! Pa ipak, Vuk je ostavio za sobom mnogo dragocenih radova o srpskim ustancima: opis Srbije uoci ustanka, prve dve najplodnije godine ustanka (1804-1805) kao i sledece godine i poraz 1813, zatim je u knjizi o knezu Milosu dao opis Drugog ustanka koji je pratio do 1817. godine. Ovu istoriju upotpunio je biografijama srpskih vodja toga vremena i istorijom prve srpske drzavne uprave. Vazne istorijske podatke dao je u recniku srpskog jezika, u sabranim narodnim pesmama i izrekama kao i u prepisci sa svojim savremenicima. Bila je to priča ocevica, ucesnika i znalca koji nam je svoje ostroumne opaske prenosio iz prve ruke.

Postojalo je doba u ruskoj istoriji zvano "smutnoe vremja". Takvo je mutno vreme postojalo u Srbiji uoci Prvog ustanka. Bili su to dani kada niko nije verovao nikome, kada su razne kraljice, buljubase, bimbase, dahije i spahiye medjusobno ratovale dovodeći do bezumlja potcinjenu srpsku raju.

Vukov opis stanja u Srbiji koje je prethodilo ustanku 1804. otkriva razloge koji su do ustanka doveli. Ono se izrazilo u sukobu izmedju onih na vlasti i njima potcinjenih, izmedju ugnjetaca i njihove zrtve. Obe strane bile su jasno razdvojene: na jednoj strani su bili gospodari, razjedani unutrasnjim sukobom sa sopstvenim odmetnicima; na drugoj strani bilo je zastraseno seljastvo, izlozeno zloupotrebama vlasti i rastrzano izmedju straha od posledica pobune i beznadja od uzmicanja i predaje nasilju.

Moderna istoriografija, domaca marksisticka kao i ona na Zapadu, bavi se pitanjem karaktera srpskog ustanka: da li je to bio seljacki pokret ili nacionalni ustank, zakerija ili nacionalni odisaj? Odgovor je dao Vuk koji se nije upustao u intelektualna domislanja potonjih naučnika. Umesto toga on je dao narodno, jednostavno objasnjenje ocevica o ustanku koji se raspalio kao letnji pozar i o pometnji koja je vladala u prvim danima ustanka. S jedne strane, dahije su zaključile da je njihov "saveznik" Gusanac Alija "gori hajduk od Kara Djordjija" ali da ga moraju primiti "inace ce otici Srbima". S druge strane, bosanski Turci, koji su u vojsku protiv Srbije ukljucili bosanske Srbe, shvatili su da "na Vlahe idemo a Vlahe vodimo sobom! Ako se gdje pobijemo ne znamo ili cemo se cuvati onijeh na koje idemo, ili ovijeh s kojima idemo: Vlah je Vlah." "Dobri Turci" spahiye, i sami zrtve dahija, obradovali su se vestima o srpskom ustanku. Vuk kaze: "I tako se srpski poslovi za jedan mjesec (ili malo vise) zamrse i razliciti glasovi o njima postanu, da narod prosti (ni srpski a jos manje turski) ni u samoj Srbiji nije upravo znao sta se radi, akamoli izokola." "Neki od njih", nastavlja Vuk, "mislili su da sultan podrzava ustank, drugi su premisljali da je to austrijsko delo, kao priprema

predstojecem ratu." U medjuvremenu, "srpski poglavari kazivali su i proglašavali obadvoje, gdje je koje bilo potrebniye".

Ovi navodi kazuju koliko Vukova istorija odise realistickim prikazom. Citajuci je mi osecamo miris baruta, vidimo spaljena sela i cujemo zvezket lanaca porobljenih Srba odvodjenih u Carigrad. Opisu drame koju daje Vuk nisu potrebna ulepšavanja. Srpski pokret se iz nje pomalja kao ujedno spontan i upravljan, kao pokret naroda koji je u sebi sadrzao rat s Turcima, oslobođenje i zahvat zemlje i borbu za vlast njegovog vodjstva. Ustanak je izrazio seljacku samosvojnost, njegov otpor tudjinu i odbojnost potcinjavanju sopstvenoj upravnoj vlasti, parohijalizam suprotstavljen centralizmu, tradicionalni hajducki nacin vojevanja otporan organizovanoj strategiji koju je nametao moderni rat. Vuk opisuje izrastanje vojne i političke elite u izjednacenom drustvu kome je ona bila neophodna, ali koje se istovremeno pribavljalo, verovalo joj i bilo nepoverljivo prema njoj, ulazeci u domace sukobe naporedo s ratom koji se nastavlja.

Seljacko poreklo omogucilo je Vuku razumevanje za seljackog borca koji je cinio glavninu ustanicke vojske. Po njegovom sudu ustanak je bio iznenadan, donekle cak neocekivan odisaj seljackog nezadovoljstva vladavinom turskih dahija. Vuk jasno odredjuje motive srpskog rukovodstva: ako moramo izginuti i "zenski mrijeti od njihovih yelata i seiza, bolje je da mremo junacki kao ljudi, barem da izmijenimo svoje glave i da pokajemo svoju bracu".

Medutim, pokretanje seljaka na bunu Vuk vidi kao slozeniju pojavu. Razlozi su jasni jer su zloupotrebe gonile seljaka na otpor. Ali se u njemu takodje bilo uvrežilo vekovno kazivanje da postoji jedan Bog na nebu i jedan sultan u Carigradu. Narodni vodji su morali ubediti seljaka da ce odmah posle njih on biti zrtva i da "drugoga spasenija nema". Vuk opisuje pocetak ustanka u Beogradskoj nahiji gde "ceta bjegunaca i hajduka zapali u podne sibnicki han i pobije sve Turke koji se ondje zateknu i razgrabi im konje, ruho i oruzje. Ako je koji dosad i mislio da Turci nece svu raju isjeci, sad ce zaci pa redom sjeci i paliti i robiti." Taktika podsticanja otpora po cenu sopstvenih zrtava primenjivana je tokom veka. Nju su primenili i komunisti 1941-1945. godine u Srbiji i Jugoslaviji.

Vuk je zivo opisao ustanak koji se ubrzo rasplamsao kao sumski pozar. Ziveo je sa vojskom koju su spajali samoodbrana, strah, otpor i tezna ratnickog, seljackog naroda za slobodom i drzavom u iscrpljujucem ratu koji je trajao deset godina.

Vuk je zivo pricao o bitkama, pobedama i porazima u vojni koju je njegov mali narod vodio protiv mocnog carstva. Opisao je bitku na Cegru gde je Stevan Sindjelic digao u vazduh svoj opsednuti logor zajedno sa napadacima i branocima. Bila je to takodje prica hriscanskih branilaca od islamskog osvajaca u grckom manastiru Arkadiju na Kritu i manastiru Seku u Rumuniji, ali je jedino u Srbiji bila podignuta Cele-kula. Vuk je opisao ocajnicke pozive za pomoc koje je Petar Moler 1813. pisao krvlju iz samonanesene rane.

Vuk je takodje pisao o panici koja bi obuhvatila ustanike na vest o dolazecoj otomanskoj invaziji jer je ona sobom nosila pustos i smrt. Opisivao je svojstvo seljacke vojske da se okupi i odupre navali osvajaca da bi se potom rasprsila posle pobede, noseći kucama osvojeni plen. Medutim, bilo je nekakvog reda u ovom opstem neredu. Medju sakupljenim odmetnicima izrasla je organizovana vojska podredjena visoj komandi i oblasnim rukovodiocima, sa naoružanim vojnicima koji su bili obuceni evropskom nacinu vojevanja. Kada bi dosla jesen, kaze Vuk, srpski vodji bi skrivali svoje topove i raspustili odrede kucama dok se nanovo ne pojavi turska opasnost.

Opisujuci prve godine vojevanja, Vuk je pratio njegov razvoj od pocetnog ustanka na dahije do organizovanog pokreta koji je tezio nacionalnoj nezavisnosti. Tacno je, kazuje nam Vuk,

da je srpski narod poceo ustanak iz cistog ocajanja. "O srecnijem napretku niko nije mogao ni sanjati, akamoli na javi misliti, vec da proteraju subase i dahije i da ostanu raja pod vladanjem dobroga careva vezira." Medjutim, nastavlja Vuk, kada su ustanici osetili "sladost slobode", izgubili su volju da opet postanu raja. Turci su takodje osetili da raja vise nije ista kao sto je ranije bila. Maja 1805. na narodnoj skupstini u Ostruznici izrazena je "nadezda da ce njihova (srpska) vlada i gospodstvo ostati". Kocka je bila bacena u bici na Ivankovcu 1805. kada su se ustanici sukobili s carskom vojskom. To vise nije bio sukob sa dahijama vec rat sa carevinom. Od tog trenutka kaze nam Vuk, ohrabreni Srbi "stanu gledati zgode i traziti uzroke da opet na Turke udare i sasvim da zavladaju gradovima". Srpska nacionalna revolucija dobila je odredjen pravac i dostigla vrhunac 1809. da bi potom postepeno usla u krizu.

Kao pisar u sluzbi ustanicke vlade, Vuk je bio svedok radjanja srpske drzavnosti. Ona se morala zaceti iz osnova, uz nedostatak izucenog i politicki iskusnog osoblja. Nepismenost u zemlji bila je skoro potpuna kao i znanje seljaka o geografskom prostoru njegove zemlje. Pojam drzave zasnivao se na iskustvu seoske samouprave. Po Vukovu kazivanju, pristupajuci organizaciji Sovjeta srpski vodji "upravo nijesu znali sta ce to da bude... i svi su mislili da ce Sovjet samo kojekakve sitnice suditi". Kada je Sovjet premesten iz Smedereva u Beograd 1807, medju dvanestoricom njegovih sovjetnika "za cetvoricu se moglo reci da su znali knjigu", ostali su mogli "kojekako zapisati svoja imena". Samo jedan medju njima bio je varosanin koji je znao grcki i turski. Medjutim, ovi narodni predstavnici bili su birani ljudi, "posteni, pametni, mirni i vremeniti, koji poznavaju narod i narodne poslove". Tako je ovaj seljacki skup izdavao zakone i dekrete, organizovao sudstvo, zasnovao skole i prosvetu i snabdevao vojsku i ratnu industriju. Godine 1808, kaze Vuk, nova srpska drzava bila je "u najvecoj sili i cvetu i u nadezdi za napredak".

Svoje spisateljske sposobnosti Vuk je najbolje ispoljio u kratkim biografijama srpskih vodja. Kao Plutarh, koga je podrazavao, Vuk je u dramu ustanka utkao tragicne sudsbine njegovih heroja. Opisivao je epske odlike ustanika koji bi mogli "stati rame uz rame Ahilu i Milosu Obilicu, da su bili njihovi savremenici". Licno neratoboran, telesno slabasan i hrom, Vuk se divio junacima spremnim da daju живот za svoju stvar. Ljudi koje je opisivao bili su ratnici, avanturisti, siledzije u sukobu sa vlastu, bilo da je ona bila turska ili njihova sopstvena. Medju licnostima koje je opisivao sedam su umorili Turci, dvojicu su ubili Srbi, trojica su umrla u izgnanstvu a samo je jedan preziveo u Srbiji.

Medju licnostima o kojima je pisao Hajduk Veljko je bio Vukov miljenik. Veljko je bio romanticni heroj, hajduk, odmetnik koji je vodio svoj sopstveni rat, zenskaros, imun na korupciju, Robin Hud srpskog ustanka koji je stitio sirotinju i delio plen sa svojim borcima.

Dve epizode Vukovog opisa Hajduka--Veljka ukazuju na njegovo vitesko drzanje. Bivsi seljak kod ovaca, hajduk i ustanicki komandant, Veljko je poklonio ruskom feldmarsalu Kamenskom zaplenjenu tursku sablju ukrasenu zlatom i dijamantima. Kada je 1813. pruzio poslednji otpor nadmocnim turskim snagama u Istočnoj Srbiji i bio suocen sa neizbeznim porazom, Veljko je sklonio zenu i decu ali je odbio da ukloni i svoje ratne trofeje. Sramota je, rekao je Veljko, "da Turci dodju u moju kucu pa, pored tolike slave i imena moga nista u njoj ne nadju".

Vukov populizam i realizam bili su suprotni romantizmu koji je preovladjivao u tadasnjoj srpskoj inteligenciji Juzne Ugarske. Istorija koju nam je dao slikala je pozitivne kao i negativne strane revolucije: njeno lice i nalicje.

Ustanke 1804. i 1815. Vuk je razumeo kao ponovno radjanje srpske nacije. Pa ipak, vizija bolje sutrasnjice isla je zajedno sa brutalnom stvarnoscu njegovog vremena. Stoga nam Vuk

ujedno prica o mrznji i osveti koji neizbezno prate nemilosrdnu borbu. Kazuje nam o zločinima pocinjenim na obe strane srpskoj i turskoj. Govori nam o izdaji, pritvornosti i neverstvu, o životu i smrti, a zakon je bio oko za oko, Zub za Zub. Bio je to sukob starog i novog, izraz nagonske tezne za životom jednog izmucenog naroda. Stoga Vuk nije pokušavao da ulepsava stvarnost. Janicari su nabijali na kolac uhvacene srpske ustanike i ismevali obred krštenja bacajući njihovu decu u ključalu vodu. Naticali su ljudi na razanju, zive ih pekli i kljestima cupali meso sa njihovih grudi. S druge strane, Vuk pise kako su Srbi rusili hanove i turske cardake po zemlji, palili i pljackali gradove i "gdje koga Turcina stignu ili sretnu, sve pobiju". On nam kazuje kako su pojedini srpski vodji "uzimali sebi najljepse zene i djevojke i djevojad i tako nacinili citav harem" koji je sluzio njihovom zadovoljstvu. Oplakivao je ubistvo Djordja Curcije koje je pocinio njegov suparnik Jakov Nenadović i opisivao neobuzdanu narav Karadjordja gotovog da potegne pistolj za najmanju sitnicu, kao i nasilnicke postupke njegovih momaka. Vuk nije imao samilosti za pljackase dahije odevene u svilu, zlato i srebro, ali je isto tako osudjivao pojedine srpske vodje koje su rat koristile da se domognu bogatstva, nezakonito uzimajući zemlju i imanja.

Istoriji srpskog Sovjeta Vuk je dao podnaslov "Otimanje ondasnjih velikasa oko vlasti". Ona je odslikala sukob nastao izmedju izrastajuce sredisnje vlasti i parohijalne seoske samouprave, izmedju vrhovnog vođa Karadjordja i oblasnih vodja koji su hteli da "svaki u svojoj nahiji upravlja i zapoveda po svojoj volji". Ovoj domaćoj borbi iznenada probudjene gladi za moc i prestiz Vuk je pripisivao uzroke propasti ustanka 1813. godine.

Vuk nije bio istoričar u profesionalnom smislu reci. Vise obdaren nego naucen, nedostajala mu je strucna priprema za istoričara. Vuk nije studirao istorijsku metodologiju i bio je ovlas upoznat sa savremenom evropskom istoriografijom. Prevashodno filolog i etnograf, on je prisao istoriji kao hronicar, pripovedac i portretista njenih licnosti.

Vuk je svoju istoriju zasnivao na licnim secanjima, kazivanju srpskih emigranata u Beču i Rusiji i obavestenjima kasnije dobijenim u samoj Srbiji. Veoma retko se pozivao na pisane izvore. Njegova je istorija niz uspomena koje nije izneo u prvom licu ali koje je zasnivao na licnom saznanju. Vuk ne opisuje sopstveni život mada ga posredno daje kroz dogadjaje kojima je prisustvovao. Lavovski deo istorije Prvog ustanka namenio je borbama ustanika u Macvi i Pocerini kojima je bio svedok. Ovakav nacin pisanja istorije, koja je istovremeno i istorijski izvor, ima svoje prednosti i nedostatke. Prednost je neposredno svedocenje učesnika; nedostatak je njegova bliskost dogadjaju koji svojom jarkom svetloscu zasenjuje.

Vuk nije imao nameru, sto je i sam kazao, da pruzi primer "retorike ili istorije". Hteo je samo da isprica, ne dajuci suda, kako su se dogadjaji odigrali. To je ucinio na isti nacin na koji je sakupljao narodne pesme i pripovetke, iako se u ovom slučaju od slusaoca pretvorio u pripovedaca. Stoga Vuk ne tezi sintezi složenih domaćih i inostranih zbivanja, ili psihološkoj analizi linosti koje je opisivao. Pa ipak, sve se to tanano i skriveno može naci ako se njegova istorija cita izmedju redova.

U uvodu knjige o Milosu Obrenovicu Vuk je naveo da nikada nije "zbacio s uma istinu, koja je u istoriji najglavnija stvar". Kasnije, 1843. godine, ponovio je Srežnjevskom da sve sto zeli jeste da posle njegove smrti svaki onaj ko bude citao njegove knjige bude uveren da je istinito prikazao ono sto je znao. Ipak, pritesnjen nevoljom priznao je Kopitaru 1828. godine povodom knjige o Milosu da ce koliko je to moguce izbeci laz, ali ako ne bude mogao da kaze istinu, da ce bar cutke preci preko nje.

Nije Vuk bio ni prvi ni poslednji istoričar koji je bio primoran da plati obol autokratu. Danasne doba puno je ovakvih primera. Knez Milos je bio Vukova kob. Prosveceni um koji

je pripadao svetu Kopitara, Grima i Getea tesko da je mogao opstiti sa nepismenim, zlopamtivim knezom, inace velikim drzavnikom, reformatorom i osloboodicem Srbije koji je njome vladao kao kakav turski pasa. Vuk je bio zavisan od kneza koji je mogao spreciti njegov dolazak u zemlju, onemoguciti mu istrazivanje i lisiti ga novcane pomoci koja mu je bila neophodna. Vuk je u odnosu prema knezu Milosu bio razapet izmedju priznanja knezevih zasluga i straha i mrznje zbog njegovih nedela. Bila je to dvoumica koja je mucila istoricara: ili da iskaze istinu i primi njene posledice ili da prihvati kompromis sa svojom savescu i naukom.

Konacno je izmuceni Vuk, kome je osvetoljubivi knez slao poruke da ce ga stici njegova ruka ma gde bio ako u svojoj knjizi bude slavio Karadjordja, nasao resenje -- da napise dve istorije o Milosu: jednu javnu i jednu tajnu. U prvoj, koju je objavio 1828, Vuk je velicao Milosa kao slavnoga vozda, obdarenog mudroscu i pravdoljubivoscu, koga narod postuje kao sto deca postuju svoga roditelja. U drugoj, pisanoj cetiri godine kasnije, zapecacenoj i namenjenoj da bude objavljena tek posle 1900. godine, Vuk je optuzio Milosa da vlada kao turski pasa koji je otudjio od sebe svoje podanike. Svestan prava buducih pokolenja da znaju istinu o Milosevom karakteru i zloupotrebama vlasti, Vuk je sastavio neku vrstu srpske tajne istorije. U tome nije bio ni prvi ni poslednji i sledio je stopama dvorskog vizantijskog istoricara Prokopija koji je takodje u svojoj istoriji "Arkani" ocrnio cara Justinijana. Ipak, Vuk je smogao hrabrosti da uputi knezu jedno otvoreno pismo iz Zemuna u kome je delimicno izneo kritiku njegove vladavine. Pismo je za duze vreme izazvalo prekid odnosa medju njima.

Vuk nije bio sasvim objektivan prema ostalim piscima srpske istorije, Bentis--Kamenskom, Vajngartenu i Mareticu, optuzujuci ih za krivo prikazivanje srpskog ustanka. Uostalom i sam Vuk, lisen pristupa arhivskim dokumentima, nacinio je nekoliko gresaka. On nije znao da je Ivan Jugovic bio austrijski dousnik, nepravedno je optuzio Petra Molera da je bio turski obavestajac i pogresno je naveo datume ustanka na dahije i oslobođenja Beograda.

Vukova istorija srpskog ustanka bila je vesnik prelaznog razdoblja srpske istoriografije od stare ka novoj, od epske i tradicionalne ka modernoj. Dok se njegov narod borio za slobodu fizickog opstanka, Vuk se borio za slobodu misli.

Vuk je danas najvazniji izvor za dogadjaje koji su se u Srbiji odigrali tokom prvih decenija 19. veka. Ocena koju je dao o srpskom ustanku, njegovim uzrocima, razvoju i ishodu jos uvek je vazeca. Vuk je u svome pisanju izrazio iskrenost svedoka, saznanje umnog coveka i upornost borca. Njegov licni zivot bio je tezak, ali takva su bila i vremena u kojima je ziveo. Kao sto je to slucaj sa svim reformatorima i vizionarima, imao je mnogo neprijatelja. Bio je suocen sa austrijskim cenzorima, Milosevom samovoljom, konzervativnim kaludjerima, emigrantskim intrigama i porodicnim tragedijama. Plivao je u burnim vodama i vodio bitke na mnogim frontovima; naucio je da laska i osudjuje, da spaja lukavost i otpor. U svemu tome ostao je u jednom dosledan: u ljubavi i odanosti svome narodu i svojoj nauci.

U srpskoj istoriji Vuk je bio svetionik koji je u olujnim nocima upravljao brodic srpske kulture ka novim horizontima.

Stojan Novakovic

U nizu istaknutih ljudi biografa mogu privuci dve vrste licnosti. Jednoj se zivot odvija u burnim, spektakularnim vremenima u kojima dolaze do izrazaja njihove posebne osobine i vredna postignuca. Slozenost dogadjaja, karakter i radnja uzbudjuju i biografa i citaoca

svojom vatrencu i dramom. Drugoj vrsti istaknutih ljudi pripadaju trudbenici ciji se život i rad odvijaju po ustaljenom, ravnometernom ritmu koji ih prati tokom celog veka. Njihov uspeh je rezultat organizovane i odmerene delatnosti. Život im nije planinska bujica koja plavi ravnici, već plodna ustaljena kisa koja duboko natapa tlo. Biografija ovih ljudi je naizgled manje uzbudljiva, ali je nasledje koje su ostavili potomstvu podjednako značajno.

Stojan Novaković je pripadao ovoj drugoj vrsti ljudi. Njegov se život odvijao bez većih potresa, neprekidnom uzlaznom linijom. Kao sesnaestogodišnjak objavio je 1858. svoj prvi naučni rad. U toku sledećih pedeset godina njegova bibliografija obuhvatila je oko cetiri stotine naučnih radova i saopštenja, među njima pedesetak knjiga. Ako bismo hteli da se upustimo u igru statistike, njegov naučni proizvod bi izneo prosečno jednu knjigu godišnje i osam naučnih studija. On sam obavio je posao za koji bi bio potreban jedan naučni institut. Dugogodišnji predsednik Srpske kraljevske akademije nauka, Novaković je bio patrijarh moderne srpske istoriografije. Ali to nije bilo sve jer je povrh toga bio aktivisan u politici svoje zemlje. Kao vodj Napredne stranke Novaković je u dva maha bio predsednik vlade, pet puta ministar i tokom dvanaest godina predstavljao je svoju zemlju kao poslanik u Carigradu, Parizu i Petrogradu. Kao predsednik vlade ozakonio je nekoliko zakonskih nacrtova, reformisao prosvetu u Srbiji, sastavio nacrt jednog ustava i izdao stotine uredbi i dekreta. Posle Drugog svetskog rata osnovan je u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti poseban odbor za sredjivanje i proučavanje hiljade pisama iz Novakovićeve prepiske sa kolegama i prijateljima u kojoj je raspravljao naučna pitanja i političke dogadjaje. Čovek ne može da se na zapita gde je nalazio vreme i energiju za ovako obimnu i raznovrsnu delatnost. Odgovor je u stvari jednostavan. Novaković bi seo za svoj radni sto u osam casova izjutra i odvajao se od njega u sest casova uveče. To je radio svakodnevno u toku pedeset godina. Na Balkanu postoji samo jedan naučni gorostaš sa kojim se Novaković može porebiti, Nikolae Jorga, rumunski istoričar i političar. U izvesnom smislu Jorga je nadmasio Novakovića, ali je u tome radu imao za sobom citav jedan institut koji mu je stajao na raspoloženju.

Novaković je rođen 1842. godine u Sapcu, u skromnoj zanatljiskoj porodici čiji su preci dosli u Srbiju iz Bosne ili Hercegovine. Po svršenoj osnovnoj školi i gimnaziji u Sapcu, presao je u Beograd gde je na Liceju studirao prava i filozofiju. Po diplomiranju 1863. odbio je da nastavi studije u inostranstvu, što je bilo neuobičajeno za mladica njegove generacije, i stupio je u državnu službu. Ova odluka se dvostruko odrazila u njegovom životu. S jedne strane, on je modernu Evropu prihvatio racionalno i posredno kroz knjigu umesto da je prigrljio emocionalno u neposrednom dodiru. Međutim, nedostatak znanja stranih jezika nadoknadio je kasnije, u zrelog dobu, kada je neumornom energijom savladao propust mladosti.

U tom ranom dobu dva uticaja su bila odlučujuća u razvoju mladog Novakovića. Prvi je bio uticaj njegovog profesora, čuvenog naučnika Đure Danića, koji je odmah uocio talent mladog studenta, podsticajem njegov rad i hrabrio njegova istraživanja. Drugi je bio talas nacionalizma i romantizma Ujedinjene omladine srpske i odjek koji je italijansko i nemacko ujedinjenje imalo medju Srbima. Dok je Danić blagotvorno delovao na Novakovićev naučni razvoj, uticaj Omladine izrazen je u emocionalnim izlivima koji su bili suprotni njegovoj racionalnoj prirodi. Novaković je zamenio svoje krsteno ime Kosta, koje navodno nije bilo srpsko, imenom Stojan, koje je navodno srpsko i odao se pisanju romantičnih sastava i sentimentalnih pesama u kojima je ratovao sa "krvozanim Turcima". Nista nije bilo tako suprotno njegovoj prirodi do da utapa ocjanje u casi vina. Kao što je primetio, jedan od njegovih savremenika, nikada nije video pijanog Novakovića kako sedi u kafani i lije suze u "Pevanjama". Međutim, niko ne može proziveti vek a da bar jednom ne zgresi. Umesto da trci za sukњama kao u svojim pesmama, Novaković se oženio 1864. godine jednom ljupkom i dobrom devojkom, sestrom pesnika Milana Kujunjića Aberdara. Bio je to

srecan brak koji je trajao do kraja života. Posto je promasio u pesništvu i dosao sebi, Novaković se okrenuo svom stvarnom životnom pozivu, nauci, istraživanju i pisanju. Sve do smrti 1915. imao je tri velike ljubavi: nauku, nacionalnu politiku i diplomatiju.

Naucnu karijeru Novaković je započeo kao filolog, zatim je prigradio istoriju knjizevnosti da bi se konacno opredelio za istoriju. Kada se upleo u politički život, bavio se ustavnim pravom i savremenim nacionalnim i političkim pitanjima.

Novakovićevo aktivnost razvila se u vremenu u kome se u Srbiji sezdesetih godina 19. veka radjalo interesovanje za kulturnu istoriju. Sledbenik Vuka Karayica Djura Danicic, filolog becke škole i ruskih pozitivista, zainteresovao je Novakovića za knjizevne studije. Bilo mu je svega dvadeset i pet godina kada je 1867. godine objavio "Istoriju srpske knjizevnosti", koju je kasnije proširio i dopunio u drugom izdanju 1871. Tacno je da se u svom radu koristio prethodnim proučavanjima čuvenih slavista Pavela Safarika, Vatroslava Jagica i Djure Danicica. Ali je isto tako njegova studija bila prva te vrste u Srbiji. U tom pogledu Novaković je zaorao prvu brazdu u studije istorije srpske knjizevnosti, kao što je to Vuk učinio sa gramatikom srpskog jezika ili Jovan Rajić sa istoriografijom. Naporedovalo s tim, Novaković je u dvadeset i sedmoj godini života sastavio prvu srpsku bibliografiju radova objavljenih od 1741. do 1867. Priznanje za njegov rad je pristizalo. Novaković je bio izabran za člana Srpskog učenog društva, potom za dopisnog člana Jugoslovenske akademije nauka i umjetnosti u Zagrebu i za redovnog profesora Velike škole, pretece srpskog univerziteta u Beogradu.

Glavni Novakovićevo delo na istoriografiji tek je bio pred njim i on ce ciniti najvažniji deo njegovih studija. Od cetiri stotine radova koje je 1921. godine nabrojao Stanoje Stanojević, sto devedeset je bilo iz oblasti istorije, istorijskih izvora, istorijske geografije, heraldike, numizmatike, kao i drustvene, političke i kulturne istorije njegovog naroda.

Novaković je prisao istoriji kroz njene izvore. Decenijama je sakupljao, tumacio i razjasnjavao istorijske izvore u devedeset studija koje su se odnosile na srednjovekovne povijest, hagiografije apokrifne spise, hronike, putopise i zakone. U tim radovima koristilo mu je znanje filologa kao i do sitnicavosti pedantna strpljivost u analizi. Novakovićevo izdanje i komentari "Dusanovog zakonika" i "Zakonskih spomenika srpskih država srednjeg veka" bili su i ostali neophodni prirucnik svim istraživačima srednjovekovne srpske istorije do danas.

Od proučavanja izvora Novaković je presao na istorijsku geografiju, polje koje je takođe zahtevalo akribicnost i pedantnost. Pre Novakovića srpska istorija lebdela je u vazduhu i njemu je namenjeno da bude prvi koji će je spustiti na zemlju i dati joj geografski okvir. Time je ujedno postao roditelj discipline istorijske geografije u Srbiji, naporedovalo sa velikim istoričarem českog porekla Konstantinom Jirečekom i svojim savremenikom Ljubom Kovacevicem. Novaković je razgranio teritoriju prve srpske države pod Stevanom Nemanjom, opisao je srpsku oblast u 10. i 12. veku, oblasti vranjskog pomoravlja u 14. i 15. veku i raspravljao je o sredistima srpske države i njene uprave u vreme Nemanjica.

Pokusajem da ispita i omedji prostranstvo i upravu srednjovekovne Srbije, Novaković je pripremio polaziste za svoj glavni prodor u njenu istoriju. Težnju proučavanja i istraživanja usmerio je na dva prostrana vremenska razdoblja: na razvoj srpskog naroda i njegove države u srednjem veku i na obnovu moderne srpske državnosti u 19. veku. Dva su poglavlja srednjovekovnog srpskog razvoja privukla njegovu pažnju, oba dramaticna svaki na svoj nacin: razdoblje uspona države i razdoblje njene propasti pod nadirucim otomanskim talasima. Od svih radova koje je objavio možda se najviše istice studija o srpskom srednjovekovnom selu i seljastvu. Opisujući narod i zemlju u staroj srpskoj državi, Novaković je raspravljao o vladarima i vlastelima, o feudalnom selu, patrijarhalnim tradicijama, problemu

trzista i trgovine, gradovima i svojini. Za vreme boravka u Carigradu pisao je uzurbano o srpsko-turskim odnosima u 14. i 15. veku, knjigu koja je bila neobicno popularna u njegovo vreme ali nesto prevazidjena u savremenoj istoriografiji. Slicno je bilo i sa nekim drugim studijama koje je objavio o tom razdoblju.

Iako je jos u mладости objavio prevod cuvene Rankeove istorije o srpskom ustanku 1804, Novakovic se posvetio modernoj srpskoj istoriji tek u kasnjim godinama života, podstaknut godisnjicom ustanka 1904. godine. Tada je u neverovatno kratkom vremenu od cetiri godine napisao i objavio pet knjiga u kojima je raspravljaо o turskom carstvu uoci ustanka 1774--1804, o ustanku na dahiјe 1804, mirovnim pregovorima ustanka sa Turcima 1806/7, o vaskrsu srpske drzave i ustavnom pitanju i zakonima Karadjordjeve doba. Ovi radovi, koji su ukupno sabrani izneli oko hiljadu i sest stotina stranica, pisani su u vreme njegovog boravka i diplomatske aktivnosti u Petrogradu gde je zaronio u ruske arhive. U njima je raspravljaо tri bitna pitanja srpskog razvoja: unutrasnju krizu otomanske uprave, borbu seljastva protiv feudalnog ugnjetavanja i politiku sila u Istočnom pitanju. Glavni razlog ustanku Novakovic nije trazio u nacionalnooslobodilackoj ideologiji koja se kasnije razvila u srpskom pokretu, vec je uzroke nasao u ocajnom položaju srpskog seljaka pod turskom upravom. Novakovic je shvatio znacaj Karadjordjeve centralizacije vlasti radi izgradnje drzave u sukobu sa lokalnim teznjama oblasnih vodja.

Novakovic nije napisao memoare, ali je ostavio svedocanstvo o krizama i politickim dogadjajima u kojima je licno i neposredno ucestvovao. Pisao je o srpsko-bugarskom ratu 1885, o krizi uzrokovanoj austrijskom aneksijom Bosne i Hercegovne 1908. i opisno je prikazao dvadesetogodisnju borbu za ustavnost u Srbiji 1883--1903. Olimpijski uzvisen, pokusao je da sacuva nepristrasnu ulogu istoricara koji o sebi govori u trećem licu. Naravno, kao sto je cesto slučaj sa licnim kazivanjima, nije u tome uvek bio uspesan.

Celokupni Novakovicev rad delo je jednog polihistora. Prodirao je u mnoge naučne discipline i zahvatao duga istorijska razdoblja. U tome je koristio jednu prednost i ujedno bio njena zrtva. Prednost je lezala u devicanskoj nevinosti srpske istoriografije koja je bila skoro netaknuta pre njega. Gde god bi zaorao u bogato polje srpske prošlosti naisao bi na bogatu rudu. Blagodareći tome mogao je siroko zaci u glavne i bitne odnose srpske istorije, ostavljavajući sledbenicima da raspravljaju pojedinosti. Međutim, bogatstvo materije imalo je i svoje nalicje. Ono je navodilo Novakovica na površinski kop, umesto da ga vuče u dubinu. To je bila cena koju je platio svojoj produktivnosti i stvorenom odnosu kvantiteta prema kvalitetu. Jedan od njegovih mlađih savremenika i postovalaca, Slobodan Jovanović, slikovito je primetio da je Novakovic svako veće donosiš iz svoje radne sobe novu studiju pod miskom. Privlačnost ucestane naučne proizvodnje, kao označa stalno aktivne misli, lisila ga je u izvesnoj meri mastovitim uzletima u oblasti pretpostavki, nagadjanja i ljudske topoline. Njegovo pisanje je bilo obilno, egzaktno i suvo. Prema Pavlu Popoviću, Novakovic je kao nastavnik bio suvoparan, a kao političar didaktican. Francuzi kazali su da stil ogledalo čoveka. Novakovic je bio krupan, koscat i pogrbljen usled godina zgrcenih nad pisacim stolom. Njegov stil podsecao je na njegov telesni sklop: bio je faktografski tezak i razvucen. Novakovic je nadoknadjavao nedostatak umetnicke maste i retorike svojim urodjenim osecanjem za istoriju i sposobnoscu da prodre u srz predmeta koji je proučavao.

Novakovic nije bio zacetnik kritičke skole u srpskoj istoriografiji. To je bio njegov prethodnik Ilarion Ruvarac (1832--1905), koji je prvi počeo nemilosrdnu borbu sa mitovima koji su izopacili istorijsku istinu. Novakovic je isao stopama velikog kaludjera, ali njegova kritika srpske narodne tradicije nije bila do te mere radikalna. Po prirodi on nije bio ratoboran i oran za raspru kao Ruvarac. U stvari, Novakovic je pripadao generaciji nadahnutoj nacionalizmom

sezdesetih i sedamdesetih godina i duboko prozetoj narodnom tradicijom. On se nije mogao sasvim odvojiti od svojih mладаљаких radova o srpskoj narodnoj poeziji i ostao joj je odan ne kao naucnik vec kao srpski rodoljub. Zanimljivo je primetiti da je kriticka revizija srpske istorije nastala istovremeno kada i srpska nacionalna renesansa. Obe su bile medjusobno uslovljene ulaskom u modernu epohu. Novakovic je kao naucnik prihvatio novu kriticu skolu ali je u reviziji ocene narodne tradicije trazio srednji put. Nas nesumnjivo najveći savremen polihistor Radovan Samaryic to je razumeo. U spoju mita i istine, pisao je Samaryic, Novakovic je "video ne samo skup lica, dogadjaja i pojava, sagledanih pod svetloscu istorijske istine, nego i prikupljanje u narodu one duhovne snage koja ce kasnije biti samostalan cinilac u njegovoj borbi za odrzavanje i preporod". Kao istorik i patriota, Novakovic je bio svestan potrebe njegovog naroda da trazi novo sa osloncem na prosllost. Radi istine i narodnog uspona trebalo je odvojiti mit od stvarnosti, razlikovati nove ciljeve od zastarelih snova. Ali je takodje postojala opasnost da stvarnost lisena snova moze ugroziti buducnost.

Istoricari su odali postu Novakovicevom delu, ali su ga i kritikovali. Konstantin Jirecek, Mihailo Gavrilovic i Stanoje Stanojevic ukazivali su na zustrinu u pisanju, nedovolju upotrebu izvora i nedostatak sinteze. Cubrilovic i Corovic su mu prebacivali prenosenje sadasnjosti u prosllost. Radovan Samaryic ga je duboko cenio i smatrao jednim od poslednjih polihistora u Srbu. Svi zajedno odali su priznanje sirini i dubini njegovog rada.

U jednom drugom napisu dodirnuli smo medjuodnos koji je na Balkanu postojao izmedju naucnika i politicara, kao rezultat uticaja istoriografije na razvoj modernog balkanskog nacionalizma i ugleda koji je naucnik uzivao u pretezno nepismenom balkanskom drustvu. Pod uticajem Evrope i shodno stepenu sopstvenog razvoja, srpsko drustvo uslo je poslednjih decenija 19. veka u razdoblje ostre političke polarizacije i domacih sukoba. U tako zaostrenoj klimi intelektualcu je bilo skoro nemoguce da ostane po strani. Covek Novakovicevog položaja i ugleda podlegao je zovu politike u koju se upleo kao jedan od osnivaca Napredne stranke i njen vodj. Njegova politcka uverenja izrazavala su umereni konzervativizam, patriotizam i reformizam po ugledu na obrazac uzet iz Zapadne Evrope.

Novakovic je politici pristupio kao istorik, sto je za njegovu karijeru kao politicara bilo i povoljno. Istoricar je politicaru dao retrospektivni pogled na nacionalna pitanja i razumevanje za istorijsku uzrocnost. Medjutim, ovaj istoricarski pogled u prosllost lisio je politicara dinamicnog prihvatanja promena njegovog doba. Nije slucajno da je dobar deo istoricara konzervativno zadojen. Novakovic je imao suvise znanja da bi mogao biti fanatik, ali politika je zahtevala vise zanetost nego znanje. Usancen iza svog pisaceg stola, Novakovic je ocekivao da ce politika slediti njegovu sholasticu mudrost. Posle jedne skupstnske debate rekao je Slobodanu Jovanovicu da je snaga njegove istine bila tako jaka da su joj se morali povinovati cak i njegovi protivnici.

Novakoviceva politicka filozofija razvila se pod uticajem dvojstva evropskog modernizma i domaceg tradicionalizma kome su bili izlozeni intelektualci njegove generacije. Prodor Evrope i modernih uticaja izazvao je otpor starih drustvenih shvatanja, slicno fizickom odbacivanju presadjenog stranog tela. Sukob je izazvao strah od novine i oklevanje u njenom prihvatanju. Novakovic je verovao u prednost ustavnosti, zakonitosti i demokratije, ali se bojao niskog stepena obrazovanja i politickog neiskustva njegovih sunarodnika kao preduslova za njihovu primenu. Demokratija podrazumeva vladavinu vecine. U njegovoj zemlji vecinu je cinio siromastvom radikalizovan, istorijom izmucen, nepismeni seljak koji je u politiku uneo strast probudjene narodne mase. Novakovic je nacelno zastupao reforme u zapadnjackom duhu, ali je u njihovoj primeni odbijao da se povinuje radikaliskoj seljackoj

vecini. U pismu jednomislijeniku Zivojinu Pericu 1907. godine Novakovic je objasnio svoje političke ideje o održanju reda i mira, zakonitosti, zrtvovanju malih interesa opstoj disciplini, predanosti poslu, vernošći zadatoj reci i zakonu i reformi kroz evoluciju. Nista nije moglo biti oprečnije upaljenoj srpskoj političkoj pozornici.

Udaljen od ulicne galame, usamljen u svom kabinetu, Novakovic je licno na produhovljenog aristokrata zanetog više im vrednostima. Nikada nije imao visoko mišljenje o srpskim političkim strankama. U knjizi o dvadesetogodišnjoj borbi za ustavnost u Srbiji, koja je dobrom delom bila i njegova politička isповест, Novakovic se obracunao sa političkim strankama optuzujući ih da se ne zasnivaju na nacelima i da više lice na družine koje samo nazivom odgovaraju evropskoj političkoj terminologiji. Prema Novakovicuvoj definiciji u strankama je pomucena razlika između konzervativaca i liberala jer među prvima ima mnogo ovih drugih i obratno. Okruge u Srbiji Novakovic je poredio sa otomanskim padalucima pod Mahmudom II i samo je trebalo da jedni drugima objave rat pa da sličnost bude potpuna.

Lišen dvorjanske usluznosti, profesor Novakovic se prema kralju ponudio kao da je ovaj bio njegov ucenik, osobina koja nije odgovarala licnom rezimu u Srbiju s kraja 19. veka.

Novakovic je bio duboko odan svojoj zemlji. Glavnim ciljem svoga života smatrao je zadatak da zblizi i slozi razdvojene delove srpskog naroda. To je mislio postići ako ne drukcije onda stvaranjem jedinstvene nacionalne kulture, zatim zaštitom i unapređivanjem Srbije kao srpske narodne matice. Njegov nacionalizam bio je ujedno emocionalan i racionalan.

Novakovic je proizveo iz Omladine i živeo je u dobu kada se godišnjica boja na Kosovu obeležavala svake godine svečanim parastosom u Saobranoj crkvi u Beogradu, u crninu obucenoj. Istovremeno, Novakovic je doziveo poraz u ratu s Turcima 1876, koji ga je nagnao da preispita tada popularan mit po kome je jedan Srbin bio u stanju da porazi pedeset Turaka. Metod kritičke istoriografije koji je prihvatio kao naučnik, ogranicavao je i hladio uzrujanost njegovih osećanja ugrađujući ih u razumne granice.

Filozofske i istorijske studije uputile su Novakovicu srpsvo ka jugoslovenstvu. U pocetku je izostavio hrvatsko ime iz svoje "Istorijske srpske knjizevnosti" (1867, 1871) iako je navodio cakavsku i glagoljsku literaturu. Međutim, jezičke studije dovele su ga do zaključka o jedinstvu srpsko-hrvatskog jezika, koji je nazvao "najznacajnijim događajem stoleca".

Istorijske studije otkrile su mu razloge koji su u prošlosti delili oba naroda: veroispovest, posebna kultura i civilizacija. Novakovic je, Rackom i Trosmajeru, u kulturnom zbljenju nalazio sredstvo za njihovo ujedinjenje. Kao mnogi savremenici, Novakovic je smatrao Jugoslovene jednim narodom, podeljenim u prošlosti i stoga zrtvom stranih osvajajaca. U tome je video nasleđe prošlosti na kojoj se moraju učiti nove demokratske i slobodoljubive generacije u težnji ka narodnosti zasnovanoj na "zajednickoj, širokoj toleranciji", zapisao je Novakovic 1912. godine. Ponesen duhom vremena u kome je pred Prvi svetski rat sazrevala ideja jugoslovenskog jedinstva, Novakovic je cetiri godine uoci smrti objavio vizionarsku novelu "Nakon sto godina, Beograd. Maja 15. 2011". U njoj je predvideo ujedinjenje Jugoslovene i stvaranje zajedničke države od Ohrida do Maribora i od Splita do Subotice, sa prestonicom u Beogradu. U predavanju umisljenog profesora Vidovica (u stvari samog Novakovica), održanom 2011. u domu Dositeja Obradovića u Beogradu, dao je orvelijansku

viziju ujedinjenja Jugoslovena. Prema toj viziji ujedinjenje je usledilo usled zajednicke narodnosti, kulturnog jedinstva i napretka tehnologije.

U svojoj politickoj i nacionalnoj aktivnosti Novakovic se posvetio makedonskom pitanju, koje je na prelomu dva veka sve više ulazilo u kriticnu fazu. Posle 1878. godine, kada je odlukom velikih sila srpska nacionalna akcija u Bosni suzbijena i ona predata Austro-ugarskoj, Srbija se svom energijom ocajnika okrenula prema jugu i Makedoniji gde se suocila sa suparničtvom Bugarske i Grcke. Dok je za Bugarsku Makedonija bila emocionalno pitanje a za Grcku istorijsko, za Srbiju je ona imala znacaj pluca neophodnih za dalji život. Na srpsku akciju u Makedoniji uticala su dva cinioca, defanzivni i ofanzivni. Na jugu je nađen put za proboj obruca koji je Habzburška monarhija nametnula Srbiji na severu i zapadu i njenom prilazu ka moru. Na jugu je takođe nađen uslov opstanka Srbije na Balkanu na kome su se ukrstile mlade i bujne nove balkanske države koje su Srbiju pokušale zakovati uz Dunav. Na pitanju Makedonije su se isto tako lomili interesi velikih sila koje su prodirale prema istočnom Mediteranu. Poziv istoricara namenio je Novakovicu ulogu strucnjaka za Makedoniju. U toku osamdesetih i devedesetih godina on je bio jedan od najuticajnijih članova Odbora za Makedonska pitanja pri Ministarstvu spoljnih poslova. U to vreme srpska propaganda se ogranicavala na unapređenje srpskih škola i na širenje srpskih udžbenika i knjiga. Na početku dvadesetog veka sukob u Makedoniji se pretvorio u rat balkanskih suparnika u kome je oruzje zamenilo knjigu a ucesnici bili zadojeni svojim nacionalnim interesima, idealizmom i oportunizmom. Iako vatreni patriota, Novakovic je bio umeren u pogledima na makedonski problem za razliku od njegovih prethodnika Miloša Milojevića i Pante Sreckovića koji su u Makedoniji videli samo i jedino Srbe. Filolog Novakovic bio je svestan varijante makedonskog jezika kao i slozenog nacionalnog sastava ove oblasti. Kao naučnik i diplomata prihvatao je saradnju sa domaćim makedonskim pokretom koji je nastao devedesetih godina, jer je u njemu video sredstvo suzbijanja narastuceg bugarskog uticaja.

Novakovic je u tri navrata bio ministar prosvete (1873, 1875 i 1880-83). Ukupno je na ovom položaju proveo pet godina i ispoljio zanimljiv spoj naučnika, reformiste i ujedno birokrata. Kao što se moglo očekivati, bio je neobično produktivan. Sastavio je i sproveo dvadeset i tri zakona, napisao dvadeset i jedan plan školske nastave i izdao pedeset i šest dekreta i raznih uredbi i odredbi. Razumeo je prosvetu potrebu zemlje i nije se ustezao da donosi nepopularne odluke. Među glavnim postignucima bio je zakon 1882. godine o obaveznoj nastavi i njenom produzetku od cetiri na šest godina. Novakovic je bio tako ponosan na ovaj zakon da ga je uneo u svoju bibliografiju. Kao filolog posebnu pažnju je posvetio nastavi srpskog jezika u reorganizovanom nastavnom planu. Takođe je doprineo daljem razvoju Velike škole, Narodnog pozorišta, biblioteke, učiteljskih škola i bogoslovije. Neumoran, nosio je na svojim plećima ukupni rad ministarstva i delovao kao izvrstan birokrata. U tome je išao do detanja. Između ostalog napisao je uputstva za bogoslove u bolnicama i za gimnasticke vezbe u školi u slučaju lošeg vremena.

Godine 1882. izbio je cuveni sukob između Novakovica, u to vreme ministra prosvete, i mitropolita Mihaila, poglavara Srpske pravoslavne crkve. Sukob je delimicno bio uzrocen time što je mitropolit, kao pristalica Liberalne stranke i Rusije, bio protivnik konzervativne i

proaustrijske politike Naprednjacke vlade. Iza toga krilo se i krupno pitanje odnosa svetovne sa crkvenom vlastju, u nekoj vrsti srpske verzije nemackog kultuskampfa. Novakovic je novi poreski zakon protegnuo na sve stanstvo. Vladike, na celu sa mitropolitom, odbili su da se novom zakonu povinuju. Razljuceni Novakovic je smenio mitropolita i optuzio ga da je uzeo na sebe ulogu treće zakonodavne vlasti u zemlji. Mitropolit je otisan u emigraciju odakle je iz Rusije, ogorcen i ratoboran, postao grdna smetnja vlasti i kralju Milanu.

Novakovic je teorijski bio u pravu ali je sa manje krutosti i sa više diplomatične mogao spasti zemlju od posledica neugodnog sukoba nastalog između stare, svrgnute crkvene hijerarhije i nove koju je bio postavio. Pomirenje mitropolita Mihaila koji se vratio u zemlju 1895. godine sa Novakovicem bilo je formalno, jer su do kraja života zadržali uzajamnu netrpeljivost.

Novakovic je u dva navrata bio predsednik vlade. U oba slučaja povod su bile krize sa kojima je Srbija bila suocena. Godine 1895-6. Srbija se nalazila pred finansijskim bankrotstvom. Godine 1909. bila je pred nacionalnom katastrofom, u dramaticnoj završnici međunarodne krize izazvane austrougarskom aneksijom Bosne i Hercegovine.

Ranih devedesetih godina odnosi u Srbiji bili su izlozeni unutrašnjim i spoljnim iskušenjima. Uz ocevu podršku kralj Aleksandar je 1894. godine ukinuo slobodoumni ustav iz 1888. godine i povratio stari ustav iz 1869. godine Neuspeli ratovi s Turskom i Bugarskom kao i izgradnja zeleznice osamdesetih godina razorili su srpske finansije. Dugovi međunarodnim bankama dostigli su iznos od tri stotine pedeset i pet miliona zlatnih franaka. Razvod bivšeg kraljevskog para Milana i Natalije podelio je domaću javnost i hranio skandalozne hronike evropske štampe, zeljne senzacije. Radikalna stranka u zemlji, sa vecinom dobijenom na prethodnim izborima i podržana od Liberalne stanke, bojkotovala je izbore raspisane 1895. na kojima je isfabrikovana naprednjacka vecina. U takvim okolnostima kralj Aleksandar se obratio naucniku Stojanu Novakovici da obrazuje vladu.

Novakovic licno nije bio zudan vlasti. On nije odobravao drzanje kralja ali je više od toga osuđivao radikale koji su, po njegovom mišljenju, bili običan skup demagoga. Prihvatajuci ponuđeni mandat za sastav vlade, Novakovic je kralju izlozio program od čest poglavljja u kojima je sistematski izlozio plan svoga rada. Nije se utezao da zameri kralju upitanje u politiku i osudio je drzanje radikala koje je smatrao anarhističnim. Program je licio na nastavni plan koji bi učitelj dostavio na znanje đaku. On je takođe sadrzavao i vremenski raspored rada vlade: od februara do aprila morala je srediti finansije; od aprila do juna imala je da pripremi nacrt novog ustava i da upozna kralja sa ustavnim pitanjima. U međuvremenu, od marta do maja trebalo je obaviti kraljevu veridbu i po mogućству vencanje.

Novakoviceva vlasta odmah je suocena sa dva neodlozna problema: sa stabilizacijom srpskih finansija i sa ustavnom reformom. Problem stabilizacije finansija relevantan je takozvanim Karlsbadskim aranzmanom kojim je izvršena konverzija starih dugova ali su zato srpske finansije stavljene pod kontrolu evropskih poverilaca. Teze je bilo relevantne ustavnog pitanja. Novakovic je bio protivnik oba ustava, 1869. i 1888. Prvi je bio prevaziđen vremenom, drugi je bio sastavljen u radikalском duhu. Novakovicev nacrt novog ustava sadrzavao je umereni

konzervativizam, obrazovanje senata kao gornjeg doma, obezbeđenje licnih sloboda i centralizovanu državnu upravu.

Izradi nacrta novog ustava Novaković je pristupio kao profesor koji rešava nauci problem. Pored svakodnevnih poslova u vlasti ciji je bio predsednik, Novaković je preduzeo uporednu analizu savremenih evropskih i balkanskih ustava koje je našao u tada klasičnoj zbirci cuvenog francuskog ustavnog pravnika Darestea. Rezultat ovih proučavanja dostavio je kralju u obliku studije u kojoj ga je uputio u tajne ustavnosti, njenih raznih oblika, teorije i prakse. Novakovićevo nacrt bio je diskutovan aprila 1896. na sastancima ustavnog odbora pod predsedničtvom kralja Aleksandra. Svake veceri Novaković je licno sastavljao pregled obavljenih diskusija toga dana, unosio primedbe i dopune u tekst ustavnog nacrta i pripremao dnevni red za sutrašnji sastanak odbora.

Konačno od svega toga nije ispalо ništa. Utonuo u rad oko novog ustava Novaković nije obrasio pažnju na intrige i kombinacije koje su se plele u javnosti i političkim krugovima oko njega. Imao je poverenje u kralja i to mu se osvetilo. Otuđen od Austrije, u sukobu sa kraljevim ocem Milanom, Novaković je bio žrtva promene Aleksandrove politike koja se neočekivano okrenula radikalima. Kada je 13. decembra 1896. godine došao u dvor da podnese uobičajeni dnevni izveštaj, kralj ga je ostavio da ceka u pred soblju. Odbijajući da primi uvredu. Novaković je napustio dvor ne cekajući kralja i sutradan mu je podneo ostavku. Na uobičajenom oproštajnom prijemu kralj Aleksandar je izrazio Novakoviću nadu da će njegovo iskustvo koristiti u buducnosti. Ogorčen i duboko uvređen, Novaković mu je odbrusio "da će se od njega ubuduce dobro čuvati u političkim stvarima". Nedelju dana kasnije Novaković je raspustio Naprednu stranku, koju će obnoviti tek posle deset godina.

Polozaj Novakovićeve vlade bio je od početka nesiguran jer se zasnivao na protivrečnosti između nacela i njegove primene. Novaković je zastupao nacelo ustavne vlade koja se oslanjala na neustavno uvedenu vecinu u skupštini. Borio se za zakonitost ali je odbijao da se potcini zakonitom rešenju da vrati na snagu ukinuti ustav od 1888. godine. Prihvatao je parlementarizam u nacelu ali ga se u praksi nije drzao. Kritikovao je kraljevo meštanje u politiku mada je njegovom podrškom došao na vlast. Kralj ga je doveo na vladu i kralj ga je oborio sa vlade. Istini za volju, treba reci da je Novaković imao snage da se odvoji od kralja onoga trenutka kada je osetio da se s njim razilazi i time je sacuvao svoj licni integritet. To je bio glavni razlog što je Novaković politički preziveo dramatične promene koje su se odigrale u Srbiji 1903. i što je nastavio da igra i dalje istaknutu ulogu u javnom i političkom životu zemlje.

Novaković je svoju drugu vladu obrazovao 1909. godine u trenutku dostizanja vrhunca krize izazvane austro-ugarskom aneksijom Bosne i Hercegovine. Kada je aneksija proglašena oktobra 1908., na celu Srbije nalazio radikalno-samostalski kabinet Pere Velimirovića, kao rezultat ranije pogodbe između dve najjače stranke u zemlji. U njoj nisu učestvovali njihovi stranacki vođi Nikola Pašić i Ljuba Stojanović. Ubrzo se pokazalo da ova vlada nije u stanju da se nosi sa sve zlokobnijim zatočavanjem aneksione krize i austro-srpskog sukoba.

Pregovori za obrazovanje jace koncentracione vlade poceli su septembra 1908, ali su ubrzo zapeli jer samostalci nisu hteli vladu u kojoj bi bio Pašic, a radikali nisu hteli uci u vladu u kojoj on ne bi bio. Kompromis je nađen u februaru 1909. na taj nacin što je mandat za sastav koncentracione vlade dobio Stojan Novakovic s tim da Pašic u njegovoj vradi bude samo ministar građevina. Novakovic nije dosao na celo vlade zbog snage svoje stranke, koja je obnovljena 1905, vec zbog prestiza koji je kao naucnik uzivao u zemlji i inostranstvu.

Zadatak namenjen Novakovicevoj koncentracionoj vradi, da nastavi otpor priznanju aneksije Bosne i Hercegovine, nije se mogao ostvariti iz mnogo razloga. Usamljena, napuštena od velikih sila i Rusije, suocena pretnjom rata sa Austro-ugarskom, Srbija se morala prikloniti. Novakoviceva vlada bila je marta 1909. primorana da kapitulira i prihvati ponizavajucu notu sastavljenu u Becu kojom je priznala cin aneksije Bosne i Hercegovine. Naporeda sa spoljnom krizom Novakovic je morao rešavati unutrašnju krizu izazvanu ostavkom prestolonaslednika Đorđa na kraljevski presto u korist njegovog brata Aleksandra.

Poraz Srbije u aneksionoj krizi jako je pogodio starog istoricara i drzavnika koji je bolje nije znao koliko je tezni, napora i krvi bilo ulozeno u ujedinjenje Srbije sa Bosnom. Slobodan Jovanovic je zivo opisao potresni razgovor sa ucveljenim Novakovicem na kraju aneksione krize. "Sve je propalo, propalo bar za mene i moje vrsnjake iz doba kneza Mihaila", jadao mu se Novakovic. "Ona Srbija koju smo mi zamisljali, Srbija ujedinjena sa Bosnom i Hercegovinom, sama svoj gospodar na Balkanu, ta Srbija nije vise mogucna. Moze biti vi cete mладji ipak uspeti da nadjete neki nov pravac i neki nov ideal. Mi smo suvise stari da gajimo nove nade, i moramo leci u grob sa teskom ranom na srcu." Ojadjeni i posustali Novakovic smetnuo je trenutno s uma da nista u istoriji nije konacno. Devet godina kasnije Habsburska monarhija se raspala i Srbija je dobila Bosnu, da bi je opet gubila u daljoj istoriji.

Aneksiona kriza 1908/9. samo je privremeno odlozila sukob domacih politickih stranaka u Srbiji. Cim je minula spoljna opasnost, njihov sukob se nanovo rasplamsao. Potreba novog zajma za naoružanje vojske izazvala je zucnu raspru u koju su se upleli licni interesi, stranacke ambicije i nadmetanje za cinovnicke položaje. Novakovic nije vise imao ni snage ni volje da se nosi za zakrvljenom skupstином i oktobra 1909. je podneo ostavku. Na celo nove vlade dosao je rasni politcar i narodni vodj Nikola Pasic. Aneksiona kriza je izazvala obrazovanje Novakoviceve vlade, njen zavrsetak odneo je i nju sa sobom.

Novakovic je proveo dvanaest godina u srpskoj diplomatiјi. Predstavljao je svoju zemlju u dva maha u Carigradu (1886-91. i 1887-99), u Parizu (1900) i Petrogradu (1900-1905). Na pocetku diplomatske aktivnosti Novakovic je bio austrofil i protivnik Rusije. Srednjoevropska kultura, zakonitost, red i birokratski centralizam odgovarali su njegovim pogledima. Kao i mnogi njegovi savremenici bio je razocaran probugarskim drzanjem Rusije u Istočnoj krizi 1877/8. godine. Rusofilstvo radikala doprinelo je daljem otudjenju od nje. Medjutim, tokom boravka u Carigradu Novakovic je postepeno napustao svoje ranije glediste. U turskoj prestonici mu je postalo jasno da je politika Austro-Ugarske na Balkanu usmerena odrzavanju celokupnosti Otomanskog carstva i podrscu datoј Bugarskoj. Patriotizam je prevagnuo i Novakovic je shvatio, voleo on Rusiju ili ne, da ona ostaje jedina medju velikim silama koja podriva Otomansku imperiju, u cemu se njena politika poklapa sa srpskim interesima. Kada je jednom prekinuo sa austrofilstvom, dosledni Novakovic se sasvim okrenuo Rusiji, mada je njegovo rusofilstvo bilo racionalno za razliku od emocionalnog slavofilstva radikala.

Posledice promene su se pokazale kada je Novakovicova vlada 1896. godine dosla u sukob sa susednom Habsburškom monarhijom. Spor je nastao prilikom proslave hiljadugodisnjice madjarskog doseljenja u Srednju Evropu, kada je u Budimpešti medju zastavama raznih zemalja nekada pod ugarskom krunom nosena i zastava srednjovekovne Srbije. Studenti u Beogradu na to su odgovorili spaljivanjem madjarske zastave. Novakovic, koji je nacionalnom ponosu dodoao uvredjenost istoricara, naložio je srpskom predstavniku u Budimpešti da bojkotuje svečanost. Nastala kriza u austro-srpskim odnosima uskoro je okončana ali je ukazala na Novakovicu osjetljivost kada je reč o nacionalnoj casti.

Istoricar Novakovic je bio svestan da je srpsko pitanje, samo za sebe, od sporednog znacaja za evropske sile. Da bi se privukla pažnja Evrope, bilo je potrebno ujediniti balkanske snage koje bi tako postale aktivni faktor u Istočnom pitanju. Bila je to lekcija koju je u mладости učio od kneza Mihaila i Ilije Garasanina. U knjizi "Balkanska pitanja", objavljenoj 1906. godine. Novakovic je ukazao na "pouku za sve balkanske narode da je jedini put da svoju slobodu stalno utvrde i da svoj opstanak osiguraju, u njihovom vlastitom sporazumu, u unistenu medjusobnih razdora, u osecanju svojih uzajamnih federalnih interesa". Mudri državnik je zaključio da "niko ne može nauditi drugom, a da tim samom sebi ne naudi". Zanimljivo za istoricara, Novakovic nije gradio ovu federaciju "na osnovu starih tradicija, ni na osnovu suvremene etnografije i fantastičnih etnografskih karata i još fantastičnijih pretensijsa, nego jedino deobom *na osnovu medjusobne ravnoteze balkanskih država*" (kurziv Novakovica). Naravno, bilo je to lakše reci nego učiniti. Odbojnost balkanskih država da se povinju opstem interesu umesto svojim posebnim teznicama bila je snazna zapreka njihovom sporazumu. Kao realni političar Novakovic je morao da svoju nacelnost podredi stvarnosti. Ako se sporazum koji bi uključio sve balkanske države ne bi mogao postići, Novakovic je tragaо za saradnicima sa kojima bi mogao uskladiti interes njegove Srbije. Posto je Bugarska u to vreme prevagnula u Makedoniji, Novakovic je trazio protivtezu u Grčkoj i Turskoj. Vodeće pravilo u politici je utilitarizam. Politiku prema Turskoj objasnjavaо je neophodnoscu oslonca "ne na onoga koga volis, vec na onoga sa kojim moras". Godine 1886. postigao je s Turском konzularnu konvenciju kojom je omogućio otvaranje srpskih konzulata u Solunu i Skoplju. Pokusaj sporazuma sa Grčkom patrijarsijom za dobijanje srpskih vladika u Makedoniji nije tada uspeo. Novakovic je kao diplomata bio krut i didaktičan i nije bio omiljen u diplomatskim krugovima Carigrada, ali je uprkos tome uspeo je da unapredi srpski uticaj u Makedoniji.

Poslednju uslugu kao diplomata učinio je svojoj zemlji u mirovnim pregovorima sa Turskom na kraju Balkanskog rata 1913. godine. Na ugovoru o miru postignutom u Londonu nalazi se njegov potpis, kao predstavnika Srbije.

U studiji o piscima srpske istorije Radovan Samaryic je za Novakovicu napisao da je "ziveo u vreme kada su malom Srbijom koracali veliki ljudi". Time je sve rekao. Novakovic je svoja naučna proučavanja i nacionalni rad započeo pedesetih godina 19. veka u vreme vladavine kneza Aleksandra Karađordjevića i zaključio ih je 1915. godine u vreme vlade kralja Petra I. U tom periodu od preko pola veka Srbija je presla dugi put od nasledja bivseg turskog pasaluka do moderne evropske države. Srpsko držstvo je prekoracilo granicu od otomanske do evropske kulture, od feudalne do kapitalističke privrede i od niza licnih rezima do ustavnosti i demokratije. Prilagodjavajući se zahtevima nove epohe, Novakovic je ostao čovek iz vremena kneza Mihaila. Bilo je to vreme nacionalnih snova zasnovanih više na zeljama nego mogućnostima za njihovo ostvarenje. Čovek ponikao iz naroda, Novakovic je bio aristokrata po intelektu i afinitetu. Vredan, metodican, lisen strasti, cinio se hladan njegovim vatrenim i emocionalnim zemljacima. Bio je prevashodno naučnik, tek onda političar. Opcinjen uzvisenoscu nauke, samodovoljan i utonuo u istorijska istraživanja, verovao je u svoj sud i

svoju pravdu. Nije se mogao odupreti izazovu istorije koja se obnazena pruzala pred njim da je ne zahvati snagom svoje bogate misli. Ako je ikada u životu imao neku strast, bila je to strast prodora u tajne prošlosti. Velican kao naučnik, nije u istoj meri bio voljen kao političar. Udaljen od ulice nije umeo da ocara i ovlada sirom publikom i nije znao kako da se ophodi sa seljacciom skupštinom i samovoljnijim vladarem. Ziveo je sklonjen, u svetu nauke daleko od svetlosti javne pozornice.

Novaković je tiho napustio ovaj svet u Beogradu 18. februara 1915. godine, u sedamdeset i trećoj godini života. Tih dana besneo je svetski rat i njegova zemlja se nalazila u borbi na život i smrt. Novakoviću nije bilo sudjeno da dočeka ujedinjenje Jugoslovena o kome je snevao. Ipak mu je sudbina bila blagonaklona jer ga je zasluzno priznala kao gorostasa srpske nauke i kulture.

Dve godine pred smrt veliki istoričar ostavio je amanet buducim pokolenjima, jer je znao koliko se istorija Jugoslovena razvijala u raskoraku, u medjuobnim trzavicama, ratovima, verskim podelama, sa spoljnim uplitanjem velikih sila. Njegova je poruka glasila:

"Danas nama valja gledati u tu prošlost samo da bismo razumeli pocinjene pogreske ili primere koje treba izbegavati. Trudimo se da se naucimo kako treba sledovati novoj svetlosti, koju nam otvaraju suvremeni vekovi i primeri velikih naroda i velikih civilizacija. Jedino u takvom pravcu nase je buduce spasenje."

Slobodan Jovanović

Dve su okolnosti odredile odnos između istoričara i politike na Balkanu: uloga koju je istoriografija odigrala u razvoju modernog nacionalizma i ideo koji je tanak sloj inteligencije imao u javnom životu balkanskih naroda. Balkansko drustvo je još od 18. veka crpolo svoja ideološka nadahnica iz pisanja istoričara. Nasuprot prosvecenosti u Zapadnoj Evropi koja je odbacivala prošlost, sličan pokret na Balkanu zasnivao se na istoriji ciji je zadatko bio da potvrdi rođenje novih balkanskih država, da im ukaze na perspektive razvoja i opravda agresivne tezne njihovog mladog nacionalizma. Upotrebo istorije ostvarena je veza između sadasnjosti i prošlosti, između istoričara i politike.

Druga okolnost koja je doprinela ulozi istoričara u politici bio je prestiz koji je naučnik uzivao u balkanskoj javnosti. U jednoj pretežno seljacckoj sredini, gde je malobrojna inteligencija bila u početku razvoja, reč "nauka" imala je mistican, čak magican prizvuk. Naučno je samo sobom moralno biti i istinito a naučnik je uzivao ugled apostola istine. Prvi sloj domace inteligencije upila je državna uprava jer su joj nedostajali strucnjaci koji su se brzo peli leštvicama državne hijerarhije. Škola je postala odskocna daska za prodor u javni život. Tako je u Srbiji 19. veka Velika škola bila predvorje političke pozornice. Među najuglednijim ljudima srpske politike nalazio se veliki broj profesora, posebno pravnika i istoričara. Od istoričara su se posebno istakli Stojan Novaković, vodji Napredne stranke, Cedomilj Mijatović, ministar spoljnih poslova i finansijskih, Ljuba Kovacević, Ljubomir Jovanović i Stojan Bošković, ministri prosvete, Dragoljub Pavlović, predsednik prve jugoslovenske narodne skupštine, da pomenemo samo nekolicinu. Usmereni ka prošlosti, ovi istoričari su mahom bili konzervativci. Prelaz sa univerzitetske katedre na političku tribinu bio je izazovan. Uoci Drugog svetskog rata Slobodan Jovanović je govorio svojim prijateljima, među njima i mome ocu, da se u životu uspesno držao dva nacela: da se ne zeni i da izbegne ulazak u politiku. Istrajao je u pogledu prvog nacela. Sto se drugog tice, napustio ga je kada

su ga olujni dogadjaji rata i okupacije upleli neposredno u politiku u sedamdeset i drugoj godini zivota.

Rodjen 1869. godine u izbeglistvu, koje je njegov otac Vladimir svojevoljno izabrao, Slobodan Jovanovic je umro 1958. godine u izgnanstvu koje mu je bilo nametnuto. U sudbini oca i sina ima znatne slicnosti uslovljene sticajem istorijskih okolnosti. Obojica su bili zapadnjaci po kulturi i naklonosti. Obojica su bili umereni liberali i pristalice britanskog parlamentarnog sistema: otac je preveo knjigu Yona Stuarta Mila o predstavnickoj vladu, sin je napisao studiju o britanskom parlamentarizmu. Obojica su bili clanovi ratnih kabinetata: otac za vreme srpsko-turskih ratova (1876-77), sin u toku Drugog svetskog rata (1941-43). Obojica su bili predstavnici svoje zemlje u Engleskoj: otac posle turskog bombardovanja Beograda 1862, sin posle nemackog bombardovanja 1941. Zbog svojih politickih nazora obojica su dosli u sukob sa politickim razvojem u zemlji: otac sa rezimom kneza Mihaila, sin sa rezimom marsala Tita. Obojica su bili politicki proganjani: otac je bio sedam meseci u zatvoru u Novom Sadu posle ubistva kneza Mihaila 1868, sin je bio osudjen *in absentia* od revolucionarnog jugoslovenskog suda na dvadeset godina robije. Obojica su ziveli u emigraciji i izdavali listove: otac je uredjivao *Slobodu* u Zenevi, sin *Poruku* u Londonu. Obojica su bili profesori univerziteta: otac je bio clan Srpskog ucenog drustva, sin clan i predsednik Srpske kraljevske akademije nauka.

Ovo poredjenje ukazuje na snagu koju je imala zivotna i drustvena sredina na oba Jovanovica. Medutim, dok je Vladimir bio prevashodno covek politike, Slobodan je pre svega bio covek nauke. Zapoceo je karijeru nastavnika 1897. na Velikoj skoli, koja ce se 1905. pretvoriti u Beogradski univerzitet, da bi potom, u toku vise od sezdeset godina naucnog i predavackog rada bio odlikovan mnogim pocastima. Bio je rektor Beogradskog univerziteta, clan Srpske i Poljske akademije nauka, pocasni doktor beogradskog, zagrebackog i slovenackog univerziteta i clan mnogih medjunarodnih naucnih drustava. U osamdesetoj godini zivota bio je izabran za clana Institut-a dr France, Akademije moralnih i politickih nauka u Parizu. U kasnim osamdesetim godinama zivota naucnik je poceo da uci klasicni grcki jezik da bi mogao da cita Platona i Aristotela u originalu.

Slobodanovo naucno delo je po obimu i karakteru zahvatilo vise naucnih disciplina: bio je pravnik, sociolog, istoricar i knjizevnik. Cak i politicki protivnici koji su odbacivali njegova istorijska gledista, osim nekolicine zadrtih, nisu Slobodanu mogli odreci sposobnost i erudiciju kao i lepotu njegovog stila i jezika. Jovanovic je bio srecan spoj pravnika i istoricara koji je pravniku logiku povezao sa kauzalitetom istorijskog zbivanja. Njegove pravne studije obuhvatile su uglavnom ustavno pravo, dok su se glavni istorijski radovi odnosili na politicki, ustavni i diplomatski razvoj Srbije u drugoj polovini 19. veka. Pozitivista i racionalista francuskog kova, gradjanski liberal nesaglasan sa filozofskim i istorijskim materijalizmom, Jovanovic u svojim istorijskim studijama nikada nije nametao zakljucak, vec ostavljaocu da sam do njega dodje. Politicki je smatran za "nesvrstanog" ciji je kriticki duh naginjan opoziciji. Kao istoricara privlacila ga je licnost, a kao knjizevnika istorijski portret kome je davao prvenstvo nad ekonomskom pozadinom. Otuda su opisi pojedinih licnosti novije srpske istorije, njihovih karakternih osobina, protivrecnih postupaka, cak i njihovog fizickog izgleda remek-dela knjizevnog stvaranja, stila i uvida u uloge koje su odigrali. Kao covek, Slobodan Jovanovic bio je tipican predstavnik svoje profesije, skroman, uvidjavan i ljubazan. Jedan americki kolega, tada tek svrseni student, pricao mi je kako je bio zadivljen toplinom i ljubaznoscu kojom ga je stari profesor primio pedesetih godina u svom londonskom stanu i skromnoscu velikog naucnika koji je mladica na kraju razgovora ispratio sve do ulice. Pri tom je Jovanovic imao neumornu radoznalost i pronicljiv um. Sve do poslednjeg daha stari profesor je pratilo sve sto mu je dolazilo do ruku od naucne literature iz sveta i iz zemlje. Dve

godine pred smrt, 16. januara 1956, pisao je mome tada mladom drugu Branislavu Stranjakovicu u Pariz da je od Mladena Zujovica cuo za sina Vlajka Djordjevica. "Ako je to Dimitrije molim Vas kazite mu da sam bas pre neki dan dovršio citanje njegove rasprave o izlasku Srbije na Jadran i da mi je bilo vrlo drago da vidim da je sin jednog mog starog prijatelja dao tako solidan rad iz nase diplomatske istorije." Ne treba da kazem da mi je to bila najdraza pohvala koju sam u životu dobio.

Proučavajući rad pojedinih srpskih političara 19. veka, Jovanović je i sam izrazio sumnju u mogućnost sprege teoretičara i praktičara u politici. S prizvukom ironije poredio je pokusaje Stojana Novakovića devedesetih godina 19. veka da izvrsti ustavnu reformu oslanjajući se na iskustvo njegovih filoloških studija. Novaković je verovao, piše Slobodan, da se problemi postavljeni u političkoj praksi mogu resiti primenom naučnih metoda. O Blaznavcu je rekao da je imao bistru pamet nepomucenu knjiskim znanjem. Za Stojana Protića, koji se sukobio sa oficirima 1914. godine, napisao je da je za praktičnog političara sviše mnogo citao. Svetozara Markovića, srpskog socijalista 19. veka, cenio je kao sanjalicu kome su lici na javu, a stvarnost mu je zamucena kao san.

Jovanović je politici pristupao kao intelektualac koji pravi razliku između nacela i njihove primene. Nacela su ga privlačila, primena ga je odbijala. Očigledno je bio pod uticajem Platona, o kome je napisao obimnu studiju, kao i grčke klasične filozofije. U studiji o totalitarizmu politiku je opisao kao posao, zanat i umeće. Razmisljajući o ulozi obrazovanja izričito je razdvojio politiku nacela od politike praktičnog interesa. Ovakvo misljenje bilo je određeno sredinom u kojoj je Jovanović odrastao, zatim njegovim studijama kao i dramatičnim dogadjajima u vremenu u kome je ziveo. Rodjen u dobrostojećoj činovnickoj porodici, Jovanović je u mladosti bio postavljen surove borbe za život kojoj je bila izložena većina srpskih intelektualaca skromnijeg porekla. U studiji o Bogdanu Popoviću Slobodan je dobro delom izneo i sopstvene poglede na kulturu i moral. Svet se delio u dve kategorije: yentlmene i skorojevice. Kao što yentlmen ne označava aristokratu već visi stepen ponasanja i kulture, tako skorojevica obeležava nedostatak ponasanja i kulture. Prvi je intelektualac sa moralnim nacelima; drugi je polu-intelektualac čiji su moralni nazori određeni licnim interesima. Ponasanje je znak vaspitanja, moral je pitanje kulture koju ujedno čine obrazovanje, osečajnost i moralnost. Nas moral je određen hrišćanskim nacelima i traženjem, još neostvarenim, spoja zapadnoevropske i nasledjene domace kulture. U eseju o našem nacionalnom karakteru, pisanim uobičajeno 1957. godine, Jovanović je individualizam kao našu opstu karakteristiku dvojio na intelektualce sa snagom i ambicijom i one sa ambicijom ali bez snage. To je kod ovih drugih izazivalo zavist, licne sukobe u politici, knjizevnosti i naući i vodilo rasipanju snage. Dositej i Vuk, zapadnjak i narodni čovek, bili su Jovanovićevi heroji. Simbiozu njihovih osobina nalazio je u Jovanu Cvijiću.

Oslобoden od romantizma epohom realizma koji je odgovarao njegovom intelektualnom sklopu, Jovanovićev nacionalizam bio je izraz savremenosti protkane osečajnoscu, porodičnim nasledjem i istorijom. Bio je to spontani izliv priznanja za postignuća srpskog naroda, istovremeno razlicit od one groznicave uzbudjenosti koja je obeležavala nacionalne izlive njegovog okruženja. On je bio intelektualac koji je razumeo, ali se nije povodio za gomilom. Strasnost i radikalna zanesenost naroda i njegovih vodja nije prianjala uz učenost i staloznenost profesora. Slobodanov opis radikalског pokreta u Srbiji poslednjih decenija 19. veka karakterističan je za ovo raspoloženje. Živo prikazujući veliki radikalni zbor 1896. godine, Slobodan je napisao da je "sva ta nepregledna gomila seljaka otisla kao što je i dosla, posto je saslušala besede svojih prvaka i pojela nekoliko kola lubenica, cije su se kore nedeljama vukle po Topčiderskom brdu, gde je zbor odrzan".

Jovanovic je imao odbojnost prema pokretima, koji su u jednoj uzavreloj sredini neizbezno bili demagoski. Osecao je snagu i dinamizam seljackih masa u Srbiji, ali je isto tako smatrao da su sledbenici Svetozara Markovica bili vise privuceni utopijom njegovih ideja no sto su shvatili njihovu prakticnu primenu.

Protivrecnost izmedju svog nacionalizma i nepoverenja prema pokretima masa Jovanovic je pravdao dvostrukim osobinama naseg dinarskog coveka, istovrmeno hrabrog i ratobornog, postenog i spremnog da umre za svoje ideale, ali impulsivnog, nestalnog, nepouzdanog i sklonog anarhiji. Posebno su ga odbijali demagogija i partizanski fanatizam koji, kako je to jednom napisao, "sadrzi vise mrznje no ljubavi".

Slobodanovi pogledi bili su u stvari izraz umerenog gradjanskog liberalizma. Oni objasnjavaju antiradikalizam njegove mladosti, antifasizam i antikomunizam njegove starosti. Siroki narodni slojevi u Jugoslaviji u 20. veku nisu znali o Marksovom komunizmu vise no sto su u Srbiji 19. veka znali o Markovicevom socijalizmu. Ekstremni pokreti na desnici, kao i na levici, bili su bas ono sto je Jovanovic odbacivao: materijalizam, fanatizam, mrznja iskljucivost. Pobeda gradjanskog radikalizma u Srbiji krajem 19. veka, kao i uspeh komunistickie revolucije u Jugoslaviji 20. veka nisu ugrozili njegovu politicku logiku. Slobodanov odgovor je bio da pogresne ideje, kao i nemoralne radnje nalaze opravданje jedino u postignutom uspehu.

Razmisljanja i sumnjicavost naucnika, udruzeni sa privrzenoscu nacelima, sprecili su Jovanovica da se opredeli za bilo koju politicku stranku u Jugoslaviji. Shvatljivo za njegovo zrelo zivotno doba, to je manje razumljivo za njegove mlaade godine, kada srce obicno nadvladjuje razum. Porodicni uticaj privlacio ga je Liberalnoj stranci, sto se moze osetiti i u njegovom pisanju, ali su liberali njegovih dana, s kraja 19. veka, presli zenit svoga razvoja i bili pocepani stranackim zađevicama. Naprednjaci su u svom ranom razdoblju vise odgovarali njegovim pogledima i temperamentu. Oni su bili umereni konzervativci koji su zagovarali reforme po ugledu na Zapadnu Evropu. Uprkos tome Jovanovic nije nikada bio sasvim uz njih. Nasao se raspet u dilemi: liberalizam ga je odvajao od naprednjaka i odvlacio ka radikalima, od kojih su ga odbijali njihov radikalizam i demagogija. Priznao je: "Zeleo sam cilj, ali sam se protivio sredstvima da se on postigne." Odobravao je reformni program naprednjaka, ali se protivio ukidanju Ustava od 1888. jer se ipsrecio izmedju njih i radikala koji su imali vecinu u skupstini. Takvo razmisljanje postavilo je Jovanovica na sredinu izmedju dveju strana. To je, uostalom, odgovaralo prirodi njegovog intelekta, mada je i kasnije sacuvao izvesno antiradikalско raspolozenje.

Kako nije ucestvovao u radu politickih stranaka, Jovanovic je pratio politicki zivot u Srbiji, a potom u Jugoslaviji. Prestiz naucnika neizbezno ga je uvlacio u javni i politicki zivot. Slobodanovo ucesce u politici moze se podeliti u tri razdoblja: posredno do Drugog svetskog rata, aktivno u ratnim jugoslovenskim vladama 1941--1943. i posleratno, u emigrantskoj aktivnosti sve do smrti 1958. godine.

Jovanovicev susret sa politikom dogodio se u vreme nacionalne akcije Srbije u Makedoniji kada je, kao mlad covek u dvadeset i cetrtoj godini zivota, 1893. godine bio postavljen za sekretara odbora koji se bavio pitanjima Makedonije u Ministarstvu spoljnih poslova u Beogradu. U to vreme srpska politika se sve zesce okretala Makedoniji i Jovanovic je imao prilike da se blize upozna sa radom na nasoj nacionalnoj politici i sa njenim glavnim nosiocima. Otuda je i kasnije, tokom celog zivota, Jovanovic zadrzao ziv interes za makedonsko i pitanje koje je istovremeno podstaklo njegova istorijska istrazivanja jer su sve balkanske drzave svoje pretenzije na Makedoniju zasnivale na istoriji. Kao realista i pozitivista, Jovanovic je odbacivao romanticarski pristup Milosa Milojevica i Pante

Sreckovica da su svi Makedonci Srbi i prihvatao naucno Cvijicevo glediste da su Makedonci flotantna masa izlozena privlačnom dejstvu susednih balkanskih drzava. Kao i Cvijic, Jovanovic je smatrao da se jednom mudro vodjenom nacionalnom politikom Srbi i Makedonci mogu zbliziti i stopiti ujedno.

Na osvitu ovoga veka Jovanovic se pridruzio intelektualnoj opoziciji okupljenoj oko *Srpskog knjizevnog glasnika*. Sumnjicavost i preispitivanje urodjeni su naucniku bilo da je rec o nauci ili politici. Koliko je rastao njegov naucni prestiz, toliko je u javnosti jacao interes za njegovo politicko misljenje. Ono je sve cesce trazeno u krizama kroz koje je Srbija prolazila u deceniji pred Prvi svetski rat. Kada je rat buknuo 1914. na zahtev vlade da se odrede ratni ciljevi Srbije, skup najvidjenijih srpskih intelektualaca predlozio je da se taj posao poveri priznatom pravniku i istoriku Slobodanu Jovanovicu. Njegovo tada izlozeno misljenje o jugoslovenskom pitanju, logicno i zasnovano na istoriji, ostace nepromjenjeno uprkos svim krizama kroz koje ce Jugoslavija kasnije prolaziti. Po tome misljenju zajednica sa Austro-Ugarskom stetna je za jugoslovenske narode kao sto je nemoguc i njihov opstanak kao nezavisnih drzava. Stoga je neophodno oslobođenje Jugoslovena pod Austro---Ugarskom i njihovo ujedinjenje sa Srbijom i Crnom Gorom.

Sve tri najuticajnije licnosti srpske politike 1915--1917. regent Aleksandar, predsednik vlade Nikola Pasic i pukovnik Dragutin Dimitrijevic Apis konsultovali su Jovanovicu u sukobima na domacoj politickoj pozornici u vreme rata. Sukob je okoncan sudjenjem clanovima Crne ruke i streljanjem Apisa za ciji se život Jovanovic uzaludno borio. Njegovo ucesce u tome bilo je motivisano vise nacionalnim no politickim teznama, iako se intimno slagao sa antipasicevskom opozicijom samostalaca koju je podrzavala vecina srpske liberalne i intelektualne elite.

Slobodan je kao pravnik ucestvovao u raspravama koje su dovele do proglašenja Krfske deklaracije 1917. godine, bio je predsednik odbora za medjunarodno pravo jugoslovenske delegacije na Pariskoj mirovnoj konferenciji 1919. i zatim ucestvovao u izradi Vidovdanskog ustava 1921. Politicari su ga i kasnije privatno konsultovali, tako da je u neku ruku imao ulogu savetodavca u politickom životu u kome se inace nije javno isticao. Uoci drzavnog udara 6. januara 1929. kralj Aleksandar ga je obavestio o svojoj odluci i trazio njegovo misljenje. To je u javnosti stvorilo uverenje da je Jovanovic bio pisac kraljeve proklamacije, sto je on kasnije odlucno odbijao. Knez Pavle je takodje konsultovao Jovanovicu povodom ustavnih pitanja namesnistva. Sa njim se Jovanovic poslednji put sreo u dramaticnim okolnostima marta 1941. kada je pokusao da odvrati kneza od prilaska Jugoslavije Trojnom paktu.

Srpski kulturni klub oznacio je prelazno razdoblje u Jovanovicevom aktivnom ucescu u srpskoj i jugoslovenskoj politici. Jovanovic je bio osnivac Kluba 1937. godine zajedno sa opoziciono nastrojenim srpskim intelektualcima, poslovnim ljudima i politicarima. Nameru im je bila da prouče srpsko pitanje u Jugoslaviji, da okupe predstavnike javnog i politickog života bez obzira na politicka opredeljenja radi obezbeđenja ugrozenih nacionalnih i kulturnih interesa srpskog naroda. Medju clanovima su se uskoro ukazale dve grupe, starija i mlađa. Starija, sa predsednikom Jovanovicem, bila je jugoslovenski orijentisana sa nadstranackim namerama, dok je mlađa tezila da pretvori Klub u srpsku nacionalnu politicku stranku. Lozinka Srpskog kluba bila je "jako Srpstvo u jakoj Jugoslaviji", okupljanje Srba na demokratskoj osnovi i razvijanje srpske kulture. Delatnost Kluba se razvijala na uskoj granici koja je delila nacelu i kulturnu od primenjene politike i postepeno se blizila ovoj drugoj. To je postalo sasvim ocigledno kada je Klub pruzio otpor Sporazumu Cvetkovic--Macek 1939, koji je srpske interese u Jugoslaviji zrtvovao hrvatskom autonomizmu u tezni da smiri

hrvatsku opoziciju koja je ugrozavala odbrambenu snagu Jugoslavije uoci svetskog rata. Stav Kluba bio je izricito antifasisticki i antikomunisticki, sa osloncem na zapadne saveznike iz proslih ratova. Prema priznatoj hrvatskoj posebnosti u Jugoslaviji Jovanovic je trazio odgovarajuce priznanje posebnosti srpskog naroda kao sudeonika u poremecenoj drzavnoj ravnotezi. Zanimljivo je da su Britanci 1940. godine prvi dosli na pomisao da bi Jovanovic mogao da odigra znacajnu ulogu u slucaju nemacke invazije na Jugoslaviju. Prema kazivanju Radoja Knezevica, pukovnik Masterson je pocetkom marta 1940. godine posetio Jovanovicu u Beogradu i predlozio mu da predje u London i da tamo, u slucaju nacisticke invazije, po ugledu na De Gola, obrazuje komitet slobodnih Jugoglovena. Jovanovic to nije prihvatio.

Bio je potreban snazan potres da Jovanovic preskoci tanku ogradu koja je delila posredno od neposrednog ucesca u politici njegove zemlje. Taj potres izazvao je puc 27. marta 1941. Slobodan je ovaj prelaz prihvatio nevoljno. Kazu da je izjutra 27. marta, kada su oficiri dosli po njega da ga odvedu Simovicu, promrmljao: "Srpski klub ce mi doci glave." Imao je pravo. Nije bilo lako odvojiti se od radnog stola, od knjiga i nezavrsenih rukopisa i uleteti u vrtlog rata i neizvesne buducnosti. Jovanovic je to ucinio zbog odanosti Srpstvu, osecanja duznosti i morala koji je u svojim spisima propovedao.

Na dan puca 27. marta imenovan je za potpredsednika jugoslovenske koncentracione vlade; na taj položaj je dosao kao predstavnik Srba sa prestizom naucnickog ugleda i vanstranacke proslosti. Medjutim, vlada generala Simovica nije imala ni vremena ni izgleda da izmeni tok dogadjaja: devet dana od puca do invazije proteklo je u pokusajima da zadobije podrsku Sovjetskog saveza, da ublazi utisak koji je puc izazvao u Berlinu i da hrvatskog vodju Vlatka Maceka ubedi da dodje u Beograd. Posle kratkotrajnog pokusaja otpora osvajacu, Jovanovic je zajedno sa kraljem i vladom bio prinudjen da ode u emigraciju, u kojoj ce ostati do kraja zivota. U govoru drzanom septembra 1941. preko Radio Londona on je izrazio i svoja osecanja. U ovoj istorijskoj krizi, rekao je, svaki narod slusa glas svoje savesti i karaktera koji su se stvarali u istoriji. Taj glas je i on poslusao.

U malom licnom prtljagu koji su jugoslovenski politicari poneli sobom u emigraciju nalazio se i jedan drugi, mnogo veci prtljag. Bio je to teret predratnih sporova i sukoba neresenog nacionalnog pisanja kao i medjusobnih, licnih netrpeljivosti. Izgubivsi zemlju, lisena teritorije, naroda i stvarne vlasti, vlasta pucista se najpre oslanjala na moralni prestiz 27. marta i na englesku podrsku. Ali kako je vreme odmicalo, tako je i prestiz opadao uz porast zavisnosti od engleskog domacina. Jugoslovenska emigracija se tokom rata kretala u zacaranom krugu srpsko-hrvatskog sukoba, nesloge politicara, uplitanja vojne hunte, povodljivosti mladog vladara, zakulisnih uticaja obavestajnih sluzbi, suparnistva sila u politici prema Balkanu kao i odjecima gradjanskog rata u domovini. General Simovic je dao ostavku i kako se politicari nisu mogli sporazumeti da mu izaberu naslednika, Jovanovic je pozvan da obrazuje vladu. Njegova vlasta trajala je oko godinu i po dana, od 11. januara 1942. do 29. juna 1943. posle cega je kratkotrajno bio potpredsednik u vradi Milosa Trifunovica. Od 10. avgusta 1943. prestaje Jovanovicevo neposredno ucesce u emigrantskim vladama Jugoslavije u Londonu.

Vlada na cijem celu je bio Jovanovic suocila se sa zbirom problema koji su razjedali jugoslovensku politiku do rata. U jednom trenutku ocaja, krajem decembra 1943. godine, stari istoricar je rekao svome sekretaru Kosti Pavlovicu da je "kod nasih politicara nastupilo stanje slicno onom koje je bilo nastupilo u Rusiji potkraj carskog rezima".

Ponasanje i politika Jovanovica u izbeglistu izrazili su se kroz tri osnovna pitanja: jugoslovenstva, podrske Mihailovicevom pokretu i naslona na Britaniju.

Po osecanju Jovanovic je bio Srbin. Jugoslaviju je doziveo u pedesetim godinama svoga života. Pokrenuo je 1937. godine Srpski klub da bi zastitio srpske interese. U pucistickoj vladi 1941. predstavljao je Srbe. Uprkos tome, kao redsednik vlade u Londonu drzao se jugoslovenstva i to u trenutku kada je izgledalo da je jugoslovenska ideja konacno sahranjena ustaskim genocidom nad Srbima i srpskom reakcijom. U vreme Jovanoviceve vlade kralj Petar II je 1. decembra 1942. godine izjavio da je zajednica Srba, Hrvata i Slovenaca njihov životni i neprolazni interes. Pet dana kasnije Jovanovic je poslao uputstvo Drazi Mihailovicu sa porukom o resenosti da se Jugoslavija obnovi kao celina. Maja 1943. godine u vladinoj deklaraciji o ratnim ciljevima Jovanoviceva vlada je potvrdila svoju jugoslovensku politicku orijentaciju jer ova "najbolje sluzi dobro shvacenim interesima Srba, Hrvata i Slovenaca". Ambasadore Ducica i Fotica ostro je ukorio i opomenuo da se drze jugoslovenstva. Spoj Jovanovicevog srpstva i jugoslovenstva bio je posledica istorijskih proucavanja. U jednom pismu, koje je posle njegove smrti objavio Radoje Knjezevic, Slobodan je naveo da ga jugoslovenstvu "nije privukla vera u jugoslovensku ideologiju" vec srpski interes. Po njegovom misljenju samo su kroz zajednicku i snaznu drzavu Srbici mogli sacuvati svoj položaj u moravskoj dolini, kao sto su to Hrvati mogli u Dalmaciji. Da bi osnazio ovo stanoviste, Jovanovic se vracaо istoriji. Godine 1908. Habsburška monarhija anektirala je Bosnu kako bi obezbedila prevlast na jadranskoj obali. Da bi se oduprla austrougarskom pritisku, Srbija je trazila za sebe izlaz na more. U borbi za svoju autonomiju protiv Beca i Peste Hrvati su trazili podršku u Srbiji. Izlozeni habsburškom imperijalizmu na Balkanu, Srbici su nasli saveznike u Hrvatskoj. Iz razloga sopstvenog opstanka srpski pokreti u 19. veku tezili su velikoj Jugoslaviji i balkanskoj saradnji.

U vreme Prvog svetskog rata jugoslovenska ideja posluzila je kao sredstvo da se razbije habsburško carstvo. Domace jugoslovenske krize u medjunarodnom periodu Jovanovic je tumacio lutanjem u potrazi za novim zajednickim interesima posle nestanka Habsburške monarhije cija je pretnja dotle bila vezivna spona za sve Jugoslovene. Rani pokusaji zajednistva poticali su od Jugoslovena, mlađih idealista i revolucionara koji su pokušali da nametnu jedinstvo pomoci unitarizma, odbacujuci proslost. Posle njihovog neuspeha nestrpljivi i netaktični Srbici, nemajući razumevanja za hrvatski autonomizam, tumacili su ga kao separatizam. S druge strane, Hrvati su uneli u Jugoslaviju svoje nasledje iz habsburških vremena: metode pasivnog otpora, taktiku "nagodbarenja" i kompromisa sa krunom i misljenje o Srbima kao "kulturno zaostalim", "nazadnim", "Turcima". Navikli na pobune i ustanke, Srbici su bili zbuđeni pasivnim otporom: u proslosti su se sukobljavali sa spoljnjim neprijateljima i nisu umeli da se snadju sa unutrasnjim protivnikom. Oni nisu shvatili da Radiceva Hrvatska seljacka stranka nije politicka partija u obicnom smislu vec da je to narodni pokret. Tako su nacinili istu gresku kao u vreme kralj Milan sa radikalima. Hrvatskom autonomizmu suprotstavili su srpski centralizam. Jovanovic je rezim koji je kralj Aleksandar zaveo 6. januara 1929. smatrao poraznim za Srbe: hrvatski narodni pokret nije slomljen dok su srpske političke stranke dezorganizovane.

Svoje misli o jugoslovenstvu Jovanovic je izlozio jos u Srpskom kulturnom klubu a pisao je o tome i dalje u clancima objavljenim u emigraciji posle rata. On se nije zavaravao i razumeo je da su nacionalne posebnosti medju Jugoslovenima bile i ostale prisutne. Oni su najpre bili Srbici, Hrvati i Slovinci i kod njih je jugoslovenstvo bilo neka vrsta nadgradnje oslonjene na iskustvo i razumnu procenu nacionalnog interesa. Buduci ideologija, jugoslovenstvo je bilo podložno promenama shodno menama istorijskog razvoja i istorijskih uslova. Medjutim, Jovanovic je smatrao da uprkos povremenoj proceni ovih promenljivih uslova, postoje i neki trajni koji se zasnivaju na opsttim zajednickim interesima. U Jugoslaviji je ostvareno ujedinjenje ukupnog srpskog naroda, kao sto su prvi put u istoriji bile okupljene i sve hrvatske zemlje. Stvaranjem Jugoslavije ujedinjenje je dobilo medjunarodnu potvrdu. U pomenutom

uputstvu Drazi Mihailovicu od 5. decembra 1942. Jovanovic je ukazao na posledice razbijanja Jugoslavije, na mogucnost ponovnog stvaranja neke vrste Habsburške monarhije koja bi zagrabilo zapadne delove zemlje i neizvesnu sudbinu Vojvodine i Makedonije. To bi okrenulo istoriju za pedeset godina unatrag, sa pogubnim posledicama i za Srbe i za Hrvate. Subjektivno raspolozanje Srba i Hrvata moze biti protiv Jugoslavije ali objektivni cinioci idu njoj u prilog, porucio je Jovanovic.

Jovanovic je bio svestan da se Jugoslavija ne moze odrzati na osnovi naturenog jugoslovenskog nacionalizma, vec samo na ustupcima i kompromisu Srba i Hrvata. Imao je u vidu posebnosti Srba, Hrvata i Slovenaca. Vec 1942. godine kralj Petar se pozivao na tri dela Jugoslavije. U uputstvima Drazi Mihailovicu navedene su "tri grane naseg naroda". U vladinoj deklaraciji maja 1943. nije istaknuta istovetnost vec etnicka slicnost Srba, Hrvata i Slovenaca. Ipak, Jovanovic nije bio spreman da prizna posebnu makedonsku i crnogorsku narodnost. Ranije, 1901. godine, u studiji o srpsko-bugarskom ratu 1885, Jovanovic je istakao da ce Srbija dobiti sirenjem prema severozapadu ali da ce bez Makedonije izgubiti sredisni položaj na Balkanu. Za njega to nije bilo pitanje prevlasti, vec pitanje opstanka.

Prihvatajuci glediste o tri dela Jugoslavije, Jovanovic je odbacio unitarizam i centralizam. Trideset godina kasnije smatrao je da je bilo savetno vec 1918. ustanoviti "ogradu" izmedju Srbije i Hrvatske. Protiveci se Sporazumu Cvetkovica i Maceka 1939, Jovanovic je vec u Srpskom klubu trazio obrazovanje srpske jedinice napored sa priznatom hrvatskom. Na celu izbeglicke vlade u Londonu, on se zalagao za federalno uredjenje posleratne Jugoslavije. Ova razmisljavanja dopunio je kasnije, 1957. godine, u eseju o srpskom nacionalizmu u Jugoslaviji. On se, smatrao je Jovanovic, razlikuje od onog u staroj srpskoj kraljevini. U prolosti se izrazavao u jedinstvenoj, etnicki homogenoj sredini. Prihvatajuci federalizam, Jovanovic je shvatio da se udaljava od srpskog istorijskog obrasca. Zabrinjavala ga je "haoticna individualnost dinarske naravi" Srba u utakmici sa politicki homogenim nesrpskim narodnostima sa kojima ce deliti upravu u federaciji. Da bi se otklonio ovaj nesklad i njegove nepovoljne posledice za Srbe, oni svoju federaciju moraju ucvrstiti ekonomskim i kulturnim udruzivanjima i tako stvoriti protivtezu svome individualizmu. To je, u stvari, bila stara ideja iz Srpskog kulturnog kluba...

Jovanovicev kabinet u Londonu podrzavao je Mihailovicev pokret otpora u zemlji. Jovanovic je unapredio Mihailovica u cin armijskog generala, postavio ga za nacelnika Generalstaba i ministra vojnog u svojoj vradi i odlucno zastupao i branio njegovu akciju. Zbog toga je komunisticki sud u Jugoslaviji Jovanovicu studio i osudio ga na dvadeset godina robije na sudjenju na kome je Mihailovic bio osudjen na smrt i potom streljan.

Jovanovicevu podrsku Mihailovicu lako je objasniti. Pojava Jugoslovenske vojske u otaybini pruzila je neocekivanu i dobrosolu podrsku vradi u izgnanstvu lisenoj stvarne vlasti. Mihailovicev pokret otpora u zemlji igrao je, bar u godinama 1941--43, ulogu u ratnoj strategiji saveznika i podizao poljuljani prestiz vrade u emigraciji. Koliko je u pocetku Mihailovic bio koristan Jovanovicu u diplomatiji, toliko mu je kasnije bio potreban u samoj zemlji zbog suzbijanja socijalne revolucije koju su zastupali komunisti. Pokret Mihailovicevih cetnika, koji je u pocetku bio izrazito vojni, postepeno je dobijao politicka obelezja u tezni da sacuva drustveni i politicki kontinuitet predratne Jugoslavije. U stvari, program Mihailovicevog pokreta nije se razlikovao od programa predratnog Srpskog kulturnog kluba njegovom prozapadnom orientacijom, antifasizmom i antikomunizmom i "jakim Srpsvom u jakoj Jugoslaviji". Ustaski genocid nad Srbima u Hrvatskoj suzio je njegovu jugoslovensku osnovu. Nemacke odmazde nad domaćim stanovništvo odvratile su ga od otvorenog otpora okupatoru, dok je narastajuci partizanski pokret pojacao njegov antikomunisticki stav.

Jovanovic se sa ovim slagao. Vec oktobra 1941. godine, na prve vesti o Mihailovicevom ustanku u zemlji, Jovanovic je porucio da je trenutak nepogodan zbog ostrih nemackih odmazdi. Maja 1942. godine izricito je nalozio Mihailovicu "da ne pristupa preuranjenim akcijama velikog stila zbog beskorisnih i nesrazmernih zrtava i strasnih represalija". Otvorene akcije je trebalo odloziti do trenutka iskrcavanja saveznika. U stvari, otpor okupatoru u Jugoslaviji velikim delom se sveo na gradjanski rat i odluku koja ce od dveju strana preovladati po zavrsetku rata. Ovo je izazvalo dve strategije: jednu su primenili komunisti u otvorenom sukobu sa okupatorom povezujuuci nacionalnu sa socijalnom revolucijom, drugu su prihvatali Mihailovicevi cetnici da bi sacuvali svoje snage za ustanak na kraju rata, sa aktima sabotaze u medjuvremenu Obe strane bile su spremne da koriste okupatora u medjusobnom sukobu.

Istoricar Jovanovic dobro je znao ulogu koju je imala vojska u balkanskoj politici. U istorijskim studijama pisao je o ucescu vojske u obaranju kneza Mihaila 1842, pritisku na skupstinu 1868. godine da izabere mладог Milana za kneza, u gusenu Timocke bune 1883. i podrscu licnih rezima kraljeva Milana i Aleksandra s kraja 19. veka. Oficiri su ucestvovali u ubistvu poslednjeg Obrenovica u Srbiji 1903. i austrijskog prestolonaslednika Franca Ferdinanda u Sarajevu 1914. Srpska vojska je omedjila granice Jugoslavije 1918. i licni rezim kralja Aleksandra 1929--34. oslanjao se na vojsku. Konacno, drzavni udar 27. marta, koji je Jovanovica uveo u vladu, bio je delo vojske. Zadatak namenjen Mihailovicu bio je da nastavi sa otporom okupatoru, da sacuva mesto Jugoslavije u saveznickoj antihitlerovskoj koaliciji, ali da istovremeno otkloni crvenu opasnost, obezbedi kontinuitet monarhije i drustvneog uredjenja u zemlji i obelezi granice Srbije u novoj jugoslovenskoj federaciji.

Jovanovic je bio naklonjen pukovniku Apisu i pre no sto ga je licno sreo 1914. On je naginjao samostalcima i nije bio Pasicev pristalica. Ali, pored toga razlog se mogao naci u zivom utisku koji je jedan revolucionar ostavio na naucnika koji je ovakvu vrstu ljudi poznavao iz knjiga. To se osetilo i kasnije u eseju u kome je Slobodan branio Apisa. Nije iskljuceno da je Mihailovic podsetio Jovanovica na njegovog nekadasnjeg prijatelja. Obojica, i Mihailovic i Apis, bili su pukovnici i obavestajni oficiri. Obojica su bili nezadovoljni upravom u zemlji i obojica su se oduprli carstvu: Apis austrougarskom, Mihailovic nemackom. Najzad, obojica su delili istu sudbinu, osudjeni za veleizdaju i streljani iz politickih razloga. Apis je, izmedju ostalog, bio optuzen za kontakte sa Nemcima, Mihailovic, za saradnju sa nacistima. Jovanovic je ukazao na slicnost izmedju ova dva oficira kada je u napisu o Apisu i reviziji Solunskog procesa u Beogradu 1953. godine rekao da je komunisticki sud koji je osudio Mihailovica bio najmanje pozvan da ponisti nepravednu presudu izrecenu Apisu.

U biografiji Viljema Gledstona Jovanovic je pisao o prestizu koji je britanski drzavnik uzivao na Balkanu posle cuvenih govora u kojima je osudio zverstva Turaka i zalozio se za balkanske narode u Istočnoj krizi 1875--78. godine. Iz Srbije je tada poslat izaslanik u London sa izjavama zahvalnosti. U medjuvremenu je Gledstonovo odusevljenje za balkanske narode splasnulo jer je postao odgovorni predsednik britanske vlade. Njegov odgovor srpskom izaslaniku bio je uzdrzan. Slicna promena u britanskoj politici odigrala se u vreme Drugog svetskog rata. Od podrske pruzene jugoslovenskoj vlasti u emigraciji i Mihailovicu u prvim godinama rata, stav britanske vlade se tokom dve poslednje godine rata radikalno promenio u prilog marsalu Titu i njegovom narodnooslobodilackom pokretu. Razlozi za ovu promenu bili su mnogostruki i uslovljeni medjusaveznickim odnosima, britanskim strateskim ciljevima na Balkanu, predvidjanjima posleratnog razvoja i procenom domaćih prilika u Jugoslaviji. Sukobi i trvenja medju jugoslovenskim emigrantima znatno su doprineli tome stavu. Jovanovic se s razlogom zallo da jugoslovenski predstavnici u Londonu umesto jedne vode tri posebne spoljne politike, jednu srpsku, drugu hrvatsku i treću slovenacku. Ova

razmimoilazenja izazvala su u svetu sumnju u mogucnost obnove Jugoslavije. Posebno je medju Srbima postojalo naivno uverenje da je Engleska vecito zaduzena srpskim anglofilstvom dokazanim 27. marta 1941. Jovanovic je navodio Srbina koji se posle rata zalio Englezu da je njegova vlada zaboravila dug koji je ona, po sopstvenom priznanju, dugovala Mihailovicu. Odgovor Britanca je bio da je Engleska mnogo vise dugovala Vinstonu Cercilu pa ga je ipak oborila na prvim posleratnim izborima u zemlji.

Jovanovic je bio duboko razocaran britanskom politikom vodjenom za vreme rata. Dosao je u Englesku kao vatren pristalica britanskog politickog sistema. Pri kraju rata, upitan da li namerava da objavi drugo izdanje svoje studije o engleskom parlamentarizmu, odgovorio je da ce, cim bude stigao kuci, objaviti svoje *peccavi*. Optuzio je britansku politiku za lose raspolozenje prema Srbima. U 19. veku britanski i srpski interesi su se razisli povodom srpske rusilacke delatnosti protiv otomanskog carstva i Habsburske monarhije, kao i srpskog opredeljenja za Rusiju. U jednom clanku, posmrtno objavljenom 1959. godine u listu *Poruka*, Jovanovic je dao istorijsku ocenu srpsko-engleskih odnosa. Engleska se 1914--1918. protivila Velikoj Srbiji i prihvatala je ujedinjenje Srba samo uslovno kroz Jugoslaviju. U srpsko-hrvatskom sporu bila je na hrvatskoj strani. Britanska diplomacija pruzila je punu podrsku Sporazumu Cvetkovic--Macek koji je, po Jovanovicevom gledistu, bio protivan srpskim interesima. U slucaju raspada Jugoslavije Engleska diplomacija bi verovatno podrzala srpske zahteve u Makedoniji, ali vise zbog grckih no srpskih interesa. Jovanovic je bio frankofil. Nekada u prolosti Srbi su imali podrsku Francuske i Rusije a sada bi trebalo da je traže u Americi. Ipak, bez obzira na ovakva razmisljanja Jovanovic nikada nije napustio London i nije otisao u Ameriku. Ostavljajuci na stranu politiku, on je kod Engleza cenio pristojnost, samosavladjivanje i dobrotu. Povodom razlicitih misljenja o srpskom nacionalnom karakteru Slobodan je poredio Srbe i Engleze: "Za onoga koga voli, Srbin je u stanju uciniti vise od Engleza. Ali Englez je u stanju uciniti i za onoga koga ne voli, kada ga vidi u nevolji. Srbin cini dobro iz ljubavi, a Englez iz osecanja duznosti." U tome sudu je bilo, cini se, autobiografskih primesa iz poslednjih dana njegova zivota u izbeglistvu.

Od svrsetka rata do smrti Jovanovic je ucestvovao u politickom i kulturnom zivotu jugoslovenske emigracije. Pobeda komunista u zemlji nije ujedinila porazenu emigraciju. Naprotiv, nacionalni i licni sukobi cak su se produbili. U takvim okolnostima prestiz i autoritet Slobodana namenili su mu ulogu posrednika. Izabran je za predsednika Jugoslovenskog narodnog odbora obrazovanog 1946. godine u Londonu s namerom da dejstvuje kao glavni organ jugoslovenske emigracije. U stvari, Odbor je promasio zadatak. Njegov opstejugoslovenski karakter bio je osporen osnivanjem posebnog srpskog, hrvatskog i slovenackog narodnog odbora. Memorandumi koje je Jugoslovenski odbor uputio raznim medjunarodnim telima kao i stranim vladama naisli su na gluve usi. Pokusaji politicke emigracije sasvim su propali kada je Jugoslavija dosla u sukob sa Sovjetskim Savezom 1948. godine, posle cega je Zapad pruzio punu podrsku marsalu Titu. Aktivnost Jovanovicevog Odbora se svela na izdavanje lista *Poruka* i na redovne sastanke cetvrtkom u hotelskom stanu starog profesora, koji su licili na nekadasnje sastanke univerzitetskog seminara. U to vreme istoricar se vratio pisanju istorijskih studija, razmisljaju o jugoslovenskom pitanju i ostroumnoj kritici posleratnog jugoslovenskog razvoja.

Istoricarske studije Jovanovic je dopunjavao omiljenim zanrom, pisanjem portreta. Objavljeni posmrtno u Kanadi pod nazivom "Moji savremenici", pisani izvanrednim stilom i jezikom, oni su prikazali nekoliko nasih drzavnika i knjizevnika sa mnogo kolorita i licnih secanja. U razmisljajima o jugoslovenskom pitanju, kao i o srpskom nacionalnom karakteru, Jovanovic je ukazao na potrebu vaspitanja i kulture u resavanju nacionalnih razmirica. Zanimljiva je jos jedna vrsta njegovih napisa iz ovog posleratnog vremena u kojoj se Slobodan javlja kao

polemicar. U brojnim clancima objavljenim u listu *Poruka* kao i drugim emigrantskim listovima od Australije do Sjedinjenih Americkih Drzava kritikovao je posleratni jugoslovenski totalitarni rezim sa politicke, diplomatske i pravne tacke gledista. U kritici su dosli do izrazaja logika pravnika i znanje medjunarodnog i ustavnog prava. Polemika bila je utoliko jaca sto nije odisala mrznjom vec ironijom.

Naucnik Slobodan Jovanovic moze se samo uslovno primiti kao politicar jer ni on sam sebe nije smatrao politicarem. Samo su burni dogadjaji vremena izazvali njegovo uplitanje u politiku. Iskustvo naucnika i istoricara u politici najbolje potvrduje istinu da je lakse pisati istoriju nego graditi je i da je lakse sudit proslosti no sadasnjosti. Istoriar trazi oblik i sklad u proslosti ciji mu je pocetak, razvoj i kraj poznat, dok je savremena politika proces koji tece i koji pokusava da sadasnjost ukljuci u nepoznatu buducnost. Jovanovicevo naucno delo dobilo je jednodusno priznanje. Njegovom se metodu i tumacenju istorije i njenih licnosti moze prigovoriti s gledista pojedinih istoricarskih skola, ali njegovo ogromno znanje, savrsenstvo izraza i izlaganja, kao i logika misli ostaju jedinstveni. S druge strane, njegova ratna i poratna politicka aktivnost izazvala je prigovore. Srpski nacionalisti prebacivali su mu da je srpstvo zrtvovao jugoslovenstvu. Hrvati su ga optuzivali kao skrivenog velikosrbina. Krajnja desnica ga je za vreme rata napadala da je 27. marta prodao svoju zemlju plutokratskom Zapadu. Levicari su ga osudili na dvadeset godina robije kao predstavnika reakcionarnih, kapitalistickih i fasistickih rezima. Mnogi profesionalni politicari, vodji politickih stranaka, gledali su u njemu politickog amatera. Njegove pristalice su mu odavale priznanje vise kao naucniku nego kao politicaru. Jovanovic je i sam bio toga svestan. Na sopstveno pitanje koje je postavio svome sekretaru koja je bila najgora jugoslovenska vlada odgovorio je, svojstvenom ironijom, da je to bila vlada Slobodana Jovanovica!

Vracajuci se naslovu ovoga napisa o ulozi istoricara u politici, treba imati u vidu tragicne dogadjaje koji su ovu ulogu izazvali. Jovanovic je pristupio aktivnoj politici u sedamdeset i drugoj godini zivota i to u jednom prelomnom trenutku ne samo za njegovu zemlju vec i za ceo svet. U tom trenutku u kome je jedna epoha tonula pred najavom nove, znanje koje se zasnivalo na analizi proslosti nije bilo dovoljno. Proslost je mogla biti vise teret no prednost. Jovanovic je u sustini bio liberal 19. veka, protivnik revolucija u jednom revolucionarnom dobu, "opterecen" moralom koji bi jedan pravoverni komunista nazvao "burzoaskom predrasudom". Branio je drzavni legitimizam u trenutku kada se on rastakao. Jugosloven po nuzdi i razumu, Srbin po osecanjima, Jovanovic se protivio svakom radikalnom resenju. Prihvatio se ucesca u politici da bi zastupao "politiku nacela", ali se umesto toga nasao okruzen dvorskim intrigama, vojnim klikama, zavadjenim politicarima. Postao je predsednik vlade u izgnanstvu koja je bila samo naslovni nosilac drzave bez vlasti i naroda koji je ostao u zemlji.

Pravcnosti radi treba reci da ako jedan profesor nije bio u stanju da resi sukobe nastale u svetskim i domacim previranjima, to nisu mogli ni profesionalni politicari, emigranti iz ostalih zemalja Istocne Evrope. Svi su oni doziveli istu sudbinu porazene strane u ratnom ishodu.

Nekada je dobro dugo ziveti, nekada nije. Kada je Slobodan Jovanovic bio djak gimnazije, ucenicima je pre mature zabranjivan pristup u kafanu. Umro je u dane u kojima su carevali rok muzika i Bitlsi. Bilo je to suvise za starog istoricara 19. veka.

Ljubomir Davidovic

Prekretnice u istoriji zahtevaju posebne ljude. Njihove subbine utkane su u vihor dogadjaja: one su izraz snaznih licnosti i odblesak sredine u kojoj deluju.

Zivot Ljube Davidovica satkan je od uspeha i poraza. Odan bez ustupka demokratskim idejama, Davidovic se borio za njihovo ostvarenje u jednoj sredini prozetoj strastima, neispunjennim htenjima i decnjim bolestima domace, tek stvorene jugoslovenske zajednice. Ona je istovremeno bila izlozena dejstvu spoljnih, ideoleskih podela koje su neumitno vodile u novi svetski sukob.

Zivot i rad Ljube Davidovica ispunila su tri istorijska razdoblja. Prvo je obuhvatilo doba borbe za ustavnost i parlamentarizam u Srbiji u toku poslednje dve decenije 19. veka. Drugo je bilo period predratne i ratne borbe za oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda i Jugoslovena. Treće je izrazilo previranje i krize u rastrzanoj državnoj zajednici Jugoslaviji. Kako su se ove faze u istoriji srpskog naroda razvijale, tako su se u okviru njih odvijali zivotni put i delatnost Ljube Davidovica.

Rodjen 1863. godine u Vlaskom Polju na obroncima Kosmaja, Davidovic je od malih nogu dobio na dar dva presudna uticaja koji ce se odraziti u njegovu karakteru. Bila je to najpre svestenicka obitelj u kojoj je stekao prva zivotna iskustva, potom seljacka sredina i sumadijska pitomina u kojoj je odrastao. Detinjstvo se neizbrisivo utiskuje u nasu svest. Otuda je i Ljuba Davidovic u svojoj karijeri političara, državnika i nacionalnog pregaoca sacuvao skromnost, cednost i za nase preke i zustre mentalitete neuobičajenu razumnost.

Za razliku od srpskih političara koji su izbili na površinu u prelomnom razdoblju izmedju dva veka i koji su se mahom o državnom trosku skolovali u inostranstvu, Ljuba Davidovic bio je plod domaceg školskog obrazovanja, od osnovne škole u rodnom mestu do srednje škole u prevashodnoj Prvoj beogradskoj gimnaziji i studija prirodnih nauka na Filozofskom fakultetu Velike škole. Ljuba nije pripadao krugu "pariskih doktora" koji su doneli moderne evropske ideje seljackoj Srbiji. Evropejac posredno, Davidovic je svoje demokratsko izvoriste crpeo u patrijarhalnoj i demokratskoj seljackoj sredini svoga detinjstva. U tome je on bio i ostao izvorni domaci plod. Otuda je, možda i nevoljno, Davidovic unosio u svoj nastup izvesnu prostorsdacnost kao i optimizam jedne mlade i narastajuce, u osnovi seljacke zemlje. Ovaj optimizam, natopljen sumadijskim zivotnim sokom, izneo je Ljubu Davidovica na celo jedne od najsaznajnijih političkih stranaka u Srbiji, i kasnije u Jugoslaviji, i nacinio ga neospornim vodjom i naslednikom velikih imena Ljube Živkovica, Ljube Stojanovica i Milorada Draskovica. Istoriar i filolog, Stojanovic je imao vise intelektualnih svojstava, Draskovic vise politickog instinkta i poslovnosti, ali je Davidovic nosio u sebi nekakvu tesko objasnjavu snagu uverenja, postenja i neposrednosti. On je bio i ostao Cika Ljuba, kako za prijatelje tako i za protivnike. Dok je radikale Baja "znao sta radi", dotele je za samostalce, kasnije demokrate, Ljuba bio i ostao njihov "Cika".

Tek sto je uskocio u život iz djacke klupe, Davidovic je kao dobrovoljac učestvovao u srpsko-bugarskom ratu 1885. i bio od svojih drugova predložen za odlikovanje srebrnom medaljom za hrabrost. Mladost i sumadijsko buntovništvo odveli su mlađeg Davidovica Radikalскоj opoziciji rezimima koji su se opirali demokratizaciji Srbije krajem 19. veka. Profesor u gimnazijama na jugu Srbije, protivnik licnih vladavina dvojice poslednjih Obrenovića, pristalica tada narastajuce radikalne stranke, Davidovic je usao neposredno u politiku kao narodni poslanik u Vranju da bi se najpre suprotstavio dvoru a potom sopstvenoj stranci zbog njenog politickog kompromisa sa dvorom. "Mladoturci" u redovima starih radikala, nosioci novog narastaja koji bi se danasnjim recnikom mogli nazvati disidentima, osnovali su 1902. novu Samostalnu radikalnu stranku i proglašili za svoj cilj moralni preporod Srbije. Oni su ubrzo okupili oko sebe svet srpske napredne inteligencije. Možda su "stari" radikali s

Pasicem, Proticem i Pacuom imali vise iskustva, drzavnistva i u dnevnoj politici potrebnog politickog oportunizma. Medjutim, mladi radikali su u srpski politicki zivot uneli svezinu jedne snazne opozicije koja je osporila jednovlasce najjace stranke i podvrgla kritici njene postupke. Iskustvu i pragmatizmu starih radikala mladi radikali su suprotstavili cistunstvo intelektualaca i fakultetlja koji se nisu grabili za vlast vec propovedali moralni preporod javnog zivota. Bilo je prirodno sto se Davidovic odmah priklonio ovim nazorima i sto je ubrzo postao njihov stegonosa.

Predstavnik novoga talasa posle prevrata 1903. u kome je odigrao izvesnu ulogu i bio clan skupstinske delegacije koja je poslata u Bec da ponudi presto novome kralju, Davidovic je postao jedan od graditelja nove srpske demokratije i onoga sto se opravdano kasnije nazivalo "zlatnim dobom Srbije". U tom razdoblju on je zauzimao polozae ministra prosvete (1904), predsednika Narodne skupstine (1905) i predsednika Beogradske opštine (1910--1914). Znacajnije od toga, on je konacno 1912. godine izbio na celo stranke samostalnih radikala koja je po snazi postala druga stranka u Srbiji.

Decenija koja je prethodila Prvom svetskom ratu predstavlja sudbonosno raskrsce u istoriji ne samo Srbije i slovenskog juga vec Evrope i sveta uopste. Za Srbiju je ovo razdoblje imalo dvostruki znacaj. Iz vekovnog sukoba sa dva susedna carstva Srbija je konacno izisla kao stozer oslobođenja i ujedinjenja srpskog i jugoslovenskih naroda. Razmah slobode i demokratskih ustanova omogucio je Srbiji da se konacno ukljuci u zajednicu modernih evropskih naroda. U tom procesu evropeizacije i modernizacije isli su ruka pod ruku sloboda, jedinstvo volje i zajednica cilja. Srbija je svoju ulogu na jugoslovenskom i balkanskom prostoru mogla utvrditi samo otvorenoscu svoga drustva, demokratijom iznutra i smelo pruzenom rukom spolja svima koji su isli u korak sa istorijom svoga doba. Tadasjni srpski politicari, i Ljuba Davidovic medju njima, shvatili su zov svoga vremena. U tome je lezala tajna srpskog uspeha.

Davidoviceva aktivnost u razdoblju 1903--1914. posebno se odrazila na prosvetnom i nacionalnom polju. Kao ministar prosvete, na kom polozaju je bio u dva maha. Davidovic je ostavio neizbrisiva traga. Njegov Zakon o narodnim skolama, donet 1904. godine, spadao je u najnaprednije zakone toga doba, posebno zbog obezbedjenja stalnosti uciteljskog poziva cija je nesigurnost godinama bila pretnja prosvetnim radnicima. U izbeglistvu na Krfu 1916. Davidovic je pripremio obnovu prosvete u oslobođenoj otadžbini. U tom pogledu Davidovic je bio izraziti predstavnik principa koji je veliki drzavnik, humanist i prijatelj Srba Tomas Garik Masarik propovedao, o potrebi malog, svakodnevnog rada umesto velikih tirada i glasnih deklaracija.

Medjutim, najznačajniji Davidovicev rad bio je na nacionalnom polju, na ugrozenom frontu srpsstva i na razvojnem frontu jugoslovenstva. Taj rad je najpre bio usmeren prema Juznoj Srbiji i Makedoniji, potom prema Bosni i Hercegovini i konacno prema Vojvodini.

Nastavnicki rad u Vranju i Krusevcu privukao je paznju mladog nastavnika na probleme Juzne Srbije i Makedonije, koje su tada, sticajem politickih, nacionalnih i geografskih okolnosti, dosle u srediste raspr velikih sila oko resenja Istočnog pitanja, kao i mlađih susednih balkanskih drzava u dinamicnom hodu ka nacionalnoj i politickoj samopotvrdi. Davidovicu su bili jasni okviri ove balkanske drame. Posle ostvarene emancipacije od Turskog carstva balkanske drzave su se okrenule sredisnom delu Balkana koji je jos uvek bio pod otomanskom upravom. U toj utakmici Makedonija je za kontinentalnu Srbiju imala ulogu pluca jer joj je omogucavala pristup Jegejskom moru, dok je za Grcku bila pojas zastite od slovenskog pritiska sa severa, a za Bugarsku bila sentiment i zaloga za hegemonizam na Balkanu. Sve tri susedne drzave zasnivale su svoje zahteve na istoricizmu, ali su se naporedo

sa njim pozivale na nacelo narodnosti i nacionalnu pripadnost sunarodnika na području koje je Jovan Cvijic označio kao slovensku flotantnu seljacku zajednicu sa grčko-otomanskim gradskim sredistima. Prevashodno sin srpskog naroda, potom Jugosloven i Sloven u sirokim razmerama, Davidovic je vidno ucestvovao u srpskoj nacionalnoj akciji na jugu. U tome ga je podsticala saosećajnost sa makedonskim življem izloženim zulumima turskih vlasti. Član Glavnog odbora Udruženja srpske brace, zatim član Narodne odbrane, Davidovic je pored doktora Milorada Godjevca, industrijalca Zivojina Rafajlovića i profesora Vladimira Karica bio osnivač srpske cetnicke akcije u Makedoniji. Davidovic je bio uveren, kao što su to uostalom bile i sve srpske generacije toga doba, da cilj cetnicke akcije nije osvajanje teritorije već oslobođenje srpskog naroda koji se prostirao od Podunavlja, preko Pomoravlja, do Povardarja. U jednoj neobjavljenoj beleški pod naslovom "Makedonija" Davidovic je zapisao: "Osvojili smo je ratom 1913. godine ne zato što smo hteli osvajanja nego zato što nas narod tamo zivi -- hteli smo je oslobođiti kao svoju zemlju." Istorija će kasnije potvrditi ovu tezu: od makedonskih zemalja nacionalno priznanje dobio je jedino onaj deo koji je Srbija oslobođila 1912. godine. Njen jegejski i pirinski deo postepeno su se utopili u Grčku i Bugarsku. Davidovic ovu akciju nije vodio cinovnici: licno je poznavao sve vidjenije srpske vojvode, odrzavao je stalne veze sa njima, hrabrio ih i delio sa njima zajedničke nevolje. Tome nacionalnom cilju Davidovic je zrtvovao jedinca sina, porucnika Miodraga koji je pao na Kajmakcalanu u borbi za slobodu otadžbine.

Upletena u sukob na život i smrt sa dva susedna carstva, izložena cudljivoj igri interesa velikih sila u borbi za otomansko nasledje i za sopstvenu ravnotezu na Balkanu i Evropi, Srbija je plovila užburkanim vodama svetske politike uoci Prvog svetskog rata. Srpski političari i državni bili su suoceni sa neprobojnim preprekama, pritiscima i ucenama. Blagoslov i blagodet Srbije u tim danima bila je jednodusnost njenih vodja kada je bio u pitanju spoljni neprijatelj i kada su gurnuti u stranu domaci nesporazumi i politički okrsaji.

Ljuba Davidovic je uzeo ziva ucesca u ovim krizama i svojom mudrošcu i stalozenoscu doprineo njihovim resenjima. Jedno od tih iskusa bilo je Davidovicevo svedocenje na Fridjungovom procesu u Beču decembra 1909. godine. Cilj je bio da proces, nastao povodom krize zbog aneksije Bosne i Hercegovine, pred svetskom javnoscu zigose Srbiju kao agresora protiv Habsburške monarhije. U falsifikovanim dokumentima beckog ministarstva spoljnih poslova navedeno je Davidovicevo prisustvo na sednici "Slovenskog juga", organizacije koja je optužena za revolucionarno rovarenje u zemljama Austro-Ugarske. Među svedocima odbrane koji su dosli iz Srbije i među kojima su bili ugledni predstavnici srpske kulture i politike Boza Marković, dr Miroslav Spalajković, Mile Pavlović Krpa i Rista Odavić bio je i Ljuba Davidovic. Za ovu pricu nije bitno kako je becki falsifikat obelodanjen već kako je na sudu istupio Ljuba Davidovic, jer u životu ima prilika kada jedna reč izgovorena u izuzetnom trenutku odaje celinu licnosti. Upozoren od predsednika suda da govoriti istinu, uz pretnju da će, u suprotnom, slediti ostra kazna, Davidovic je odgovorio:

"Gospodine Predsednici, ja uvek govorim istinu, pred sudom i van suda, ne iz straha pred kaznom robije, već zato što mi tako moja savest nalaze."

U dramaticnim danima 1912–1914. Davidovic nije bio član vlade ali je ucestvovao u donosenju njenih sudbonosnih odluka. U vladu je usao tek novembra 1914., kada su drama svetskog rata, obnovljena neprijateljska ofanziva protiv Srbije kao i potreba da se odrede ratni ciljevi nametnuli obrazovanje koalicione vlade. U njoj je Davidovic bio ministar prosvete ali je njegov uticaj promasio položaj koji mu je u vlasti bio dodeljen. Bili su to dani neiskazanih pritisaka kojima je Srbija bila izložena. S jedne strane sa sigurnoscu se mogla očekivati nova ofanziva potucenog neprijatelja u tezni da preko osvojene Srbije uspostavi neposredni

kopneni dodir Centralnih sila s Turском. S druge strane, zapadni saveznici kupovali su naklonost Bugarske na racun njihovog srpskog saveznika zahtevajuci od njega ustupke u tek oslobođenoj Makedoniji. Srbija se tada, kao sto to katkada biva u istoriji, nasla ukljestena izmedju cekica i nakovnja, izmedju neprijatelja i prijatelja i njihovog medjusobnog nadmetanja i nadmudrivanja na njen racun.

U tim danima s kraja 1914., i pocetkom 1915. Srbija je lebdela izmedju zivota i smrti. Odbiti zahteve saveznika znacilo je seci granu na kojoj je Srbija sedela i ocekivati bugarski napad koji ce kasniji dogadjaji pokazati sudbonosnim za odbranu zemlje. Prihvativi trazene ustupke Bugarskoj znacilo je odreci se zrtava koje su pale zlokobne noci juna 1913. na Bregalnici i potezom noza odseći stoletne snove srpskog naroda. Vise od toga ♦ Davidovic je mozda i nevoljno, podsticajem svoje mudrosti, osetio da je rec o buducem stavu zapada prema Srbiji. Sve do Drugog svetskog rata i njegovog ishoda Zapad nije zaboravio srpski otpor njegovom diktatu 1915. godine.

"Strasni su to bili trenuci", pricao je kasnije Davidovic. "Valjalo je da se odreknes jednog dela svoga bica. Boli kud god zaseces." Ministarske sednice vecale su u ocajanju bez rezultata. Posle jednog od ovih sastanaka "nisam spavao cele noci", pricao je kasnije Davidovic. "Vec u pola sest izjutra bio sam sam u parku pred nacelstvom. Kad pogledam -- na jednoj klupi sedi Pasic. Sedoh na klupu pored njega i zacutasm. Osecam da on pati. Patim i ja." Obojica su bili proveli besanu noc. Ljuba je tada, po prirodi kompromisan, bio spreman da popusti. Pasic, stari Davidovicev politicki protivnik sa kojim je vodio ostre raspre u skupstini, nije. Ali je Ljuba imao hrabrosti da prizna da je "u jednom od najtezih trenutaka uivotu" pogresio jer je "ipak bolje izgubiti na macu sve nego ovako predavati ili gotovo prodati delove svoga tela". U ovoj ispovesti je ujedno slabost i snaga Ljube Davidovica -- nedoumica i razapetost izmedju razuma i osecanja.

Rat je uveo pitanje ujedinjenja Jugoslovena u zavrsnu fazu. Davidovic je znao da se ujedinjenje Srba u jednu drzavu ne moze ostvariti bez ujedinjenja svih Jugoslovena. On je smatrao da radi sopstvenog ujedinjenja Srbije mora da plati odredjenu cenu u pogledu ogranicenja svog uticaja u buducoj drzavi. Drugim recima, Davidovic je shvatio da Srbija pored zrtava koje je podnela za ujedinjenje ima da mu pristupi kao saradnik u deobi nove zajednicke vlasti. Nastupio je raskorak izmedju zanosa Srbije po izvojevanoj pobedi i hrvatskog unapred uvrezenog nepoverenja i otpora prema zajednici sa njom, hranjenog ostavstinom bivse Habsburške monarhije. U jugoslovenstvo je Davidovic uneo idealizam iz svojih mladih dana, zrtve koje je njegova generacija podnela na oltar ujedinjenja i slobodoumlje ubedjenog demokrate. U organizaciju nove drzave on je ugradio nasledje unitarne, jedinstvene i jednokrvne Srbije koja je u demokratiji i samoupravi nalazila protivtezu centralizmu i unitarizmu.

Jugoslovenstvo kralja Aleksandra zasnivalo se na uspomeni njegova oca koga su omladinci u Becu pozdravili 1903. godine kao prvog jugoslovenskog kralja, jos vise na viziji i licnoj ambiciji da udje u istoriju kao kralj "osloboditelj i ujedinitelj" koji je ovladao kraljevinom vecom od negdasnjeg Dusanovog carstva. Jugoslovenstvo Stjepana Radica, ukoliko je uopste postojalo, bilo je prikriveni separatizam usmeren ka posebnoj hrvatskoj drzavnosti, koristeci u medjuvremenu prelaz iz pobedjenog u pobednicki tabor. Jugoslovenstvo Vlatka Maceka bilo je pragmaticno i svodilo se na omedjivanje hrvatske posebnosti u okviru Jugoslavije. Srpski politicari u Beogradu tezili su ocuvanju drzave stvorene srpskim zrtvama u Prvom svetskom ratu. Jugoslovenstvo Ljube Davidovica lomilo se izmedju Skerlicevog unitarizma i razumom iznudjenog federalizma.

Po osecanju unitarista, po razumu federalista, Davidovic je pokusavao da nadje kompromis s Hrvatima. U zamisljeni federalni srpsko-hrvatsko-slovenacki okvir Davidovic je ugradio i Bosnu i Hercegovinu kao posebnu i prelaznu srpsko-hrvatsku oblast. Kako je to uskoro istorija pokazala, unitarizam je sahranjen ustaskim klanjem Srba u vreme Drugog svetskog rata. Da li bi federalizam, zacet pre rata Hrvatskom banovinom imao uspeha, istorija nije imala vremena da pokaze jer je rat zbrisao njegove zacetke 1939. godine. U svakom slučaju zacetak federalizma, uveden jednostrano 1939. godine kao prednost samo hrvatske strane, nije bio federalizam koji je Davidovic zastupao. Plemeniti napori Ljube Davidovica i njegove demokratske stranke naisli su na dvostruki otpor. Sa hrvatske strane suocili su se sa zagrivenoscu neutoljive zedji za sopstvenom, istorijski neostvarenom drzavom, zadojenom austrougarskim naslednjem otpora prema bilo kome drzavnom sredistu. S druge strane, srpski vladajuci krugovi zanosili su se nestvarnom mislu da Srbija moze da protegne svoju snagu preko cele, heterogene, istorijskim naslednjem opterecene zajednicke jugoslovenske drzave.

Davidovicevoj namjeri da jugoslovensko jedinstvo iskuje na drugacijim osnovama isprecila se stvarnost. Ubedjeni demokrata je poveo ostru borbu protiv licnog kraljevog rezima uvedenog 1929. godine. Ova politika se zasnivala na otporu jedinstvene i udruzene opozicije koja se u stvari lomila na kratkovidim, sebicnim nacionalnim i oblasnim interesima u kojima je Hrvatska igrala glavnu ulogu. Davidovica su pre 1929. izigrali Pribicevic i Radic, posle 1929. njima se pridruzio Macek, kome je Davidovic nesobicno ustupio vodjstvo. Paranoju hrvatskih vodja bilo je tesko leciti razumom. Davidovic je to konacno morao iskusiti.

Srpski narod imao je nekoliko prilika da se omedji u zajednickoj drzavi Jugoslaviji. Prva i najpovoljnija bila je pri kraju rata 1918. godine jer je Srbija bila priznati sudeonik u pobednickoj koaliciji. Druga je bila 1928. i 1929. godine kada su posle zlocina u skupstini u Beogradu i otvorenog bojkota drzave Hrvati najavili svoje otcepljenje. U oba slučaja kralj i srpski odgovorni cinci opredelili su se za nestvarni unitarizam i stvarni centralizam iza koga su bili monarhija, vojska i policija. Treca mogucnost, iznudjena 1939. godine, vec je bila nepovoljna za Srbe, jos uvek predane branioci zajednicke jugoslovenske drzave, ucenjene ratnom opasnoscu koja se neumitno nadnela nad Evropom. Cetvrti pokusaj ujedinjenja svih srpskih zemalja ucinjen ovih dana ugrozen je tragicnim naslednjem antisrpske poluvekovne komunisticke vladavine i preduzet je pod najnepovoljnijim medjunarodnim uslovima sa kojima se srpski narod suocio od trenutka svog postojanja u novijoj istoriji.

U vreme kada se patrijarhalna, jednoverna i jednonacionalna Srbija utopila u jugoslovenstvo a prodor Evrope izazvao sukob starih i novih vrednosti, stvoren je poseban izraz "posten covek", kao nesto neuobicajeno i izvan ove sredine. Taj naziv je s razlogom bio pripisan Ljubi Davidovicu. Jedan od njegovih pristalica rekao je, mozda s pravom: "Nije on za predsednika vlade - njega treba postaviti za patrijarha." Davidovicu je nedostajalo osnovno svojstvo politicara: zudnja za vlascu. U toku dvadeset i dve godine politickog zivota Jugoslavije Ljuba Davidovic, sef jedne od najvecih jugoslovenskih stranaka, bio je ministar i kratkotrajno predsednik vlade nepun dvadeset i jedan mesec. Zahuktalost vremena odbacivala je njegovu umerenost. Za ocenu politicara koji je zastupao ideju kompromisa to je bila oznaka neumesnosti i slabosti, za ocenu njegovog karaktera bio je to dokaz postojanosti licnih uverenja.

Bez ustupka odan demokratskim idejama, Davidovic je trazio njihovo ostvarenje u jednoj sredini prozetoj strastima, neispunjenum istorijskim stremljenjima, u sredini zahvacenoj decijim bolestima nove nedozivljene zajednice koja je istovremeno bila izlozena medjunarodnim ideoloskim podelama u predvecerje svetskog rata. Ne znam da li se ijedan od modernih hrvatskih istoricara osvrnuo danas na Ljubu Davidovica i njegovu iskrenu nameru

da postigne srpsko-hrvatski sporazum. Odan demokratskim nacelima, Davidovic je trazio njihovo ostvarenje u sredini nadahnutoj mitoloskim hipnozama tragicne proslosti utkane u zbijanje modernog vremena. S jedne strane obasjan istorijskim nasledjem svoga naroda, s druge strane svestan zahteva nastupajuceg doba, Davidovic se nasao razapet izmedju dva sveta.

Ljuba Davidovic imao je srecu da ode sa ovoga sveta 1940. godine, pre no sto bi mu usud namenio da vidi slom svega cemu je posvetio zivot. Poruka koju je ostavio narastajima i koja ce se mozda razumeti posle pola veka od njegove smrti jeste da razum treba da nadvlada trenutne strasti, da se demokratija sastoji u priznanju jednakosti prava i obaveza svih gradjana bez obzira na njihovu nacionalnost, veru i politicku pripadnost.

Jovan M. Jovanovic Pizon

Medju mnogobrojnim licnostima koje su doprinele usponu Srbije pocetkom 20. veka ugledno mesto pripada Jovanu M. Jovanovicu Pizonu, njenom diplomatskom predstavniku u trenucima velikih predratnih i ratnih kriza, potom politicaru i vodji zemljoradnicke stranke u Jugoslaviji, istoricaru, piscu i humanistu.

Rodjen u Beogradu 1869. godine, Jovanovic je studirao prava na Velikoj skoli i potom se otisnuo u Pariz gde je dobio lisans iz pravnih nauka. Mladi pravnik vratio se iz Francuske ne samo sa izvrsnim znanjem francuskog jezika vec i stecenim navikama u odevanju i ponasanju. U beogradskom drustvu toga vremena cesto su se nadevali nadimci koji bi ostali obelezje licnosti za ceo zivot. Po kazivanju Milana Djokovica i Predraga Milojevica, nadimak "Pizon" izdvojio je Jovana Jovanovica od mnogobrojnih imenjaka njegova doba. On je slikovito odrazio visoki okovratnik i originalno odevanje mladog francuskog djaka.

Nedoumica Jovana Jovanovica u izboru zivotnog puta nije dugo trajala. Mladog pravnika je vec 1900. godine spoljna politika odvojila od profesure na Velikoj skoli. Ova odluka ce Jovanovicu omoguciti da razvije svoj urodjeni diplomatski talenat, posebno u medjunarodnim krizama kroz koje je Srbija prolazila posle 1903. godine. Spoljnoj politici Jovanovic ce ostati veran sve do zavrsetka burnih ratnih dogadjaja koji su doveli do oslobođenja i ujedinjenja 1918. godine. Ona ce do kraja zivota privlaciti njegovu paznju i ostati njegova velika ljubav koju je izrazio u strucnim istorijskim spisima i analizama razvoja Evrope njegova vremena.

U deceniji koja je prethodila Prvom svetskom ratu tamni oblaci nadneli su se nad nebom Evrope i Balkana. Velike sile podelile su se na dva narogusena tabora dok su se male balkanske drzave lomile kome ce se carstvu privoleti. Za Srbiju u tome nije bilo dvoumice: srpski narod rasut u Habsburškom carstvu i Otomanskoj imperiji gledao je u Srbiji Pijemont zajedno sa drugom slobodnom srpskom drzavom u Crnoj Gori. Otuda se Srbija okrenula ka Rusiji i zapadnim silama koje su se protivile austro-nemackom prodoru na jug i time bile njen prirodni saveznik. Jovanovic je u tome opredeljenju odigrao znacajnu ulogu. Stoga cemo ga naci 1903-1918. u glavnim zaristima gde su se branili i oblikovali interesi Srbije: u Sofiji, Atini, Skoplju, Crnoj Gori, ministarstvu spoljnih poslova u Beogradu, zatim Becu i Londonu. Kako bi se to danasnjim recnikom izrazilo, Jovanovic je bio diplomata po karijeri i jedan od arhitekata spoljne politike.

Rusko uplitanje u rat sa Japanom 1904. godine odvuklo je Rusiju na Daleki istok i poremetilo austro-rusku ravnotezu na Balkanu, cime je Austrija dobila prednost na balkanskom području. Usled ovih poremecenih odnosa sporazum Srbije sa Bugarskom postao je neophodan jer je od

njega zavisilo hoće li se balkansko pitanje resavati spoljnim evropskim ili domaćim unutrasnjim snagama. Odsustvo Rusije ugrozilo je pored Srbije i Bugarsku: kompromis sa Srbijom u Makedoniji postao je za nju povoljniji od prevlasti jedne moćne srednjoevropske carevine. Vec u decembru 1904. godine Pasic je poslao mladog Jovanovica kao otpravnika poslova u Sofiju sa zadatkom da radi na sporazumu. Iako su glavni pregovori za sklanjanje srpsko-bugarskog sporazuma vodjeni u Beogradu, Jovanovic je na ovom prvom znacajnijem zadatku pokazao umesnost u postizanju kompromisa na veoma tugaljivom pitanju Makedonije, koje je razdvajalo dva balkanska suseda. Udruzenim naporima konačno je marta 1904. godine postignut srpsko-bugarski javni "priateljski ugovor" i tajni "savezni ugovor". Prvi je bio ekonomski, drugi političke prirode. Iako ugovor nije ostvaren usled austrougarskog protivljenja, on je posluzio kao osnova kasnijem savezu 1912. godine.

U jesen 1904. godine Jovanovic je vracen u Beograd i postavljen za sefa konzularnog odeljenja u Ministarstvu spoljnih poslova. Odeljenje je imalo zadatak da rukovodi akcijom srpskih konzula u Makedoniji u kojoj se od 1904. godine raspalila ogorcena borba između grčkih, bugarskih i srpskih ceta. U pogledu na makedonsko pitanje Jovanovic je usvojio tezu Jovana Cvijica koji je makedonske Slovene smatrao "flotantnom masom". Ona će se opredeliti za Srbe ili Bugare u zavisnosti od toga ko će je prvi oslobođiti od turske vlasti. U srpskom nacionalnom programu Moravsko-vardarska dolina smatrana je osovinom i kicmom srpske države. Svoje bogato znanje o Makedoniji, zasnovano na licnom iskustvu i poznavanju istorije, Jovanovic je kasnije izneo u studiji "Juzna Srbija od kraja HVIII veka do oslobođenja", koja je potonjem istoričarima sacuvala riznicu podataka o srpskim političkim, crkvenim, prosvetnim i revolucionarnim akcijama u Makedoniji. Jovanovic je dobri delom u svemu tome i licno učestvovao.

U kritičnim danima 1906. kada je izbio carinski rat između Austro-Ugarske i Srbije Pasic je poslao Jovanovica u Atinu, potom u Kairo, u potrazi za novim pijacama za stocni izvoz Srbije kojoj je austrougarska blokada namakla omcu oko vrata. Odatle je upucen za diplomatskog predstavnika u Crnu Goru gde su bratski odnosi sa Srbijom bili zatrovani dinastickim suparnistvom Karadjordjevića i Petrovića. Mladoturska revolucija u letu 1908. izmenila je prilike u Makedoniji i za izvesno vreme dala je prednost političkoj umesto revolucionarnoj akciji. Srpska diplomatička videla je u tome moguće prednosti za sirenje srpskog pokreta. Stojan Novaković, izvrstan znalac makedonskih prilika, poslao je oktobra 1909. Jovanovica za srpskog generalnog konzula u Skoplje; na tome ga je položaju zadržao i Milovan Milovanović, ministar u sledecoj Pasicevoj vladu. Skoplje je bilo središte ukupne srpske akcije koja se prostirala od Kosova sve do Soluna. U njemu su se nalazili srpska mitropolija, gimnazija, učiteljska škola i nacionalno-kulturna udruženja. Jovanovic je saradljivao sa vodjama srpskog političkog pokreta, podrzavao Srpsku demokratsku ligu i "Organizaciju srpskog naroda u otomanskoj carevini", služeci kao sprovodnik i ujedno inicijator politike odredjene u Beogradu. Kada su mladoturci napustili svoj prvobitno proglašeni liberalni stav i zaveli politiku otomanizacije, stare raspustene cete nanovo su ozivele. Jovanovic je bio u licnom kontaktu sa vidjenim srpskim vojvodama i saradljivao sa oficirima iz Apisove organizacije koji su učestvovali u cetovanju.

Jovanoviceva zvezda je bila u stalnom usponu. Milovanović ga je 1911. godine vratio iz Skoplja u Beograd za načelnika ministarstva jer su mu bili potrebni njegovo znanje i iskustvo u pregovorima za savez sa Bugarskom. Ovi pregovori bili su mucni i vodjeni su, uz povremene prekide, punih pet meseci. Jovanovic je u njima neposredno učestvovao, tesno saradujući sa Milovanovićem, Pasicem i stranackim vodjama u zemlji. U tome je podrzavao Milovanovićev kompromisni stav, koji je konačno prevladao i omogućio zaključenje saveza koji je doveo do pobedonosnog rata 1912. godine.

Kada je juna 1912. naprasno preminuo Milovan Milovanovic, Jovanovic je postao ministar spoljnih poslova u vlasti Marka Trifkovica. Duznost je zapoceo dramaticno. Na vest o iznenadnoj smrti Milovanovica Jovanovic je naredio da se smesta zapecate sve hartije koje je pokojnik drzao kod kuce jer se medju njima nalazio i original tajnog srpsko-bugarskog ugovora. Ako bi ga se kojim slucajem dokopala, Austro-Ugarska bi zahtevala njegovo napustanje, kao sto je to vec ucinila 1906. godine.

Valjalo je zuriti sa ratom protiv Turske. Stoga je Nikola Pasic Pred predsednistva Vlade preuzeo i Ministarstvo spoljnih poslova. Medjutim, rukovođenje ministarstvo je velikim delom palo na Jovanovica zbog cestog Pasicevog boravka u Vrhovnoj komandi. Kao bivsi ministar on je imao autoritet i slobodu rada. Posle ratnih uspeha Srbiju je zahvatila vrtoglavica dok je Bec bio spreman da se vojnici obracuna sa njom. Izmisljene vesti o tome kako su srpske vlasti zlostavljale i cak uskopile austrijskog konzula u Prizrenu Oskara Prohasku podjarile su poziv za krstaski rat protiv Srbije. U odgovor na austrijski ultimatum da se napusti jadranska obala javnost u Beogradu je uzavrela: "Izginucemo boreci se!" Medjutim, Srbija se nasla pred jednodusnim zahtevom svih sila, ukljucujuci Rusiju, da se povuce iz Albanije. "Ako budete trazili Drac, izgubicete i Beograd" - porucio je Sazonov iz Petrograda. Umereni i oprezni Jovanovic imao je posebne muke sa ruskim poslanikom u Beogradu Nikolom Hartvigom koji je vodio svoju posebnu politiku i neodgovorno gurao Srbiju u rat.

U ovim danima rastuce krize Pasic je poslao Jovanovica za poslanika u Bec sa uputstvom: sto jaci otpor - sukob nipošto! Zadatak nije bio lak. Po dolasku u Bec Jovanovic je primljen sa otvorenim neprijateljstvom tamnosnjih aristokratskih i vojnih krugova. Prestolonaslednik Franc Ferdinand odbio je da primi srpskog poslanika iako je ovaj to pismeno i usmeno trazio u nekoliko navrata. kada bi ga slucajno sreo na kakvom diplomatskom prijemu, mrko bi ga pogledao i nikada mu se nije obratio. Bivsi austrijski poslanik u Beogradu baron Forgac nije mogao sakriti svoju mrznuju. U takvoj neprijateljskoj atmosferi srpska diplomatička je samo delimicno uspela da sacuva rezultate postignute na bojnom polju. Popustajuci pred jednodusnim pritiskom velikih sila, Srbija je priznala novu albansku drzavu i povukla se sa Jadrana, ali je zato stekla moralni prestiz u predstojecem sukobu sa Bugarskom koji ce joj obezbediti dobitke u ratu 1913. godine.

Jovanovic se u sporu sa Bugarskom 1913. godine zalagao za umerenost. Iako se protivio ustupcima Bugarskoj u Makedoniji, on se isto tako nije slagao sa uvlacenjem Turske u srpsko-bugarski spor jer bi to otudjilo Srbiju od slovenstva i Evrope. Zajedno sa Vesnicem on se odupirao preteranom slabljenju Bugarske mudro smatraljuci da ne treba od suseda praviti nepomirljivog neprijatelja u buducnosti. Posle pobede kod Bregalnice Jovanovic je pisao Pasicu: "Ako ovaj rat ustraje i Srbi i Bugari ce izici osteceni i oslabljeni." Jovanovic je tezio balkanskoj ravnotezi ciji bi stozer bila Srbija.

Konacno iskusenje cekalo je Srbiju i njenog poslanika u Becu 1914. godine. Jovanovicev pokusaj, pocetkom juna, da ministra za Bosnu Leona Bilinskog opomene na opasnost da neko moze staviti pravi metak umesto corka za vreme Ferdinandove posete Bosni, kasnije je tumacen u raspri oko ratne odgovornosti kao dokaz da je srpska vlada bila obavestena o atentatu. Na ovu optuzbu Pasic je sa istocnjackom mudroscu odgovorio grofu Sforci da se iz oblacnog neba moze ocekivati kisa. Vest o atentatu u Sarajevu, na Vidovdan 1914, izazvala je hajku na Srbe u celoj Austro-Ugarskoj, ukljucujuci Bosnu i Hrvatsku. Dok su se ljudi u Beogradu grlili uz uvike: Tako mu i treba! -- beckim ulicama valjala se rulja trazeci osvetu i rat Srbiji.

Onaj ko nije osetio, usamljen u svetu, satanizaciju svoje zemlje, tesko ce razumeti kako su se osecali Jovan Jovanovic i srpski vojni atase kada je oko njih, kao oko gubavaca, nacinjen

prazan prostor na sahrani Franca Ferdinanda dok ih je katolicki biskup streljaо pogledom mrzne i gneva. Raspaljena gomila, bacajući se kamenjem na poslanstvo i hrabrena policijom, divljim povicima trazila je od srpskog poslanika da skine zastavu sa poslanstva, sto je ovaj odbio. Tako je Jovanovic sve do objave rata Srbiji ziveo u danonocno opsednutoj zgradи poslanstva.

Kada je poceo rat, Jovanovic je postavljen za pomocnika ministra spoljnih poslova, u stvari Pasica, i sa vladom je prosao kroz agoniju povlacenja preko Albanije do Krfa i Soluna. Zbog razvoja rata i narocito zbog pitanja jugoslovenskog ujedinjenja Jovanovic je jula 1916. godine postavljen za poslanika u Londonu, gde je ostao sve do kraja rata. Njegova delatnost bila je usmerena u dva pravca: podrska za Srbiju u ratu i zadobijanje svetske javnosti za stvaranje Jugoslavije po zavrsetku neprijateljstava. Na tome poslu suocio se sa jednom olaksicom i jednom otezicom.

Nikada u istoriji Srbija nije uzivala veci ugled u svetu no sto je to bilo u Prvom svetskom ratu. Vladika Nikolaj pisao je septembra 1915. godine povodom organizovanja Dana srpske zastave u Engleskoj: "Bila je to velika radost videti kako svako u Londonu, prestonici sveta, nosi srpsku zastavu na grudima." Juna iduce godine na proslavi Vidovdana drzana su o Kosovu predavanja u 12.000 britanskih skola, organizovano je 70 mitinga, himna Srbije svirana je u svim bioskopskim salama a novine su punjene hvalospevima hrabrom malom narodu u borbi za slobodu. Jovanovic je koristio ovu atmosferu, prodirao u najvise britanske krugove, uspostavio prisne odnose sa profesorom Siton-Vatsonom i Vikem Stidom, sa njima radio na sakupljanju pomoci za Srbiju, saradjivao u casopisu *Nova Evropa* i redovno obavestavao svoju vladu na Krfu o zbivanjima u vrhovima saveznickih politickih krugova.

Otezica sa kojom se Jovanovic suocio bilo je zatezanje odnosa izmedju Jugoslovenskog odbora u Londonu i srpske vlade na Krfu. Dok je Pasic u Odboru video propagandno telо na poslu ujedinjenja, Odbor je trazio za sebe ravnopravan položaj sa srpskom vladom u pogledu ucesca na stvaranju buduce drzave. U tom sporu idealista Jovanovic, zanet jugoslovenstvom, bio je blizi gledistu Odbora no stanovistu svoga sefa, realiste Pasica, predsednika srpske vlade vezanog ustavom, obavezama i položajem Srbije u ratu. Jovanovic je delio misljenje znatnog broja intelektualaca Srbije i celnika srpske opozicije da Pasic svojom neodredjenoscu izaziva podozrenje kod ostalih Jugoslovena u pogledu njihovog ucesca i nacina organizovanja zajednicke drzave. Stoga ce se Jovanovic sve vise odvajati od svoga sefa, do konacnog raskida sa njim u posleratnim danima. Jovanovic je predvidjao buducu Jugoslaviju kao kraljevinu zasnovanu na demokratiji, unitarizmu sa lokalnom, okruznom i sreskom samoupravom, ali bez posebnih autonomija (sabora i skupština).

Konaci rasplet nastupio je u sukobu Jovanovica sa Stojanom Proticem povodom odluka Zenevske konferencije o ujedinjenju na dualistickoj osnovi Srbije (sa Crnom Gorom) na jednoj strani i austrougarskih Jugoslovena na drugoj. U decembru 1918. Jovanovic je smenjen s položaja poslanika u Londonu i kritikovan da nije dovoljno odlucno branio stav srpske vlade. Ponudjeno poslanstvo u Washingtonu Jovanovic je odbio i povukao se u penziju da bi po povratku u zemlju osnovao 1920. godine Savez zemljoradnika. Nova stranka iznela je u programu zanimljive novine kao sto su pravo glasa za oba pola, besplatno lecenje i ukidanje smrtne kazne. Ustanova klasnog parlamenta izabranog na osnovu zanimanja, zadruzna politika i ogranicenje prava velikog zemljisnog poseda u korist onih koji zemlju obradjuju odredili su stranci mesto na gradjanskoj levici. Seljacko nezadovoljstvo izazvano ratnim patnjama i pustosenjima buknulo je svom snagom dvadesetih godina 20. veka i iznudilo agrarne reforme u celoj Istočnoj Evropi. Medjutim, sem u Hrvatskoj gde je seljacki pokret prerastao u nacionalisticki, seljastvo se okrenulo postojecim gradjanskim strankama. Otmeni

gospodin, diplomata svetskog dometa, monarhista i umereni drzavnik, pisac i istoricar, Jovanovic Pizon tesko se uklapao u seljacku sredinu koju je zastupao.

Jovanovic je svoju zemljoradnicku stranku povezao sa opozicijom autoritativnim rezimima. Ucestvovao je kao narodni poslanik u skupstinstvima ali ne i vladama izmedju dva svetska rata. Godine 1928, u vreme krize izazvane ubistvom Radica, razocarano je pisao Siton-Vatsonu: "Postoji Jugoslavija, ali nema Jugoslovena." Njih je Jovanovic u svom idealizmu, optimizmu i nadi video u buducim generacijama. Godinu dana pred smrt opominjao je na opasnost od fasizma i aneksije Austrije i bio razocaran u Maceka koji je izigrao srpsku opoziciju. U tome je kod Jovanovica ulogu igrao i licni umor na kraju zivota.

Jovanovic je umro juna 1939. godine, uoci izbijanja Drugog svetskog rata ciji ce vihor odneti i Srbiju i Jugoslaviju za koje se borio. Za sobom je ostavio znacajne istorijske rasprave "Stvaranje zajednicke drzave Srba, Hrvata i Slovenaca", "Borba za narodno ujedinjenje 1914-1918", dvotomnu "Diplomatsku istoriju nove Evrope 1918--1938", kao i bezbroj blistavih prikaza i analiza opste političke situacije, pod pseudonimom "Inostrani" u *Srpskom knjizevnom glasniku*. Iznad svega ostavio je za sobom uspomenu postenog, predanog radnika na dobru svoje otadžbine.

Andra Nikolic

Toku poslednje dve decenije 19. veka Srbija se nasla na raskrsnici na kojoj se imao odrediti pravac njenog razvoja u novom stolecu. U domacoj politici sukobile su se demokratske tezne sa licnim rezimom poslednjih Obrenovica. U spoljnim odnosima Srbiju su pritisle posledice odluka Berlinskog kongresa 1878. koji je dodelio Bosnu i Hercegovinu Austro-Ugarskoj i prinudio Srbiju da svoju nacionalnu delatnost uputi prema jugu. Za vreme ovih trvjenja stasala je u Srbiji generacija koja ce povesti zemlju u susret blistavom razdoblju njene istorije i ostvariti tezne prethodnih narastaja. U redovima ove generacije bio je profesor, političar i pisac Andra Nikolic.

Prema Pavlu Popovicu, Andra Nikolic je rođen u Beogradu 1853. godine gde je krsten u Sabornoj crkvi. U Beogradu je završio gimnaziju i pravni fakultet. Nije mu bila pružena prilika da studira u inostranstvu ali je obrazovanje steceno u zemlji dopunio savremenim evropskim idejama koje je prihvatio i primenio u svojoj sredini. Sedamdesetih godina ideje liberalizma, socijalizma i radikalizma snazno su zahvatile srpsku inteligenciju. One su uticale i na mladog velikoskolca. U brosuru "Ekonomsko stanje Srbije u HIV veku", objavljenoj 1873. godine, dvadesetogodišnji student je kritički ocenio ne samo razvoj srednjovekovne Srbije vec je zahvatio i najnovije doba, zastupajući potrebu industrijskog razvoja zemlje. Knez Milan je 1872. godine odredio sto dvadeset dukata nagrade za najbolje obradjeni djacki temat. Tako je ustanovljena Svetosavska nagrada koja je sve do komunističke vlade u Srbiji posle Drugog svetskog rata godinama dodeljivana najboljim pismenim sastavima djaka, beogradskih studenata i gimnazista. Nagradu Filozofskog fakulteta 1873. godine prvi je dobio Andra Nikolic za "zrelo razmisljanje i trezveno rasudjivanje" kao dvadesetogodišnjak koji ce se ubrzano razviti u jednog od najrecitijih i najucenijih pisaca i političara Srbije.

Mladi Nikolic započeo je sedamdesetih godina nastavnicku karijeru najpre u beogradskoj Realci, potom kao suplent gimnazije u Čačku. Pisao je knjizevne kritike u *Otaybini* i objavio niz knjizevnih radova i prikaza u časopisima i listovima *Rad*, *Odjek*, *Preodnica* i *Delo*. Pisao je o Dositeju, Vuku, Zmaju, Sremcu, Senoi i njegovi napisu odlikovali su se ukusom i zapazanjem. Predvodio je i strane pisce, medju njima Turgenjeva i Yorya Eliota. Svojim

radom skrenuo je paznju Stojana Novakovica koji ga je htio dovesti na Veliku skolu. Predlog je otklonio Andra jer se u svojoj skromnosti smatrao nedovoljno spremnim za ovu ustanovu. Nagrada ga je stigla kasnije: 1897. godine izabran je za clana Srpske kraljevske akademije nauka.

Na raskrsцу izmedju knjizevnosti i politike Nikolic se opredelio za politiku. Naporedо sa uticajima ideja Svetozara Markovica, koje su posluzile kao osnova Radikalnoj stranci u njenim zacecima, Andra je nasao nadahnuce u engleskom parlamentarizmu, slicno svom nesto mlađem drugu Stojanu Proticu. Medju hartijama Andre Nikolica sacuvanim u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti cesto se nalaze citati iz engleske parlamentarne prakse i političke tradicije. Andra je na jednom mestu naveo da su "partije i politika realnost, neophodnost bez koje se ne moze -- jer ljudi ne misle jednak, a ljudi hoce slobodu". Naoružan iskustvom istorije Andra je pisao da se "svemocna vlast vladaoca uvek zavrsava u katastrofama. Nije dobro za državne poslove da je kralj suvise uticajan."

Ovakva razmisljanja neumitno su odvela Andru Nikolica Radikalnoj stranci u cijem je osnivanju i organizaciji ucestvovao od samog pocetka. Kao profesor beogradske gimnazije Andra Nikolic je na Drugoj skupstini Radikalne stranke, u septembru 1883. godine, izabran za clana Glavnog odbora stranke, ispred Stojana Protica i Laze Pacua. Na tome položaju ostao je do smrti 1918. godine iako se cesto razlikovao u misljenju od svojih partijskih drugova.

Tokom dugogodišnje borbe za ustavnost i parlamentarizam Radikalna stranka je bila podlozna podvajanjima u sukobu sa dvorom poslednjih Obrenovica. Tako se u njoj javila pomirljiva desnica prema nepomirljivoj i radikalnoj levici u zamrsenoj borbi za demokratiju. Moralisti i cistunci suocili su se sa realistima i pragmatičarima. Svojom sposobnoscu u borbi za vlast, kao i svojstvima državnika bez premca u novijoj srpskoj političkoj istoriji, Nikola Pasic se istakao kao priznati vodj Radikalne stranke. Stojan Protic je doneo stranci jasnocu misli, britko pero, borbenost i inayiluk u sukobima sa politickim protivnicima. Lazar Pacu je tome dodoao nasledjenu cincarsku mudrost i osecanje za finansije i racunicu, a Milovan Milovanovic prineo vestinu diplomatskog plivanja kroz uzburkane evropske vode. Andra Nikolic, veran starim drugovima iz osnivackih dana stranke, bio je uz njih da bi umerenoscu i sirinom vidika, perom i recitoscu gradio spone i sporazum u jednoj politickim strastima raspaljenoj sredini.

Andra Nikolic po prirodi nije bio revolucionar i prevratnik. Mladost i idealizam odveli su ga borbenom radikalском pokretu kome je ostao veran do smrti. Medjutim, prvo iskusenje ga je cekalo u noci 26. oktobra 1883. godine kada je, zajedno sa osam clanova Glavnog odbora Radikalne stranke, bio uhapsen i bacen na pod kazamata Beogradske tvrdjave. U Istočnoj Srbiji plamtelja je seljacka buna i kralj Milan, sa pripasanom sabljom, spremjan da bezi iz zemlje, cekao je u dvoru izvestaj o hapsenju vodjstva stranke koju je optuzio kao vinovnika bune. Onaj ko nije preziveo nocni upad policije i bunovan prelaz iz toplog kreveta i prividne kucne bezbednosti na tvrdi i hladni apsansi pod tesko ce razumeti bledog i unezverenog Andru Nikolica, kako ga je opisao oficir koji ga je te noci hapsio. Uhapseni vodji radikala, medju njima i Andra Nikolic, okovani su 7. novembra u teska gvozdja i ukrcani na brod za Smederevo, zatim u voz za Paracin i sprovedeni dalje za Zajecar gde ih je cekao preki sud.

Kazu da je Andrina odbrana na prekom суду bila posebno dirljiva. Poznat sa svoga govornistva, Andra se prema svedocenju Rase Milosevica i Dragutina Ilica pozvao na istinu i pravdu jer nista drugo ne moze izneti pred Boga "no skrstene ruke i pravedna dela svoja".

Oslobodjen sudjenja, Andra je ostao veran stranci iako je udar prezivljen u toku Timocke bune ostavio na njega duboki trag. Umereni radikal, Nikolic se zalagao za stisavanje uzburkanih politickih voda i konacno doziveo, mada kratkotrajno, pobedu radikala izvojevanu

donosenjem liberalnog ustava 1888. godine. Parlamentarizam, lokalna samouprava i ujemicene gradjanske slobode, zatim opste pravo glasa kao i ogranicenje moci vladaoca bili su vesnici demokratske Srbije koji ce tek doci do punog izrazaja u sledecem veku. Ipak, do zore koja ce obasjati Srbiju 1903. godine trebalo je da protekne jos jedna decenija ispunjena drzavnim udarima, smenama vlada kao i obrtimu u sudbini ucesnika koji su se u ovim burnim danima nasli u medjusobno zaracenim taborima.

U uskovitlanim vetrovima pod kojima je plovila Srbija sa drzavnim udarima i ustavnim promenama, umerenost je savetovala prilagodjavanje nametnutim okolnostima. Zivotni put Andre Nikolica prilagodjavao se udarcima ovih vetrova. Pod vladom "dvorskog radikala" Djordja Simica Andra je 1887. godine postavljen za sekretara Ministarstva prosvete i crkvenih dela i imenovan za poslanika u Narodnoj skupstini. U stvari, njegovo doba je nastalo tek pod Ustavom 1888, kada je dao ostavku na drzavnu sluzbu i bio izabran na radikalскоj listi za narodnog poslanika, da bi potom 1890. godine bio postavljen za drzavnog savetnika.

Drzavni udar koji je 1893. godine doveo radikale na vladu i obecavao uspon u Nikolicевoj karijeri iznenada je presecen novim drzavnim udarom 1894. godine, ovoga puta uperenim protiv radikala. Promene rezima nosile su i promene u raspodeli poloza. Ministar prosvete i crkvenih poslova 1890–1892, zatim ministar inostranih dela 1893, Andra Nikolic je po drzavnom udaru 1894. opet bio bacen u penziju. U politickoj vrtesci u kojoj su se smenjivale vlade, Andra Nikolic je uz podrsku umerenih radikala bio ministar prosvete 1896–1897. godine a onda nanovo bio bacen u nemilost za vreme trogodisnje licne vladavine dvojice poslednjih Obrenovica. Tesko je bilo u ovom vremenu odrediti politicki barometar gde su se u borbi za ustavnost i parlamentarizam sukobljavali dvor i liberalna opozicija.

Posle atentata na kralja Milana 1899. i prekog suda koji je posao na robiju borbeno krilo Radikalne stranke, Andra Nikolic se blagovremeno sklonio u emigraciju zajedno sa vidjenim radikalima Mihailom Vujicem i Milovanom Milovanovicem. Kako je u to vreme promena bila jedino stalna u Srbiji, ona je iznenada nastupila zenidbom kralja Aleksandra Obrenovica Dragom Masin, koja je pruzila priliku radikalima da se vrate na politicku pozornicu u sporazumu sa starim protivnicima iz Napredne stranke. Pomirljivost u politickim odnosima i privrzenost nacelima stranke omogucile su emigrantu da se vrati na poloza drzavnog savetnika 1900. Iduce godine postavljen je za poslanika u Parizu i za senatora, prema novom ustavu iz 1901. koji je po prvi put uveo gornji dom u Srbiji.

Tek je prevrat 1903. godine omogucio razmah demokratije koja ce doneti dotele nezapamceni polet srpske nacionalne misli i njene misije na srpskom, jugoslovenskom i balkanskom prostoru. Ovaj uzlet omogucen je slobodom iznutra i rukom pruzenom oslobođilackim teznjama ostalih jugoslovenskih i balkanskih naroda. Ukratko, Srbija je isla u korak sa savremenom Evropom i nasla se na strani njenih slobodoumnih teznnji. Time se ona prikljucila silama koje ce izici kao pobednice u nagovestenom prekrajanju ideoleske, nacionalne i politicke karte Evrope. Kao neophodan uslov za ulaz u novo stolce Srbija je morala raskinuti sa licnim rezimima i diktaturama iz prethodnog razdoblja i osloboediti se ostataka otomanskog nasledja.

Oba krila Radikalne stranke, stari i mladi, uprkos razlazu, bili su nosioci preokreta i zajednicki su se oduprli teznjama povratka starog licnog rezima. Sem demokratskog nasledja ugradjenog u samoupravnom selu, zemlja nije imala dubljih politickih demokratskih tradicija. Stoga su zavodjenje moderne demokratije i njeno dejstvo neizbezno morali proći kroz iskusenja. U njima su ucestvovali vojska, dvor i politicke stranke. Iako su zaverenici, izvrsioci prevrata 1903. predali vlast gradjanskim strankama, jedan njihov deo, posebno medju visim oficirima, nije bio spremjan da se odrekne politickog uticaja na dvoru. Stari kralj Petar, mada

demokratski nastrojen, vratio se u zemlju blagodareci vojnom udaru i na celu dinastije koja je bila uzdrmana cinom kraljoubistva. Od 1903. do 1906. godine Srbija je prosla kroz tri ozbiljne ustavne krize u kojima se resavao odnos izmedju ustavnih i neustavnih cinilaca, vlade i vojske, skupstine i vojske, krune i skupstine. U spletu ovih odnosa, poznatih pod nazivom "zaverenicko pitanje", resavala se sudbina demokratije u Srbiji. Stari kralj Petar I potcinio se ustavnom ogranicenju kraljevske vlasti, vojska se povukla u granice koje joj je odredio vrhovni zakon zemlje, politice stranke slozno su branile prava odredjena narodnoj skupstini. Sve je to bilo zacinjeno izlivima nasih strasti ali se zavrsilo u saglasju sa demokratskim nacelima.

Delatnost Andre Nikolica dosla je do punog izrazaja u novoj demokratskoj klimi. Na izborima avgusta 1903. godine bio je izabran za narodnog poslanika da bi od 1909. sve do smrti 1918. godine vrsio duznost predsednika Narodne skupstine. Na samom pocetku ovoga razdoblja Srbija je bila suocena sa evropskom osudom kraljoubistva. Nije bilo prvi put da je Evropa odbacila Srbiju. To su ranije iskusili srpski emigranti moljakajuci evropske dostojanstvenike na Beckom kongresu 1814. da se zauzmu za njihovu nesrecnu i satrvenu zemlju pobedjenu u Prvom ustanku. Slicnu sudbinu doziveo je i Jovan Ristic kada se borio na Berlinском kongresu 1878. da obezbedi rezultate postignute u ratu s Turcima 1877. godine i kada se mocni kancelar nemackog Rajha Oto fon Bizmark cudio drskosti male zemlje koja trazi svoja prava. Monarhisticka evropska stampa i javno mnenje jednodusno su satanizovali Srbiju zbog ubistva kralja Aleksandra Obrenovica 1903. godine. Andra Nikolic je kratkotrajno bio ministar spoljnih poslova, od septembra 1903. do kraja januara 1904, u vreme kada je Engleska prekinula diplomatske odnose sa Srbijom a predstavnici velikih sila akreditovani u Beogradu bojkotovali kralja Petra I i odbili da prisustvuju novogodisnjem prijemu u dvoru. Pored ovog dogadjaja, u istoriji nazvanog "diplomatski strajk", legitimistica Engleska je, uz podrsku velikih sila, zahtevala od srpske vlade da kazni ucesnike zavere 1903. iako bi ovom kaznom vlada nezakonito i protivustavno ponistila amnestiju koju je skupstina dala ucesnicima prevrata. Andra Nikolic nije mogao da resi "zaverenicko pitanje" i ono je tokom dalje dve godine trovalo odnose u Srbiji i unutra i spolja. Konacno je nadjen kompromis, ali da bi se do njega doslo bila je potrebna vestina Nikole Pasica i zaostrevanje austro-srpskog sukoba u carinskom ratu 1906. godine. Spor oko uloge oficira zaverenika na srpskom dvoru bio je od daleko manje vaznosti nego potreba otpora nemackom prodoru na istok iza koga je stojala Austrija kao njena prethodnica i kome se zajedno sa silama Antante protivila Srbija.

Usamljenost i spoljni pritisak srpski drzavnici prebrodili su mudroscu i saradnjom sa jugoslovenskim pokretom u Habsburškoj monarhiji, evropskim silama Antante i Rusije. Beograd je u to vreme postao srediste jugoslovenskog pokreta pruzajuci podrsku hrvatsko-srpskoj koaliciji kao i juznoslovenskoj omladini i intelektualcima koji su tezili emancipaciji Balkana. Krunisanju kralja Petra I u Beogradu 1904. godine prisustvovali su delegati iz svih jugoslovenskih pokrajina. Društvo "Slovenski jug" pokrenuto je sa ciljem da radi na jedinstvu etiri juznoslovenska naroda - Srba, Hrvata, Slovenaca i Bugara. Ono je organizovalo Jugoslovenske veceri na Kalemegdanu sa parolom "Juzni Sloveni - ujedinite se!" Iste godine Beograd je bio domacin izlozbe jugoslovenskih likovnih umetnika, zatim, posete bugarskih studenata, prvom kongresu jugoslovenske omladine i kongresu juznoslovenskih lekara. Novembra 1905. godine odrzan je u Beogradu Prvi kongres juznoslovenskih knjizevnika dok je drugi njihov kongres odrzan godinu dana docnije u Sofiji. Kada su januara 1906. godine austrougarske vlasti zabranile hrvatskom omladinskom pevackom društvu "Mladost" prelazak u Beograd, predstavnici srpske omladine prešli su u Zemun gde su klicali jedinstvu: "Zivela braca Srbija i Hrvati! Zivela sloboda balkanskih drzava!" U letu iste godine Srpsko

uciteljsko drustvo organizovalo je u Beogradu kongres kome je prisustvovalo osam stotina učitelja iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije, Makedonije, Dalmacije, Vojvodine, Slavonije i Crne Gore. U to vreme organizovana je poseta bugarskih nastavnika Beogradu kojoj je sledio Kongres srpskih i bugarskih profesora u Sofiji.

Andra Nikolic bio je u prvim redovima ove nacionalne aktivnosti. U svojstvu ministra prosvete u vlasti Nikole Pasica, od novembra 1904. do maja 1905. godine, on je uspesno okoncao rad na osnivanju Beogradskog univerziteta. Andra Nikolic je podneo Narodnoj skupstini decembra 1904. predlog Zakona o univerzitetu, koji je usvojen marta 1905. Vredno je navesti njegovo misljenje kao ministra prosvete o slobodi nauke i nastave koje je izneo u Skupstini:

"Mi predavanja ostavljamo na savest profesora kome je doticna katedra poverena i ne mozemo administrativnim putem voditi nadzor o tome kako ce ih voditi. Ni ministar prosvete niti ikoji narociti staresina ne moze kontrolisati niti ocenjivati rad univerzitetskog profesora. U pitanjima kako ce profesor nauku da predaje, u pitanju kako on misli o pravu, o politici, o drustvu, o svim mogucim pitanjima koja dolaze u pretres nauke ima samo jedan jedini sudija, a to je nauka koja se osniva na vecitom i neprekidnom sumnjanju i u vecitom i neprekidnom ispitivanju, i u vecitom i neprekidnom potvrdjivanju da li je na svetlosti dana istina ono sto je izneto ili nije."

U Zakonu o univerzitetu proklamovano je nacelo da je "univerzitska nastava slobodna". Njegov prvi rektor Sima Lozanic u govoru odrzanom prilikom otvaranja namenio je univerzitetu zadatak da "ujedinjenju srpskog naroda ucini oni istu uslugu koju su njihovim narodima ucinili nemacki i italijanski univerziteti". Beogradski univerzitet tada su pozdravili predstavnici evropske, balkanske i jugoslovenske prosvete i nauke. Na njemu su se skolovali studenti iz svih jugoslovenskih zemalja i Bugarske.

Srpske pripreme za presudne dogadjaje i ratove koji su se sve jasnije ocrtavali na evropskom obzoru obuhvatale su naoruzavanje vojske i zakljucenje zajma koji bi naoruzanje omogucio. U tome je ulogu igrala podela velikih sila na dva suprotstavljenia tabora i austrougarska ucena Srbije. U Srbiji se rasplamsala utakmica ne samo stranih fabrika oruzja vec i domacih podela - gde treba nabaviti topove, koje i kakve, i s kim zakljuciti inostrani zajam. Razlike u gledistima su se iz skupstine prenele u javnost pri cemu su se sukobile dve najjace stranke, Radikalna i Samostalna.

Andra Nikolic je ostao privrzen starim radikalima, ali je u parlamentarnim nadmetanjima uspeo da sacuva mir i objektivnost. Medju vidjenim poslanicima koji su u Skupstini ukrstali kopija bili su ratoborni Stojan Protic i Jasa Prodanovic, dok su Milorad Draskovic, Milenko Vesnic i Andra Nikolic bili umereni. Konacno je krajem 1906. godine pala odluka o zajmu u Parizu i nabavci francuskih topova. Resenje je bilo i jedino moguce jer Srbija nije mogla kupiti oruzje od potencijalnog protivnika sa kojim se sukob sve vise zaostравao. Od carinskog rata 1906. godine on se pretvorio u borbu na zivot i smrt, posebno austrougarskom aneksijom Bosne i Hercegovine i njenim protivljenjem uspesima Srbije u balkanskim ratovima 1912-1913. godine. U svim ovim krizama Nikolic je aktivno ucestvovao. Izabran po zavrsetku aneksione krize za predsednika Narodne skupstine, on je ucestvovao u svim vaznijim odlukama koje je srpska vlada donosila u ovim sudbonosnim danima. Tako je 1911. godine ucestvovao na sastanku clanova vlade i opozicije na kome se raspravljalo da li da se u pregovorima sa Bugarima i dalje popusta ili ce se pregovori za savez prekinuti. Ucesnici su se saglasili da se pregovori nastave ostavljajući po strani svoje partijske zadjevice, svesni da nacionalni interes ide ispred partijskih interesa.

Kada je Srbija naisla na otpor Evrope povodom izlaska na more preko severne Albanije 1912. godine, Andra Nikolic je zajedno sa Stojanom Novakovicem zastupao Srbiju na konferenciji ambasadora u Londonu u bezuspесnom pokusaju da ubedi evropski areopag da su, pored srpskih, u pitanju interesi demokratske Evrope. Paradoks i ironija bili su u tome sto je Srbija ponovno naisla na odbojnost saveznika iako su se njihovi interesi u stvari poklapali sa njenim. To ce, uostalom, uskoro dokazati svetski rat 1914-1918. Stojan Novakovic je bio do te mere razocaran neznanjem svojih sagovornika da je u jednom trenutku bio spremjan da napusti konferenciju kada mu je jedan ugledni Britanac izjavio cudjenje sto Srbija trazi izlaz na more iako je taj izlazak vec jednom dobila 1908. godine u vreme aneksione krize! Srbiji zaista nije bilo lako da razbije neznanje Zapada o njenoj istini, ali tadasnjim srpskim drzavnicima sluzi na cast sto su stalno i neumorno probijali zid ovog neznanja uz saglasnost srpskih sa slobodoumnim evropskim teznjama.

Andra Nikolic je predsedavao skupstini koja je decembra 1914. godine na predlog koalicione srpske vlade izglasala Nisku deklaraciju. Ovom deklaracijom je oslobođenje i ujedinjenje srpskih i jugoslovenskih zemalja istaknuto kao ratni cilj Srbije. Andra je potom zajedno sa clanovima srpske skupstine presao preko albanskih vrleti i ucestvovao u odredjivanju dalje nacionalne politike. Kao predsednik skupstine uzeo je ucesce u pregovorima za Krfsku deklaraciju, u zajednici sa predstavnicima srpske vlade i Jugoslovenskog odbora. Prema tvrdjenju Hinka Hinkovica, hrvatskog predstavnika u Odboru, Andra Nikolic je od svih srbijanskih ucesnika imao "najsire drzavnicke poglede i najiskrenije osecaje za ravnopravno uredjenje nase drzavne zajednice". Buducnost ce mozda pokazati da je uzletom u oblake jugoslovenstva Srbija 1918. godine propustila svoju istorijsku priliku da omedji srpski narod u novoj zajednickoj drzavi. Priliku koja se vise nikada nece ponoviti. Pa ipak, istorija nastavlja svoj hod preko uspeha, neuspeha i razocarenja, podlozna htenjima, potrebama i snovima novih generacija i njihovim nadahnucima.

Andra Nikolic je zbog bolesti februara 1918. godine podneo ostavku na predsednistvo Skupstine. Umro je 18. septembra iste godine u Parizu, u dane kada je pobedonosna ofanziva srpske vojske na Solunskom frontu otvorila put ka porobljenoj otaybini. Andra Nikolic nije ugledao slobodu svoje zemlje, ostvarenje a zatim slom ideja kojima je posvetio zivot.

O Kralju Aleksandru na godisnjicu ubistva

U toku sest prohujalih decenija po smrti njena tvorca kralja Aleksandra, Jugoslavija kakvu je on zamisljao potonula je u svetskom ratu, nanovo vaskrsnula pod drugim znamenjem i sadrzajem da bi se konacno raspala posle smrti Josipa Broza. U vreme kralja ujedinitelja proslavlja se 1. decembar, dan ujedinjenja troimenog naroda. U vreme marsala, deifikovanog sina nasih naroda i narodnosti, drzavnika sveta i univerzuma, proslavlja se 29. novembar, dan bratstva i jedinstva raznoimenih naroda. Kraljevo jugoslovenstvo zasnivalo se na srpstvu, marsalovo jugoslovenstvo na anti-srpstvu. Kraljevo jedinstvo izniklo je u sredistu drzave, Titovo na njenoj periferiji. Aleksandar je posao za primerom italijanskog i nemackog ujedinjenja u proslom veku; Tito za receptom dobijenim od Kominterne u ovome veku. Kralj je vladao na osnovu pobede zadobijene u ratovima 1912-18. i srpske monarhistickie tradicije; marsalovo vlast ozakonila je pobedonosna revolucija zaceta iznutra i podrzana spolja. Obojica su imali podrsku vojske: Aleksandar se obracunao sa Apisom i crnorukcima jos u Solunu 1917, Tito je ocistio svoju partiju i vojsku od predratnih revolucionara koje je strpao na Goli otok 1948. godine. Kralj je 1929. godine zrtvovao srpsku demokratsku tradiciju da bi kroz

diktaturu sacuvaо celinu Jugoslavije. Marsal je odmah po uzimanju vlasti 1945. godine u krvi ugušio demokratsku opoziciju i uz pomoć tajne policije zasnovao totalitarno jedinstvo zemlje. Kralj se zamerio Soluncima kada je njihove ubojne ratne zastave smestio u muzej i zamenio ih jugoslovenskim trobojnicama. Marsal je otisao dalje od njega: na proslavi Sutjeske stavio je Liz Tejlор i Ricarda Bartona iz Holivuda ispred proslavljenih komandanata proleterskih divizija. Kralj autokrata dobio je podršku dela Srba i slovenackih i projugoslovenskih Hrvata. Komunistički diktator oslanjaо se na hrvatske i slovenacke kao i muslimansko-albanske protivnike Srba. To ne znači da je Petar Zivković bio srecan izbor (mislim da nije), ali to isto tako ne znači da su Kardelj i Bakarić bili nosioci jugoslovenstva skovanog u Kumrovcu. Aleksandrovi Srbi prihvatali su Jugoslaviju kao resenje srpskog i jugoslovenskog pitanja, Titovi hrvatsko-slovenacki komunisti primili su jedinstvo kao resenje valjano do sledeće prilike. Takvo resenje dalo je njihovim srpskim prisipetljama ideo u vlasti. Tragedija Jugoslavije bila je da se ona mogla odrzati na okupu samo prisilom. Engleski istoričar H. Siton-Vatson (koji svakako nije bio veliki prijatelj Srba) pisao mi je da "Tito radi 1971. godine isto što je radio Aleksandar 1929. godine". U tome je ipak bilo razlike: Aleksandrova diktatura je bila bleda pred Titovom.

Ambicija kralja Aleksandra bila je da sacuva Jugoslaviju u burnim evropskim vodama izmedju dva rata. Kao kolenovic i plod srpsko-balkanske sredine, Aleksandar je tezio da umetne Jugoslaviju u sklop balkanske politike i tradicionalnih odnosa sa starim saveznicima. Pokusao je da utka Jugoslaviju kroz Malu Antantu 1921. i Balkanski savez 1934. u otpor versajske Evrope habsburško-nemackom i sovjetskom revizionizmu. To mu nisu oprostili ni fasisti, ni komunisti, koji su se zdruzili u rusenju Jugoslavije i medjuratne Evrope. Otuda su ga komunisti nazivali monarhofasistom i fasisti istovremeno organizovali njegovo ubistvo u Marselju. Na ovoj evropskoj vetrometini stvorenoj raskolom izmedju ratom iznurenih demokratija Zapada, rastuceg boljsevizma sa Istoka i pobede fasizma u srednjoj Evropi, Aleksandar se opredelio za sile koje su branile postojeće stanje jer je stitilo i njegovu zemlju, ali se pri tom nasao izmedju cekica i nakonvja. Politika komunistickog marsala bila je da u dvopolnoj podeli sveta u hladnom ratu igra na zategnutoj zici ucenom obe suprotstavljenih strane. U toj igri Jugoslavija je marsalu bila odskocna daska za siru ulogu, najpre na istocnoevropskoj, komunističkoj, potom svetskoj pozornici treceg sveta. Balkan ga nije interesovao, bio je to suvise uzak prostor za njegovu licnu ambiciju. Dok je kraljevski prethodnik ziveo u starom dvoru na Dedinju, komunistički naslednik lovio je, u pratnji pomorske armade, tigrove i lavove po Africi i Aziji i kao svaki vladar skorojević raspolagao je dvorovima sirom jugoslovenskog feuda.

U "monarhofasistickoj diktaturi" i uprkos njoj postojala je nekakva opozicija u kojoj su i komunisti imali svoja (istina prikrivena) glasila. Nista sличno nije postojalo u komunističkom totalitarizmu osim rasutih disidenata koji su očekivali hapsenje. Jedno je bila autoritarna, drugo totalitarna vladavina.

Savremenici se secaju kako je "Kralja Mucenika" ispratio narod koji je klecao pored zeleznicke pruge Split-Beograd i plakao u Beogradu, u prisustvu tadasnjih velmoza Evrope. Velelepna je bila sahrana marsala koga su svetske velmoze uz pompu ispratile u "Kucu cveca". Zavet kralja bio je "Cuvajte mi Jugoslaviju"; zavet marsala je bio "Posle Tita - Tito". Ni jedan ni drugi zavet nisu se ostvarili. Jugoslavija kralja Aleksandra potonula je u krvavom raskolu i genocidu nad srpskim narodom; zavet marsala Tita o "bratstvu i jedinstvu" završio je u surovom obracunu jugoslovenskih naroda. Srpsko resenje Jugoslavije bilo je odbaceno, hrvatsko-slovenacko rusenje Jugoslavije Srbi nisu prihvatali.

Tragedija Jugoslavije odrazila je tragediju Balkana i Evrope. Aleksandar je od malene Srbije pravio veliku Jugoslaviju. Njegov prijatelj Kemal Ataturk je od velikog Otomanskog carstva pravio malu Tursku. Otuda je Kemal nadziveo Aleksandra. Doba Aleksandra obelezeno je oporavkom od ratnih pustosenja, otporom neujednacenih jugoslovenskih naroda iznenadno spojenih u zajednicku drzavu, i potresima ekonomске krize koja je pogodila Ameriku i Evropu i konačno rascepom Evrope izmedju demokratije, fasizma i komunizma. Vlada kralja Aleksandra mora se videti u svetu njegova vremena. Jedan britanski istoričar nazvao ga je: "Strong man of the Balkans". Nisu ga bez razloga ustase i VMRO nasilno uklonili sa istorijske pozornice pre sezdeset godina. Aleksandar se isprecio nadirucem fasizmu i bio njegova prva žrtva, bez obzira koliko ga epigoni komunizma nazivali "monarhofasistom". Da je ostao ziv, možda bi istorija njegove zemlje krenula nesto drugim pravcem. Ali to spada u istorijska nagadjanja.

Prota Bozidar Lukic

U robijasnici "kazneno-popravnog doma" u Zabeli nalazila se 1946. godine posebna celija u kojoj je drzano deset osudjenih pravoslavnih svestenika. Celija se nalazila na spratu sedmog paviljona za izdvojene "narodne neprijatelje" i kriminalce. U malenoj celiji, koja je nekada sluzila za jednog zatvorenika, lezali su svestenici zbijeni na patosu, osisane glave i obrijane brade, u mantijama ili odelu, izlozeni uvredama i ponizavajucem radu. Medju njima se po ugledu i drzanju isticao prota koji se blizio sezdesetim godinama ali se cinio starijem, iznuren zlocudim udesima života. Omanjeg rasta, izgladnelog kostura, prodornog pogleda koji je zracio duhovnom snagom, podsecao je na ranohriscanske mucenike. Životna prica prota Bozidara Lukica u sebi sadrži pricu o stradanju Srpske pravoslavne crkve za vreme Drugog svetskog rata i poratne komunističke revolucije.

Nas seljak je vise od varosana cuvao i sacuvao spomen na svoje pretke. U toliko vise jer se pod udarima ratova, osvajaca i gladnih godina selio uzduz i popreko srpskih prostora. Spomen na pretke i staru napustenu postojbinu cinio je deo njegove licnosti i samosvojnosti. Tako su i Lukici u Milosevcu, srez Vreliko Orasje, okrug smederevski, u srcu Sumadije cuvali spomen na pretke koji su, iz plamena Mijaka kod Debra, oterani sa svojih ognjista jer su odbili da predju u islamsku veru. Ovu klicu buntovništva su Srbi iz Bosne, Hercegovine i Makedonije preneli pocetkom 18. veka u Srbiju opustosenu posle austro-turskih ratova. Vitalnost srpskog naroda izrazavala se u prirastaju rođenih. Pradena Lazar Lukic imao je cetiri sina koji su izrodili dvanaest potomaka. Medju njima je bio Bozidar Lukic, rodjen 1889. godine, ciji su otac i mati rano umrli tako da se o njemu izvesno vreme starao stric Ljubomir. Bice da su se seljacka svezina, otpor tudištu i privrženosti matici crkvi, nasledjeni od predaka, ugradili u njegov karakter.

Bozidar je u Beogradu zavrsio 1910. devetogodisnju Bogosloviju Svetog Save i stupio u cin djakona. To je bio redovni put za mlađog srpskog svestenika koji bi time zavrsio i svoje skolovanje. Mladi djakon Bozidar zeleo je da se dalje obrazuje: maturirao je 1914. godine u tada poznatoj Prvoj beogradskoj gimnaziji a posle rata je apsolvirao na Pravnom fakultetu Beogradskog univerziteta, delom kao redovni, delom kao vanredni student. Naucio je nemacki i ruski jezik i sluzio se grčkim i latinskim. Kao mladi djakon ozenio se 1912. godine sesnaestogodisnjom devojkom. Bio je to srećan brak. Danica i Boza nisu imali dece ali su usvojili siroce Sofiju, ciji su roditelji pomrli za vreme balkanskih ratova. Odrasla i skolovana u svestenickoj kući, ona je kasnije darovala porodici Lukic decu i unuke. Kao djakon Bozidar

nije ucestvovao u ratu i bio je u Beogradu pisar Duhovnog suda Beogradske arhiepiskopije i veroucitelj u Realnoj gimnaziji i Trgovackoj akademiji.

Zivot Bozidara Lukica kao svestenika odvijao se izmedju dva rata u duhovnoj sluzbi Bogu i zemaljskoj sluzbi majci crkvi. Od sekretara, potom referenta Beogradskog duhovnog suda unapredjen je za sekretara u Ministarstvu vera a zatim nacelnika. Za ovaj rad odlikovan je 1921. godine oredenom Sv. Save IV stepena. U upravno-administrativnoj sluzbi vrsio je nadzor nad crkvenom imovinom, starao se o verskim skolama, o radu duhovnih sudova, o personalnim pitanjima, pripremao budzete Ministarstva i bio clan verskih komisija. U sacuvanoj arhivi Ministarstva vera Kraljevine Jugoslavije (Konduitnoj listi i Sluzbenickom listu) nalazimo podatke o njegovom radu. Medjutim, ostar u sudu, nepodmitljiv i neprikosnoven, Lukic je uskoro dosao u sukob sa svojim prepostavljenima, posebno sa nacelnikom Ibaimom Saricem, potom sa nacelnikom muslimanskog odeljenja u Ministarstvu vera Hasanom Repcom. Na osnovu njihovih optuzbi da je zadrzao novac od prodaje kalendarja i fotografija Ujedinjene srpske crkve 1919, ministar Ivan Krstelj ga je stavio pd sud. Oni koji su kasnije poznavali protu Lukica sa zanimanjem su citali izvestaj Ministarstva o njegovom isledjenju kada je "udario u viku i izjavio glasno pred prisutnima da on ni usta ne racuna resenja Nacelnika Opsteg odeljenja G. Ibaime Sarica, koje Komisija ima da izvrsi i da nece da prizna njen rad". U listu *Samouprava* od 22--28. septembra 1922. izisao je napis "Ministarstvo vera" u kome je "jedan dobar poznavalac" (u stvari Bozidar Lukic), napao ukupni (ne)rad Ministarstva i njegovo cinovnistvo. U ovoj Lukicevoj izjavi ministar Krstelj nasao je "uvredu meni kao ministru time sto u javnosti napada moj rad kao svog (!) prepostavljenog". "Ovakvim svojim postupkom", kaze ministar, "Bozidar Lukic postaje nepodesan i stetan po samu sluzbu, nepoverljiv prema meni te time onemogucava sebi svaki dalji rad u podrucnom Ministarstvu." Lukic je stavljen u penziju u trideset trecoj godini zivota ali ga je Prvostepeni sud grada Beograda oslobođio svake krivice i obustavio dalju istragu jer "ne postoji predstavljeno delo niti bilo koje drugo za koje bi trebalo da odgovara".

Covek neukrotive energije, prota Lukic nije bio obeshrabren. Spisateljstvo i izdavacku delatnost zapoceo je u godinama pred Prvi svetski rat i nastavio u medjuratnom periodu. Napisao je 1914. godine "Jubilej slobode Hrisanstva" i saradjivao je u *Vesniku Srpske crkve, Glasniku Pravoslavne crkve*, casopisu *Delo, Srpskom knjizevnom glasniku*, bio je clan Svestenickog udruzenja u Beogradu, Mesnog i Oblasnog odbora Crvenog krsta, Pevackog drustva i urednik *Vesnika Srpske crkve* i *Vesnika* 1921--23. Napisao je nekoliko knjizica i brosura o Zakonskom projektu i uredjenju materijalnog stanja srpskog pravoslavnog svestenstva" (1921), o Veroispovesti u Kraljevini SHS (1923), Opsti pogled na religije u SHS i objavio niz kalendarja i almanaha od 1921. do 1928. godine. Njegova unuka se seca bogate biblioteke krcate knjigama u kuci svoga dede, a sinovac da je stric poklonio sopstvene knjige i knjige sakupljene od raznih ustanova u Srbiji biblioteci u Milosevcu 1925. ili 1926. godine.

Razocaran radom u administraciji, Lukic je prigrlio svestenicku sluzbu i bio postavljen za vojnog svestenika u Komandi Dunavske divizijske oblasti i Komandi Kraljeve garde sa zeljom, kako se sam izrazio "da u svome novom zvanju skromno doprinesem sto vise versko-moralnom vaspitanju vojnika". Nacionalno-prosvetarska tezna bila je istorijska odlika srpskog svestenika od turskog vremena do izgradnje nove slobodne drzave. "Kasarna jedna je od najvaznijih narodnih skola", pisao je prota Lukic, "ona je nosilac drzavno-narodnih idea." Stoga je vredno navesti poglede vojnog svestenika 1928. godine u doba krize koja je potresala jugoslovensku drzavu.

"Pored cisto propisanog programa za versko-moralnu nastavu koristio sam svaki slobodni trenutak u dodiru s vojnicima i pitomcima skola za jacanje vojnickih vrlina, koje su stvarno i

hriscanske vrline, u koliko se zasnivaju na versko-moralnim istinama. Koristeci se u takvome radu i dugogodisnjim nastavnickim iskustvom ja sam u kasarnu preneo i ono sto olaksava i upotpunjuje takvu nastavu... s naglasenim psihosko-etickim momentima i svim onim sto je bitno za opste nacionalno vaspitanje. Narocito se islo za tim da se razvije i pojaca volja za uzdizanje moralne licnosti. Princip: "*Brat je mio koje vere bio*" (kurziv protin), u nastaloj eposi narodno-drzavnog zivota uzdignut je na visinu svetinje, i postavljen za osnovu formiranja kolektivne narodne duse. Ali i to tako da se svako oseca pozvanim da radi u tom pravcu i da bude zatocenik te ideje."

Prota Lukic je organizovao popularna predavanja iz "Istorije ljudskog zivota", koja je drzao podoficirima beogradskog garnizona i kraljeve garde. Predavanja su zakljecena svecanim javnim casom u sali Oficirskog doma u Beogradu, a prihod je namenjen nabavci knjiga za podoficirske citaonice beogradskog garnizona.

Kao dopunu versko-moralnoj nastavi prota Lukic je vec 1926. godine uveo u nastavu horsko pevanje, smatraci da je "nacionalno-verska pesma vazan vaspitni cinilac u vojsci". Horove je sastavljao od vojnika i podoficira i uvezbavao ih za ucesce u raznim vojnicksim svecanostima u crkvi, prilikom slave jedinice, o Vidovdanu i u slicnim prilikama. Horove je obrazovao u svim jedinicama beogradskog garnizona, od kraljeve garde do artiljerijskih, konjicki i pesadijskih pukova, auto-komande i podoficirske skole. Objavio je 1928. godine posebnu zbirku "Partiture nacionalno-patriotskih i verskih pesama" u izdanju Vojno-geografskog instituta. Bila je to zanimljiva antologija nase vokalne muzike. "To je zbornik", pisao je u predgovoru prota Lukic, "naseg jugoslovenskog muzickog romantizma koji je imao velikog udela u budjenju nacionalne svesti i kome treba zahvaliti da su medje velike Jugoslavije u sadasnjici ovako postavljene." "Ja sam voleo", nastavlja prota, "taj pun polet romantizma i sada ga volim." Kao mnoge tadasnje srpske generacije bio je zanet romanticarskim jugoslovenstvom i zajednistvom. U zbirci su zastupljene "budnice srpskih, hrvatskih i slovenackih kompozitora i zvucima Zajcevog hora ÄU boj, u boj!Ä, Jenkove slovenacke himne ÄNaprek zastava slave!Ä i Marinkovicevog Ähej trubacu s bujne Drine!Ä i vaspitavale se mnoge i mnoge generacije od oficira do redova u sva tri dela naseg jedinstvenog naroda."

Burni dogadjaji koji su tridesetih godina potresli Evropu i Jugoslaviju izazvali su reviziju dotadasnjih shvatanja jugoslovenskog zajednistva. Protu Lukica je posebno pogodilo ubistvo kralja Aleksandra kome je bio duboko odan i sa kojim je sekao slavski kolac u kraljevoj gardi. Razbijacko antisrpsko i antijugoslovensko drzanje Hrvata uzdrmalo je i ohladilo protino idealno, unitarno jugoslovenstvo. Vojni svestenik bio je razapet izmedju zakletve date kralju i otadzbini i krize koja je razjedala tkivo njegove zemlje.

Godine 1937, za vreme kneza namesnika Pavla, prota Lukic je bio premesten iz Kraljeve garde za divizijskog vojnog svestenika u Osijeku. O njegovom tamosnjem radu ostalo nam je secanje Zivorada Jancica, tada mladog seljaka iz Lopatanja, sreza podgorskog, okruga valjevskog, koji je sluzio vojni rok u 41. pesadijskom puku u Osijeku. Zivorad je polozio vojnicky zakletvu pred protom u kasarni nazvanoj po vojvodi Petru Bojovicu, koji ce uskoro pod komunistickim rezimom biti odbacen i zaboravljen. Zivorad je zapamlio protin govor na Vidovdan u spomen kosovskih zrtava i to ga je navelo da ga potrazi u pravoslavnoj crkvi.

Obradovao se prota Lukic Zivoradu i njegovom drugu regratu Vojinu iz Velike Plane: "Odma se rukuje sa nama i grli nas i ljubi u celo kao da smo njegova deca. ♦ Prota ih je pozvao da rucaju sa njim i "govorijo nam je o situaciji Srba i Hrvata; veliki prorok on bese", kaze Zivorad i navodi protine reci. "On je prorekao da ce da dodje do rata. Nasa jugoslovenska vlada se bori da nas na neki nacin mimoidje. Ali, deco moja, upamtite ovo sto vama reko, ne

kao svestenik vec kao otac svojoj deci. Nasa drzava Jugoslavija je trula. Nasa takozvana braca Hrvati ce nas izdati, oni ce se prilepiti Nemcima jer su iste katolicke i germanске vere. Srbi ce ovde na teritoriji Hrvatske banovine nastradati, sto nije bilo pod Turcima, a niti je svetska istorija zapamtila. Ostace, ako ko od Srba ostane ma gde bili, da se prica i pripoveda dok je sveta i veka." Svestan tezine ovih reci prota je zavrsio: "Nemojte ovo da pricatete nikome, ostavite (to) samome sebi." Pred polazak na front i madjarsku granicu prota je Zivorad i Vojina ispovedio i pricestio na Blagovesti, 25. marta 1941. godine.

Drama je trajala kratko i bila je neizbezna. Zemlja je razbijena, vojska porazena, drzava zdrobljena, srpski narod rascerecen. Odmah po dolasku u zarobljenicki logor u Trieru, Zivorad je cuo nekog svestenika koji je pozivao Srbe da se na Vidovdan pomole Bogu za sve one koji su poloziliivot za otadzbinu od Kosova do toga dana. Prepoznao je u svesteniku protu Bozidara Lukica, pritrcao mu i izljubio se s njim. Tako je zapocet mucenicki zivot prote Lukica u nemackom zarobljenistvu i zavrsio se u posleratnim kazamatima komunisticke Jugoslavije.

Tezak zivot u zicama, odvojenost od porodica i udaljenost od zemlje neizbezno su se odrazili na srpske zarobljenike i doprineli inace napetim nervima i licnim sukobima. Ovo se jos vise ispoljilo kada je nemacki Rajh napao Sovjetski Savez i kada se u zemlji otpor okupatoru podelio u dva medusobno zaracena tabora. Zavadjenost u zemlji nije mimoisla zarobljenicko roblje u Nemackoj i njihov rascep izmedju nacionalista i prokomunista. Sto je rat duze trajao, mucna zakrvenjenost je sve vise uzimala maha. Nije potrebno naglasiti na koju se stranu opredelio prota Lukic. Kada je pozvao zarobljenike na liturgiju i sluzbu Boziju, grupa prossovjetski opredeljenih zarobljenika prekinula je cinodejstvovanje povicima "dole pop", "dole balavi kralj Petar", "dole kraljevina". Prota je, prema ocevicu Zivoradu Jancicu, rekao da "nasom zemljom vlada neprijatelj, okupator i da nas narod nikada nije voleo okupatora i uvek se je borio i danas ja verujem da ce se boriti!" Medjutim, mada je naginjao otporu Draze Mihailovica, prota je stao na stranu generala Milana Nedica jer je u njemu video spas od nemackih odamzdi koje su unistavale srpski narod. Sve u svemu, zaracene Srbe u logoru morao je da rastavi jedan nemacki podoficir.

Borbeni prota je prebacen iz Trijera u logor u Nirnbergu gde je zatekao sinovca, porucnika Djordja Ljukica, koji se sa toplinom seca kako je stric odvajao od skromnog paketa dobijenog iz Beograda jer mu "kao mladom vise treba". Nesalomljive energije, prota je u logoru bio jedan od osnivaca zarobljenickog drustva "Bodljikava zica" ciji je predsednik bio general Pavle Pavlovic. Udruzenje je okupilo oficire nacionaliste u logoru, drzalo predavanja i davalo pozoriste predstave. Kasnije, kada je prebacen u drugi logor, prota se preko sinovca raspitivao o radu drustva i pozdravljaо njegove clanove. U Nirnbergu se zaostrio njegov sukob sa levcarima koje su vodili knjizevni kriticar i republikanac Milan Bogdanovic i knjizevnik Stanislav Vinaver. Prota ih je pozvao na javnu diskusiju, ali je poziv bio odbijen.

Proti Bozidaru je u to vreme u dva maha nudjeno iz Beograda da se, zbog poodmaklih godina, vrati u Srbiju. Odbio je jer je htio da ostane medju svojim zemljacima u zicama. Umesto povratka trazio je od uprave logora da ga kao svestenika premeste iz logora za oficire (Oflag) u logor Filingen (Villingen), blize vojnickim radnim logorima.

Prema pismu upucenom sinovcu Djordju pocetkom 1943. godine prota je nasao u Filingenu "drustveni zivot na visini. Moral zadovoljavajuci. Lepo se slazu, imaju hor, orkestar, pozoriste, kurseve za nemacki i francuski jezik". Bio je spreman da to "prihvati u svoje ruke, sa nadom da ce biti i bolje". Iako je i u Filingenu takodje postojala ideoleska podeljenost medju zarobljenicima, prota je nasao da je "devedeset od sto na visini nacionalnoj, vojnickoj i

moralnoj". Sto se ostalih tice, "staracu se da ih izvedem na pravi put". Organizovao je proslavu Svetog Save, zatim proslavu u cast Prvog srpskog ustanka 1804. godine.

O zivotu i radu prote Lukica u Filingenu svedocio je njegov verni protilac, bolnicar Zivadin Babic, pre rata preduzetnik iz Velike Plane, kasnije uspesan poslovni covek u Americi. Prema Zivadinovom kazivanju, koje je dragoceno za ovu pricu, prota je bio neumoran u obilasku nasih vojnika -- zarobljenika rasutih po radnim logorima u okolini Filingena. Kao svesteniku vlasti su mu dale propusnicu da vrsi verske obrede, pricest i opela. Bio je to rad na snaženju vere, Srpsstva i nade, sa zarom sa kojim su nekada Hristovi apostoli raznosili hriscansku nauku. Stari prota, ne obaziruci se na saveznicka bombardovanja koja su pratila konacni rasplet rata i poraz nacizma, obilazio je srpske seljake--zarobljenike, bodrio ih i hrabrio. Sa ruksakom na ledjima, sa krstom na subari i sa stapom u ruci, posecivao je srpske suzne, tesio ih i krepio. Na ovim putovanjima, vozom i peske, nosio je izbledelu i izandjalu odezdu koju je, kako je govorio, bio pripremio da ga u njoj sahrane. Od sestara manastira Ljubostinje dobijao je vino za pricest u voskom zacepljenim pivskim bocama. Obilazio je samrtnike, pricescivao ih, hrabrio i tesio. Pricalo se medju zarobljenicima kako bi ih prota rasplakao govoreci im o otadzbini i odanosti materi crkvi. Siroko shvatajući pravoslavlje, prota nije bio iskljuciv. Njegov sapatnik, koji je sa njim delio duge casove ocaja u logoru, Zivadin Babic pricao je kako se proti jednom prilikom obratio zarobljenik Ilija Amidzic za Grubisnog polja za savet sta da kaze zeni i deci koje hrvatske vlasti silom nagone da predju u katolicku veru u Nezavisnoj Drzavi Hrvatskoj. Prota mu je razumno odgovorio da sacuvaju zivote i predju u naturenu veru jer ce doci dan kada ce ih nasa crkva nanovo primiti u svoje narucje. U tome odgovoru je i ukupna filozofija prote Lukica u tragicnim danima kroz koje su prolazili njegova zemlja i narod.

Odnosi medju nasim zarobljenicima u logoru Filingen stalno su se pogorsavali, posebno usled pridolaska zatvorenika iz drugih logora. Pokret dobro organizovanih komunistickih simpatizera uzimao je maha, ohrabren uspesima Crvene armije. Na njegovom celu bio je sarajevski doktor Josif Engel koji je razvio dobro povezanu mrezu svojih pristalica, posebno medju podoficirima na radu u administraciji uprave logora; oni su imali pristupa paketima medjunarodnog Crvenog krsta koje su potom delili jednomisljenicima. Izmedju njih i grupe koju je predvodio prota Lukic razvila se netrpeljivost koja je pretila da se pretvori u otvoreni fizicki sukob. Stari i oprobani metod u borbi sa politickim protivnikom jeste unistenje njegovog moralnog lika. Tako su postupile i komunistickie pristalice u Filingenu optuzujući protu Lukica kao "nemackog coveka", "izdajnika", "prodanu dusu". Rusima u susednom logoru govorili su da je on "nemacki pop". Ratoborni prota sa svojim pristalicama u lazaretu logora nije im ostajao duzan. Konacno je otkrivena zavera da se prota Lukic ubije. Logorske vlasti su intervenisale i grupa najratobornijih komunista je izdvojena i poslata u druge logore. Bio je to ishod ideoloskih obracuna izmedju dve zaracene strane. Godinu dana kasnije prota ce biti sudjen i osudjen u Beogradu od komunistickog suda na robiju na kojoj ce umreti. Josifa Engela su ubili cetnici u logoru Eboli u Italiji gde ga je jugoslovenska vlada poslala da radi na njihovoj repatrijaciji.

Svrsetak rata doneo je punu pobedu komunistickie revolucije u zemlji. Nastao je cas obracuna sa porazenim protivnicima u zemlji i van nje. Partizanski "oficiri za vezu" krstarili su Nemackom u poteri za protivnicima na osnovu potkazivanja njihovih drugova iz zarobljenickih logora. Prva francuska armija oslobođila je logor u Filingenu aprila 1945. godine. Prema secanju jednog zarobljenika dva jugoslovenska oficira uskoro su dosla u logor i na osnovu potkazivanja bivsih zarobljenika uhapsila su, uz dozvolu francuskih vlasti, protu Lukica sa jos trojicom "kolaboratera". Prema kazivanju logorasa oznasi su protu odveli

kamionom, a kada je kamion zasao uobliznju sumu culi su se pucnji, pa su protini prijatelji mislili da je ubijen. Umesto toga bio je ubacen u avion i prebacen u Beograd.

U samici Vojnog suda prota Lukic je prosao kroz pakao. Zapoceo je strajk gladju, zatim dobio zapaljenje pluca. Prema kazivanju piscu ove price bio je slab do iznemoglosti. Nije mogao ustati, vukao se na kolenima hodnikom kada bi ga strazar otkljucavao za vodu. "Umri, pope!" vikao je strazar na njega. Bio je tucen. Protine unuke secaju se kako je njihova mati Sofija, protina pocerka, uplakana donosila iz zatvora krvav protin ves koji je krisom pokazivala susedima. Oprala bi ga i vrtila natrag u zatvor. Protina unuka se seca da je onda, kao malo dete, prvi put cula rec "reakcionar", za koju nije znala sta znaci i koja je pripisana starom svesteniku.

Prota Lukic sudjen je na Vojnom sudu kome je predsedavao tada po surovosti poznati Milonja Stijovic. Prota je bio lisen odbrane. Njega i njegove prijatelje, medju njima Zivadina Babica, napadao je kao svedok bivsi zarobljenik Boza Bulatovic, koji je i pre donete presude pretio proti da ce na robiji istrunuti i da ce mu se grob zaravniti. Prota Lukic se, mada oslabeo i iznuren, uporno branio, pozivao na svoj rad i ispravnost uivotu, na zakletvu datu kralju i otadzbini. Branio je ujedno i svoje prijatelje i primao na sebe odgovornost za njihovo drzanje u logoru. Kraj price je poznat: "narodni neprijatelj" i "saradnik okupatora", "reakcionar" prota Bozidar Lukic osudjen je na dvanaest godina robije.

Starog protu sreо sam na robiji u Zabeli i secanje na susrete sa njim opisao sam u knjizi svojih uspomena iz posleratnih robijasnica u drugoj svesci "Oziljaka i opomena". Medju svestenicima sa kojima su omladinci tada robijali prota Lukic je imao posebno mesto. Privukao nas je magnetizmom svoje licnosti kojim je plenio ljude oko sebe. Odisao je snagom uverenja u ispravnost svoga rada, vere i nade u buducnost srpskog naroda. Patio je sa svojom pastvom i ne secam se da sam ikada video osmejak na njegovom licu. Skrt na recima, strog prema sebi i prema drugima, podnosio je bez roptanja sudbinu koja mu je bila namenjena.

Buntovna i spremna na otpor, nasa mladost nasla je na robiji protinu podrsku. Kada smo u "djackoj celiji" krisom priredili pomen poginulim drugovima u ratnim i poratnim sukobima sa fasistima i komunistima, prota Lukic se provukao do nas, odrzao molitvu i govor kojim nas je hrabrio. Drugom prilikom zamolili smo protu da presece kolac koji je u paketu primio nas drug Ognjan na dan Svetog kralja Stevana Decanskog, njegove krsne slave. Tom prilikom zamalo nismo bili uhvaceni i bili smo primorani da hitno prekinemo svecanost.

Ponizavajuci rad u Zabeli bila je "cisterna", velika gvozdena kola sa rudom koja su osudjenici punili fekalijama iz prepunih sengrupa. Posto bi, umacuci dugacko crevo u sengrup, pumpom napunili cisternu, osudjenici su je, upregnuti u zice slicne konjskim amovima, vukli do izlaznih vrata robijasnice a onda praznili njenu sadrzinu po okolnim poljima. Smrdljiva tecnost bi se razlila po njivi po kojoj su osudjenici gacali kada bi dovukli novi teret. Fekalije su, zute od nesvarene proje i u letnjim mesecima pretvorene u smrdljivu koru, sirile zadah koji se uvlacio u pluca tako da se danima nije mogao istisnuti. Sa jesenjim kisama cisterna bi se zaglibila u blatu.

Obicaj je bio da svaki paviljon vuće cisternu jednom nedeljno. To nije vazilo za sedmi paviljon u kome su, posebnim naredjenjem uprave, prekoredno odredjivani djaci i pravoslavni svestenici. Strazar bi sa uzivanjem vikao izjutra: "Popovi i djaci na cisternu!" Strasno je bilo gledati svestenike kako iznemoglo vuku cisternu i pumpaju necistocu, saplicuci se o skute mantije, gacajuci po razlivenoj necistoci.

Mi mladi pokusavali smo da pomognemo svestenicima uzimajući na sebe veci deo tereta. Kada smo protu Lukica zamolili da ide iza cisterne jer se jedva drzao na nogama, strazar se izdrazio na njega: "Vuci, matori, vuci!" - "Ako, sinko, ako!" odgovorio mu je prota: "Neka ti Bog oprosti jer ne znas sta cinis."

Prkos, otpor i bojkot nisu ostali nezapazeni u Upravi robijasnice. Krajem marta 1947. izvestan broj označenih osudjenika iz Zabele premesten je po kazni u druge robijasnice. Oni najtvrdji su prebaceni u robijasnicu u Sremskoj Mitrovici. Medju njima je bio i prota Lukic. Prebacili su nas furgonima, kao sto je u doba rata Gestapo slao osudjenike u konclogore. Tada sam poslednji put video starog protu jer su nas u Mitrovici razdvojili. Pricalo se medju robijasima da je na Uskrs 1947. godine drzao sluzbu i da je zbog toga po kazni bacen u samicu. Stari svestenik bio je na ivici moci. Mnogo prezivljenog uzasa svalilo se na njegova pleca. Po kazivanju njegovih sapatnika jednog jutra se uzurbao rekavsi da se sprema da doceka patrijarha. Tih i smiren utonuo je u svoj svet koji mu niko nije mogao uzeti. Poludeo je.

Prota Lukic je iz Mitrovice prebacen 11. maja 1948. godine u neuropsihijatrisku bolnicu u Vinkovcima, gde je ostao do 1953. godine, a tada je upucen u bolnicu za umobolne u Vrscu. Protina pocerka vodila je povremeno unuke da posete dedu. Od unuka je krila da je prota bio na robiji kao "ratni zločinac", tako da nisu znali ni gde, ni zasto, ni u kakvoj se bolnici nalazi. Deda bi ih zagrljio na klupi u bolnickom krugu, milovao i malo govorio. Bio je smiren. Ako ne telom, duhom je vec bio otisao svome patrijarhu. Umro je od zapaljenja pluca 21. januara 1963. godine. Porodici je vest dostavljena sa zakasnjenjem kada je vec bio sahranjen. Unuka Vera je u dva maha, 1967. i 1968. godine, zatrazila obavestenje od bolnice o mestu i nacinu sahrane. Nije dobila odgovor. Neko od pomocnog osoblja savetovao joj je da se obrati advokatu. Pokusaj advokata izazvao je samo nelagodu i negativan odgovor. Grob protu Lukica ni danas se ne zna.

Srpska pravoslavna crkva izgubila je tokom drugog svetskog rata na tlu Jugoslavije 544 svestena lica i sest arhijereja, koji su umoreni zverskom smrcu, dok su patrijarh Gavrilo i vladika Nikolaj bili zatvoreni u Dahau. Srpska pravoslavna crkva nasla se nanovo pod udarom ateisticke i revolucionarne posleratne vlasti. *Glasnik Srpske pravoslavne crkve* pun je izvestaja o progonima, hapsenju, sudjenjima, fizickom zlostavljanju, osudama arhijereja i svestenika, kao i sprecavanju bogosluženja i konfiskaciji crkvene imovine.

O patnjama svestenika se tada samo saputalo. Posle pola veka svedocanstva o njima pojavila su se na svetu dana. Tako je i sudbina protojereja Bozidara Lukica otkrivena njegovim potomcima a on uvrscen u mucenike, srpske svestenike koji su život položili za veru i otadžbinu.